તેવો એક પુરુષ છે. તે કોઈ શૂન્ય એકાંત સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને તે આકાશમાંના (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા) અનેક વિચિત્ર રંગોની પેઠે અને મરુભૂમિમાં (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં) ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે મિથ્યારૂપે તે શૂન્ય સ્થાનમાં જ રહે છે. એ ઠેકાણે મિથ્યાપુરુષ વિના બીજું કશું છે નહિ અને જે કાંઈ છે, તે મિથ્યાપુરુષથી જુદું ન હોવાથી તેરૂપ જ છે; તથા જે કાંઈ એ જુદું દેખે છે તે (પોતાના રૂપ જ છતાં) ભ્રાંતિ વડે મિથ્યા આભાસરૂપે જ છે; પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મિથ્યાપુરુષ સાચી વાત દેખી શકતો નથી. એ મિથ્યાપુરુષ જ્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેને 'હું આકાશનો છું,' આકાશ રૂપ છું અને આકાશ મારું છે, તેથી એ આકાશની (કોઈ ઉપાધિ વડે બાંધી લઈ) હું રક્ષા કરું' એવો એણે પાકો નિશ્ચય કર્યો. પોતાને પ્રિય એવા આકાશને 'હું કોઈ ઉપાધિમાં (ઘટમઠાદિકમાં) સ્થાપન કરી પોતાની મેળે જ તેની આદરથી રક્ષા કરું' એમ વિચાર કરી એ મિથ્યા પુરુષે આકાશની રક્ષા કરવા માટે એક ઘર બનાવ્યું; અને તેની અંદરના ભાગમાં 'મેં આકાશની રક્ષા કરી છે તથા આ આટલું આકાશ મારું છે' એવું તેણે અભિમાન બાંધ્યું. હે રામચંદ્રજી! પછી તે ઘરના આકાશથી જ એ સંતુષ્ટ થયો હતો. પરંતુ જેમ શરદઋતુ બેસતાં વરસાદ નાશ પામી જાય અને પવન વડે જેમ તરંગ નાશ પામી જાય, તેમ કાળે કરીને તે મિથ્યાપુરુષનું એ ઘર પડી ગયું. 'હે ઘરના આકાશ! તું નષ્ટ થઈ ગયું? તું ક્ષણવારમાં ક્યાં જતું રહ્યું? મહાખેદની વાત છે કે તું સ્વચ્છ છતાં ભગ્ન થઈ ગયું?' આ રીતે એ આકાશનો તેણે શોક કરવા માંડયો. એ રીતે અનેક પ્રકારે શોક કરી, એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાનીએ ફરી તે જ ઠેકાણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે કૂવો બનાવ્યો અને એ કૂવાના આકાશમાં 'તે મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો. પછી સમય જતાં તેનો એ કૂવો પણ ધૂળ—માટી આદિથી પુરાઈ નાશ પામ્યો, ત્યારે એ મિથ્યાપુરુષ શોકમાં ડૂબી ગયો. કૂવાના આકાશ માટે ઘણો ઘણો શોક કરી તેણે તરત એક કુંભ (ઘડો) બનાવ્યો અને 'તે ઘડાનું આકાશ મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવામાં સાવચેત રહી તેથી જ (મન વડે) પરમ સુખને તે પ્રાપ્ત થયો. હે રામચંદ્રજી! કાળે તેના એ કુંભનો પણ નાશ કરી દીધો; કેમ કે દુર્ભાગી પુરુષ જે દિશા તરફ જાય તે દિશામાં (પોતાના દુર્ભાગ્યના યોગથી) નાશને (દુર્દશાને) પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેણે ઘડાના આકાશ માટે કેટલોક (શોકપૂર્વક) પ્રલાપ કર્યા પછી, આકાશની રક્ષા કરવા માટે પ્રથમ પ્રમાણે જ એક કુંડ બનાવ્યો અને તેમાં મમત્વ બાંધી એ કુંડના આકાશની રક્ષા કરતો હતો. એ મિથ્યા પુરુષનો તે કુંડ પણ કોઈ કાળે જેમ અંધારું તેજથી નાશ પામી જાય, તેમ નાશ પામી ગયો. તેથી તેણે કુંડના આકાશનો શોક કરવા માંડયો. કુંડના આકાશનો શોક કરી રહ્યા પછી આકાશની રક્ષાને માટે તેણે ચારે દિશાઓમાં સભાના આકારનાં ઘરોવાળું એક મોટું સભાગૃહ બનાવ્યું અને તે સભામંડપની રક્ષા કરવામાં પોતાનું મન પરોવી તે રૂપે જાણે ન થયો હોય તેમ તે રહેતો હતો. જેમ જૂનાં પાંદડાંને વાયુ ઘસડી જાય, તેમ સર્વ પ્રજાને ગળી જનારા કાળે તેનું એ સભાગૃહ પણ નષ્ટ કરી દીધું, તેથી એ મિથ્યાપુરુષ ખૂબ જ શોક કરવા લાગ્યો. ચારે દિશાઓમાં સભાના આકારનાં ઘરોવાળા એ મોટા સભાગૃહનો શોક કર્યા પછી, તેણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે વાદળાંના જેવા આકારવાળી એક કોઠી બનાવી ને તે કોઠીના આકાશમાં મમતા બાંધી તેની રક્ષા કરવા માંડી. વાયુ જેમ વાદળાંને ખેંચી જાય, તેમ તેની એ (ધાન્ય રાખવાની) કોઠી પણ તત્કાળ કાળે હરી લીધી. આથી તેના નાશથી થયેલા શોક વડે એ મિથ્યા પુરુષને ઘણો જ સંતાપ થયો. એ પ્રમાણે ઘર, ચતુઃશાળ (ચાર શાળાઓવાળું મોટું સભાગૃહ), કુંભ, કુંડ અને કોઠી એ વગેરેથી (હાયવોય

કરતાં) એ મિથ્યાપુરુષનો આ અનંત કાળ ચાલ્યો જાય છે. એ રીતે (માયા વડે) પરાધીન એ મિથ્યાપુરુષ ઘર વડે અને જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા કૂવા, ઘડો આદિ ઉપાધિ વડે તે તે પદાર્થની અંદર આકાશને 'આ મારું છે' એવી મમતાથી તેનું રક્ષણ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. વળી તે તે (ગૃહ, કૂપ, કુંભ આદિ) પદાર્થોનું નિર્માણ કરવું, રક્ષા કરવી તથા પાછો તેનો વિનાશ થવો— એ બધામાં અભિમાનને લીધે મૂઢ બની જઈ એ મિથ્યાપુરુષ અતિ ઘાટાં બીજાં દુઃખોથી પણ વિશેષ દૃઢ (ઘાટાં) એવા દુઃખસમુદાયને પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછો (દૈવયોગથી) એ દુઃખમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. ૧—૩૫

एवं स्थितः स विवशो गगनं गुहायां गृह्णन्गृहेण गहनेन किलात्मबुद्ध्या । दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायाति याति च गतागतिसंगमूढः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'આકાશરક્ષણ' નામનો સર્ગ ૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો*

મિથ્યાપુરુષના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

राम उवाच

मिथ्यानरप्रसंगेन किं मायापुरुषः प्रभो ।
कथितोऽयं त्वया व्योमरक्षणं च किमुच्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહાસમર્થ મહારાજ! આપે મિથ્યાપુરુષના પ્રસંગથી જે માયાપુરુષ કહ્યો તે શા અભિપ્રાયથી કહ્યો અને આકાશનું રક્ષણ કહ્યું તે પણ શા અભિપ્રાયથી કહ્યું, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જે મેં તમને હમણાં કથા કહી તે મિથ્યાપુરુષનું વૃત્તાંત બરાબર રીતે હું તમને સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું, તમે તે સાંભળો. હે રામચંદ્રજી! જેમ આકાશ કાંઈ પણ નથી પરંતુ તે એકલી ખાલી જગા છે. તેમ માયા પણ કાંઈ નથી, પરંતુ તેમાં જે અહંકાર થાય છે તે જ પેલો માયારૂપી યંત્રનો બનાવેલો મિથ્યાપુરુષ સમજવો. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! માયારૂપી આકાશની અંદર આ સર્વ જગત રહેલું છે, તે જગત સંસારના આરંભમાં અંત વિનાનું, જૂઠું અને ખાલી કલ્પેલું જાણો. એ માયાકાશની અંદર અધિષ્ઠાનરૂપે દુર્લક્ષ્ય રીતે અને (દુઃખ વડે માંડ જાણી શકાય તે રીતે) બ્રહ્મ જ રહેલું હોય છે. પછી એ માયારૂપ આકાશમાંથી જેમ આકાશમાંથી પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય અને પવનમાંથી જેમ પહેલી ગતિ પ્રકટ થાય, તેમ પ્રથમ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ અહંકાર અનાત્મા છતાં આત્મારૂપે બની જઈ આકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામી, (અનેક જાતની કલ્પનાઓ વડે) સારું નરસું આદિ કલ્પી લે છે અને પછી પોતે જ કલ્પી લીધેલ 'હું' એવા પોતાના નામ વડે ઇષ્ટ એટલે ઇચ્છેલી વસ્તુને મેળવવા અને અનિષ્ટ એટલે અપ્રિય વસ્તુ દૂર કરવા તે યત્ન કરે છે. પોતે અનાત્મા છતાં ફક્ત એક આત્માની (પોતાની) રક્ષા કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાન થઈ ધારણ કરેલા દેહનો નાશ થઈ જાય, તોપણ પોતે વ્યાકુળ બની જઈ કર્મવાસના આદિ અનુસાર બીજા અનેક પ્રકારના દેહોને કલ્પી લે છે. એ અહંકાર જ માયાપુરુષ અને મિથ્યાપુરુષ, એ બંને નામથી કહેવામાં આવ્યો છે. તે (વસ્તુતઃ) અસત્ય છતાં વૃથા, માત્ર માયા વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. કૂપ, કુંડ, ચતુઃશાલ અને કુંભ આદિ રૂપે કહેવામાં આવેલા અનેક દેહોને તે કલ્પી લઈ (તેની રક્ષા કરતાં) 'મેં આત્માની રક્ષા કરી છે. એમ દેહની મર્યાદામાં રહેલા માયામય આકાશરૂપ આત્મામાં તે ભાવના કરે છે. હે રામચંદ્રજી! હું તમને એ અહંકારનાં નામો કહું તે તમે સાંભળો. એ નામો જગતને આકારે દેખાતા પોતાના વિલાસોથી આત્માને મોહ પમાડી દે છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, માયા,

*આ એકસોતેરમા સર્ગમાં મિથ્યાપુરુષ આદિ શબ્દોના અર્થ તથા આખ્યાયિકાનું તાત્પર્ય સ્ફુટ કહી બતાવશે

પ્રકૃતિ, સંકલ્પ, કલના, કાળ અને કળા ઈત્યાદિ નામો અહંકારનાં જ પ્રસિદ્ધ છે; અને બીજાં પણ કલ્પના પ્રમાણે જોડેલાં અર્થવાળાં અનેક નામો વડે એ અહંકાર હજારોરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે, એ અહંકારે પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર પોતાની મેળે જ અત્યંત લાંબા શૂન્ય આકાશને કલ્પી લઈ, તેમાં વાયુ આદિ ક્રમ વડે આ જગત વગર ભીંતે (પાયા વિના) ગંધર્વનગરની પેઠે કલ્પી લીધેલ છે અને તેની અંદર એ મિથ્યા-પુરુષ મિથ્યાસુખ—દુઃખોનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. જેમ મિથ્યાપુરુષ ઘટ આદિ નામરૂપની ઉપાધિમાં 'આ મારું છે' એવી શંકા વડે આકાશની રક્ષા કરતો હતો અને પછી ઘટ આદિ ઉપાધિ દૂર થતાં, તેમાં રહેલા આકાશ આદિનો શોક કરી (અજ્ઞાનને લીધે) દુઃખી થયો, તે રીતે તમે (અજ્ઞાન વડે) કલેશને પ્રાપ્ત થાઓ નહિ. જે આત્મા આકાશથી પણ વિસ્તારવાળો, શુદ્ધ, સૂક્ષ્મ, શિવરૂપ અને પરમ મંગલ છે, તેને કોણ લઈ શકે અથવા કોણ રક્ષા કરી શકે? (કોઈ નહિ.) હૃદયદેશમાં રહેનારા ચિદાકાશનું માત્ર શરીરરૂપી નિવાસસ્થાન નાશ પામી જતાં આત્માનો નાશ થયો એવી શંકાથી પ્રાણીઓ નકામાં શોક કરે છે. જેમ ઘટ આદિ ઉપાધિઓ નાશ પામી જાય, તોપણ તેમાં રહેલું આકાશ આદિ અખંડિત જ રહે છે, તેમ દેહોરૂપી ઉપાધિ નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ તેમાં રહેલો નિર્લેપ આત્મા સદાકાળ અખંડિત જ રહે છે. હે રામચંદ્રજી! શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા કે જે સૂક્ષ્મ આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને પોતાના અનુભવરૂપ છે, તે આકાશની પેઠે નાશ પામતો નથી. કોઈ કાળે, કોઈ પણ ઠેકાણે, કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન પણ થતી નથી અને નાશ પણ પામતી નથી; કેવળ બ્રહ્મ જ જગતના વિવર્તરૂપે ભાસે છે અને એ પરમપદ (બ્રહ્મ) સત્ય, અદ્વિતીય, શાંત, આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત તથા ઉત્પત્તિ—નાશથી પણ રહિત છે, એમ (મન વડે) સમજી લઈ તમે સુખી રહો. પરાધીનતા ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ આપદાઓના સ્થાનરૂપ, નિરંતર નહિ રહેનાર, વિવેકરહિત નિંદ્ય અને જેથી નરકપાત વગેરે થાય છે એવા અહંકારરૂપી પદાર્થને જ્ઞાનથી નિઃશેષ રીતે (દેહ, ઈન્દ્રિય, વિષય આદિ સહિત મૂળ સાથે) ત્યાગ કરી બાકી રહેલા ચૈતન્યમાત્ર પરમપદમાં તમે દૃઢ રીતે સ્થિર થઈ રહેશો તો ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થશો. ૧—૨૧

सर्वापदां निलयमध्रुवमस्वतंत्रमाखनपातमविवेकमनायमक्षम् । बोधादहंकृतिपदं सकलं विमुच्य शेषे सुबद्धपदमुत्तमतां प्रयासि ॥२१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધનો 'મિથ્યાપુરુષોપાખ્યાન' નામનો
સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

સદ્‌–અસદ્‌રૂપનું વિવેચન ઇત્યાદિ

वसिष्ठ उवाच

परस्माद्ब्रह्मणः पूर्वं मनः प्रथममुत्थितम् । मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં પરબ્રહ્મમાંથી સર્વ કલ્પનાઓની પહેલાં મહાવિસ્તારવાળું વિચાર કરનારું મન જ ઉત્પન્ન થયું; અને પરબ્રહ્મમાં તે પોતે બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળું છતાં પોતે સંકલ્પવિકલ્પો કરી અનેક ભેદભાવોને પ્રકટ કરીને આજ સુધી રહેલું છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ ફૂલની કળીમાં સુગંધ રહી હોય છે, સાગરમાં મોટા તરંગો રહેલા છે અને સૂર્યનારાયણમાં કિરણોનો સમૂહ રહ્યો છે, તેમ એક જ સત્તાથી બ્રહ્મમાં મન રહેલું છે. એ અદૃશ્ય આત્મતત્ત્વ જ્યારે ભુલાઈ જાય, ત્યારે મન આવી અનેક કલ્પનાઓ કરી આ સંસારનું કારણ બને છે; પરંતુ હે રામચંદ્રજી! જેમ રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતો સર્પ રજ્જુ સિવાય

*આ એકસોચૌદમા સર્ગમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપનું વિવેચન થશે અને અસદ્રૂપનો ત્યાગ તથા સદ્રૂપમાં સ્થિરતા રાખવાનું બતાવવામાં આવશે.

બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી પેદા થયું નથી, તેમ મનોમય આ જગત પણ આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજા કશામાંથી પેદા થયું નથી. હે રામચંદ્રજી જે પુરુષ સૂર્યનારાયણના કિરણસમૂહને સૂર્યથી જુદી સત્તાવાળો સમજે, તેને તે કિરણસમૂહ સૂર્યથી જુદા જેવા જ ભાસે છે. જે પુરુષે બાજુબંધને સુવર્ણથી જુદી સત્તાવાળો જાણ્યો તેની દૃષ્ટિમાં એ સુવર્ણ નથી, પણ બાજુબંધ જ છે. જે પુરુષે સૂર્યનાં કિરણો (સૂર્યની સત્તા વડે જ સત્તાવાળાં હોવાથી) સૂર્યથી જુદાં ન જાણ્યાં, તેની દૃષ્ટિમાં એ કિરણો સૂર્યરૂપ જ છે અને (ભેદબુદ્ધિરૂપી વિકલ્પ નહિ હોવાને લીધે)તે પુરુષ પોતે ભેદબુદ્ધિને દૂર કરી રહેલો (નિર્વિકલ્પ) કહેવાય છે. જે પુરુષે તરંગને જળથી જુદી સત્તાવાળો જાણ્યો, તેને તેમાં એક તરંગબુદ્ધિ જ રહે છે, જળબુદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ જેણે એ તરંગ (જળની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી) ‘ જળથી એ જુદો નથી ’ એમ જાણ્યું, તેને તરંગમાં સામાન્ય જળબુદ્ધિ જ થાય છે; અને તે પુરુષને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. જે પુરુષે બાજુબંધ સુવર્ણની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી ‘ તે સુવર્ણથી જુદો નથી ’ એવી ભાવના કરી, તે સર્વ કેયૂર આદિ સોનાના આકારોને એક સોનાના રૂપે જ સમજનાર મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જેણે અગ્નિની જ્વાળાનો સમૂહ અગ્નિથી જુદી સત્તાવાળો જાણ્યો, તેને એ જ્વાળાઓમાં અગ્નિબુદ્ધિ થતી નથી; પણ જ્વાળાની બુદ્ધિ જ રહે છે. ઘાટી વાદળાંની પંક્તિના જેવા એ જ્વાળાસમૂહમાં તેના આકારરૂપે થયેલી બુદ્ધિ જ્વાળાપણું દેખે છે અને આકુળ બની જઈ જ્વાળામાં રહેનારા ચલન, ઊર્ધ્વગમન, ઋજુતા અને વક્રતા આદિ ધર્મોને તેમાં કલ્પી લે છે. જે પુરુષે જ્વાળાઓનો સમૂહ અગ્નિની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી અગ્નિથી જુદો નથી એમ જાણ્યું, તેને એ જ્વાળાના સમૂહમાં એક અગ્નિની બુદ્ધિ જ હોય છે અને તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ છે તે મહાન છે. કદી પણ ક્ષીણ નહિ થનારી (સત્ય) મહાબુદ્ધિ તેનામાં જ રહેલી છે. અને જે કાંઈ મેળવવાનું (અભેદજ્ઞાન) છે, તે તેણે મેળવી લીધેલું છે. એવો પુરુષ મિથ્યા પદાર્થોમાં (સત્ય બુદ્ધિ વડે) લોલુપ થતો નથી. સર્વ ભેદબુદ્ધિને છોડી દઈ, આત્મતત્ત્વ કે જે કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર છે અને જ્ઞેય (દૃશ્ય) પદાર્થોથી રહિત છે, તેમાં જ તમે દૃઢ થઈને રહો. જેમ પવન પોતાનામાં ગતિને ઉત્પન્ન કરે, તેમ પરમાત્મા પોતે જ જ્યારે પોતાની મેળે પોતાનામાં પ્રકટ થઈ સંકલ્પ નામની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે કેમ જાણે પરમાત્માથી જુદું હોય તેવો આભાસ બતાવનાર, સંકલ્પની કલ્પનારૂપ મન (હિરણ્યગર્ભ) થાય છે અને તે જગતરૂપે પોતાના આકારની ભાવના કરવાથી પોતે જ જગતરૂપ બની જાય છે. એ વિશ્વને આકારે સ્ફુરેલા સંકલ્પરૂપ સમષ્ટિચિત્ત (હિરણ્યગર્ભ) આ સર્વ જગતને સંકલ્પો વડે જેવી રીતે કલ્પી કાઢે, તેવી જ રીતે તે ક્ષણવારમાં થઈ જાય છે. (હિરણ્યગર્ભરૂપ) એ ચિત્ત જ મન, જીવ, અહંકાર, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઈત્યાદિ નામોને ધારણ કરી સંકલ્પ વડે કીટપણું, બ્રહ્માપણું, મેરુપણું, મરુપણું,* દ્વિત્વ અને એકત્વ ઈત્યાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ જગતની સ્થિતિને વિસ્તારે છે અને પછી પોતે જ વિવિધપણાને પામે છે. આ મહાવિસ્તારવાળું જગત સંકલ્પમાત્ર જ છે; તે સત્ય નથી; તેમ સાવ મિથ્યા જ છે, એમ પણ નથી; પરંતુ તે કલ્પનામાં ન આવે તે રીતે ઊઠેલા સ્વપ્નના ગોટાની પેઠે અનિર્વચનીય છે. જેમ મનુષ્ય અનેક પ્રકારના સંકલ્પો અને મનોરથોરૂપી મનના રાજ્યમાં મહાલે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ નામનું (ઈશ્વરનું) મન અનેક પ્રકારના સંસારો રચી પોતાના મનનું રાજ્ય ઊભું કરે છે. વળી તે મિથ્યા હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થતાં બરોબર રીતે રહેલ બ્રહ્મસ્વરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવનારું હોવાથી આ માયાના રૂપમાં લય

*નિર્જળ દેશ(મારવાડ આદિ)ને મરુ કહે છે.

પામી જાય છે; અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો એ કશું પણ (દૃશ્ય) જણાતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે, છતાં મોજાં અને તરંગોની કલ્પનાને યોગ્ય રૂપ ગ્રહણ કરી રહ્યાથી સમુદ્રના આકારે શરીરને ધારણ કરે છે, તેમ એ દૃશ્ય પદાર્થજાળ પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, છતાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિ નહિ થવાને લીધે જુદે જુદે અનેક આકારે દેખાય છે. મનુષ્ય હજારો કર્મો ભલે કરતો પણ ચિદાભાસ (જીવ)ની સાથે જોડાયેલું મન કોઈ પણ સંકલ્પો ન કરી શકતું હોય, તો નિર્વિકાર સાક્ષીચૈતન્યમાં તે કોઈ પણ અપૂર્વ (નવીન) વિકાર આદિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; માટે અતિ તુચ્છ ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જોવું, સાંભળવું, અડકવું, સૂંઘવું અને વ્યવહાર કરવા વગેરે કર્મ કરતાં છતાં પણ 'આમાં કાંઈ પણ અપૂર્વ (નવું) કે સત્ય નથી' એવી ભાવના રાખીને જે કાંઈ તમે કરો છો, તે નિર્મળ સર્વવ્યાપી ચૈતન્યરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. આ સર્વ વિવર્તરૂપે મોટા આકારથી દેખવામાં આવતું બ્રહ્મ જ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી. સર્વ પદાર્થોનો સમુદાય બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમાં બીજી કાંઈ પણ કલ્પના ઘટતી નથી. એ પરબ્રહ્મમાં માત્ર સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ થવાથી દેખાતી આ તુચ્છ જગતરૂપી જાળમાં આ પદાર્થ આનાથી જુદો છે; અને અમુક પદાર્થ આથી જુદો છે એવો મિથ્યા આગ્રહ શી રીતે ઘટી શકે? (ન જ ઘટી શકે.) દેખાવમાં આવતા સર્વ આકારોમાં માત્ર એક ચૈતન્યતત્ત્વનો ભાવ હોવાથી (ચૈતન્યસત્તા વિના બીજી સત્તાનો જ અભાવ હોવાને લીધે) બીજાં દૃશ્ય પદાર્થ આદિ ચૈતન્યનો વિષય પણ તેથી જુદો રહેતો નથી, તો પછી બંધ અને મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોય? (ન હોય.) આ બંધ છે અને આ મોક્ષ છે, એવું નકામું અભિમાન ઉત્પન્ન કરનારી સર્વ ચિંતાને બળાત્કારથી (સર્વ યત્નો વડે) દૂર કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ (રાજ્યાદિક) કરતાં છતાં તમે મુનિ, જિતેન્દ્રિય, માન અને મદથી રહિત તથા અહંકાર વિનાના મહાત્મા થઈ રહો. ૧—૩૦

मोक्षोऽयमेष खलु बंध इति प्रसह्य चिंतां निरस्य सकलां विफलाभिमानाम् । मौनी वशी विगतमानमदो महात्मा कुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेव तिष्ठ ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સદ્અસદ્રૂપનું વિવેચન ઇત્યાદિ' નામનો સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો

वसिष्ठ उवाच

महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ । सर्वाः शंकाः परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! સર્વ શંકાઓનો ત્યાગ કરી (કૂટસ્થ આત્મચૈતન્યના આશ્રયને લીધે) કાયમને માટે ધીરજ ધરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી બની રહો.

રામ બોલ્યા: હે મહાસમર્થ મહારાજ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? અને ક્યાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? તે આપ બરાબર રીતે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! પૂર્વે આ ત્રણ વ્રત મહાદેવજીએ પોતાના નંદિગણને બતાવ્યાં હતાં કે, જેના આશ્રયથી તે સંતાપરહિત (મહાશાંત) થઈ ગયો હતો. પૂર્વકાળમાં (કોઈક વખતે,) સુમેરુપર્વતના અગ્નિના જેવા તેજોમય ઉત્તર તરફના શિખરમાં મહાદેવજી સર્વ પરિવાર સહિત રહ્યા હતા. હે રામચંદ્રજી! એ મહાદેવજીને મહાતેજસ્વી, નમ્ર અને અલ્પજ્ઞાનવાળા નંદિકગણે હાથ જોડીને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.

*આ એકસોપંદરમા સર્ગમાં મહાદેવજી ભૃંગિને (પોતાના નંદિગણને) મહાકર્તા આદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા વડે જીવન્મુક્ત પુરુષોનાં ચિહ્નો કહી બતાવશે.

નંદિગણ બોલ્યા: ઇન્દ્ર આદિ કે જેઓ દેવતાઓના પણ દેવ છે, તેમના અધિપતિ હે ભગવન્! હે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર! હું જે આપને પૂછું, તે આપ કૃપા કરી તરત મને કહો. હે મહારાજ! આ તરંગના જેવી ચંચળ સંસારરચનાનું અવલોકન કરી, હું: (ભોગોમાં લંપટ હોવાથી) તત્ત્વજ્ઞાનની શાંતિ નહિ મળવાથી, બહુ જ મુંઝાઉં છું. કયા મનોહર નિશ્ચયનો અંદર દૃઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી હું આ જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં કાંઈ પણ તાપ પામ્યા સિવાય (શીતળતાથી) રહું.?

મહાદેવજી બોલ્યા: હે નિષ્પાપ નંદિગણ! સર્વ શંકાઓને મૂકી દઈ કાયમને માટે જ ધીરજ ધારણ કરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી થાઓ.

નંદિગણ બોલ્યા: હે મહાસમર્થ મહારાજ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? અને કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? એ આપ કૃપા કરી સારી રીતે મને કહો.

મહાદેવજી બોલ્યા: હે મહાભાગ્યવાન નંદિગણ! જે પુરુષ ધર્મ અને અધર્મ, એ બંને દૈવયોગથી જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે ચિત્તમાં કાંઈ શંકા રાખ્યા સિવાય કર્યે જાય તે મહાકર્તા કહેવાય છે. રાગદ્વેષ, સુખ—દુઃખ, ધર્મ—અધર્મ અને સારાં—નરસાં ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોને જે નિષ્કામ મન વડે આચરે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ તત્ત્વવેત્તાઓનાં કર્મો કરતો રહી નિર્મળ, અદેખાઈ અને અહંકારરહિત થઈ (કોઈ વખતે) ફળ ન મળે, તોપણ તેમાં ખેદ પામ્યા વિના આવી પડેલાં કર્મો કર્યે જાય તે મહાકર્તા કહેવાય છે. શુભાશુભ કાર્યોમાં દુષ્ટ શંકા વડે (કલ્પી કાઢેલા) ધર્મ અને અધર્મથી જેની બુદ્ધિને લેપ લાગતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે સર્વત્ર સ્નેહરહિત હોવાથી કોઈ જાતની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય સાક્ષીની જેમ (તટસ્થ રીતે) રહી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ સર્વત્ર સમાનતાવાળી સ્વચ્છ બુદ્ધિ વડે ઉદ્વેગ અને આનંદ એ બંનેથી રહિત થઈ જઈ (શોક—હર્ષનાં નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય તોપણ) શોક કે હર્ષ કરતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પ્રારબ્ધયોગે આવી પડેલાં કાર્યો કરવાના યોગ્ય કાળમાં એ કાર્યસિદ્ધિને અનુકૂળ ક્રિયા કરતો હોય અને કશામાં જેનું મન બંધાયું ન હોય, તે મહાબુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રે કહેલાં અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં એ બંને કર્મોનું આચરણ કરી પોતે એ કર્મના કર્તાપણાને પ્રાપ્ત થતો હોય, તોપણ અંદર અત્યંત ઉદાસીન હોવાથી (આત્મા અકર્તા છે એવા દૃઢ નિશ્ચય વડે) એ બંને જાતનાં કર્મમાં જે સમાનભાવને પ્રાપ્ત થાય, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શુભાશુભ કર્મ કરતો હોય, તોપણ સ્વભાવે જ પોતે શાંત હોવાથી પોતાની સ્વાભાવિક સમાનતાને છોડતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જેનું ચિત્ત જન્મ, સ્થિતિ, નાશ, ઉદય અને અસ્ત, એ બધાંમાં સમાન જ રહે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ કશાનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ કંઈ ઇચ્છા પણ કરતો નથી અને પ્રારબ્ધયોગથી જે કાંઈ આવી મળે તે સર્વ ભોગવી લે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો ગ્રહણ કરતો હોય, તોપણ (આત્માના) અસંગપણાના અને અકર્તાપણાના નિશ્ચયને લીધે અથવા પોતાનું ચિત્ત પૂર્ણ આત્મામાં જ ચોંટેલું હોય તેને લીધે જે કાંઈ ગ્રહણ કરતો નથી, જે હાથપગ વગેરે અવયવો વડે કર્મ કરે છે, તોપણ (અંદર નિષ્ક્રિય આત્માનું જ્ઞાન હોવાને લીધે) જે કાંઈ કરતો નથી અને જે અન્નાદિનું ભોજન કરતો હોય, તોપણ (આત્મા ભૂખ—તરસ આદિ ધર્મોથી રહિત અને નિત્યતૃપ્ત છે એવા નિશ્ચય વડે) જે જમતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ સર્વ લોકવ્યવહારને બુદ્ધિમાં કાંઈ ખેદ લાવ્યા વિના સાક્ષીની જેમ નિષ્કામપણાથી

જોયા કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. સહ્યત્ન કરનારાં સુખ–દુઃખો, જય—પરાજય આદિ ક્રિયાયોગો અને લાભ—હાનિ વગેરેથી જેની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ જરા, મરણ, વિપત્તિ, ગરીબાઈ અને રાજ્ય એ સર્વને (બ્રહ્મદૃષ્ટિ વડે) બહુ સુંદર ગણે છે તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ સાગર અનેક જળના પ્રવાહોને સમાન રીતે ગ્રહણ કરે છે તેમ જે પુરુષ મોટાં સુખ—દુઃખોને (નિર્વિકાર બુદ્ધિ વડે) સમાનપણાથી ગ્રહણ કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ચંદ્રમાથી જુદાં નથી પડતાં તેમ અહિંસા, સર્વત્ર સમાનભાવ અને સંતોષ ઈત્યાદિ ગુણો જેનાથી જુદા પડતા જ નથી તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. કડવું, ખાટું, ખારું, તીખું, વીણેલું, નહિ વીણેલું, ઉત્તમ અને અધમ ગમે તેવું અન્ન હોય, તોપણ જે સમાનપણાથી તેનું ભક્ષણ કરે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે સરસ પદાર્થને અને નીરસ પદાર્થને તથા રતિસુખને અને રતિવિઘ્નને સમાન દૃષ્ટિએ જ જુએ છે, તે પુરુષ શાંત હોવાથી મહાભોક્તા કહેવાય છે. ખારા પદાર્થોમાં અને સાકરના બનાવેલા પદાર્થોમાં તેમ જ બીજા પણ શુભ—અશુભ પદાર્થોમાં જેની (બુદ્ધિની) સમાનતા જ સ્થિર રહે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. આ ભોજ્ય (ખાવાલાયક) છે અને આ અભોજ્ય છે (ખાવાલાયક નથી) એવા વિકલ્પોને છોડી દઈ જે ઉત્કટ ઇચ્છા વિના જ ભોજન કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. આપત્તિ અને સંપત્તિ, મોહ અને આનંદ, અધમ અન્નવસ્ત્ર આદિ અને ઉત્તમ અન્નવસ્ત્ર આદિ, એ સર્વને જે સમાનબુદ્ધિ વડે ભોગવે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. ધર્મ અને અધર્મ, સુખ અને દુઃખ, મરણ અને જન્મ, એ સર્વનો જેણે (એ બધું મિથ્યા છે એમ જાણી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી દીધો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. સર્વ ઇચ્છાઓ, સર્વ શંકાઓ, કાયિક, વાચિક અને માનસિક સર્વ ચેષ્ટાઓ તથા સર્વ નિશ્ચયો; એ સર્વનો જેણે બુદ્ધિ વડે (આત્મા વિના બીજું બધું મિથ્યા ભ્રાંતિમાત્ર સમજી) ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. દેહની, મનની, ઇન્દ્રિયોની, સંકલ્પની તથા સુખ—દુઃખોની સત્તાનો (મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી) જેણે ત્યાગ કર્યો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. 'હું કે જે ચૈતન્યમાત્ર છું તેને દેહ નથી, જન્મ પણ નથી અને વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મ સાથે પણ કાંઈ સંબંધ નથી' એવો જેને ચિત્તની અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. ધર્મ—અધર્મરૂપ શારીરિક ચેષ્ટા, માનસિક (સંકલ્પાદિ) ચેષ્ટા અને વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા, એ બધું (મિથ્યાપણાની બુદ્ધિથી) જેણે ત્યાગ કરેલું છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. જેટલી આ સર્વ દૃશ્ય કલ્પના જોવામાં આવે છે તે સત્યજ્ઞાન વડે ભ્રાંતિમાત્ર સમજી તેનો જેણે સારી રીતે ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં (કોઈ સમયે) મહાદેવજીએ નંદિગણને કહ્યું હતું. તમે પણ આ દૃષ્ટિ પર આધાર રાખી તાપરહિત (શાંત અને શીતળ) થઈ રહો. તમે અન્નમય આદિ પાંચ કોષો અને જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓને મિથ્યા સમજી, માત્ર નિષ્કલંક સાક્ષીરૂપે રહી 'અવશેષ રહેલ, નિત્ય પ્રકાશરૂપ, નિર્મળ, અનંત, સર્વનું આદિ એક બ્રહ્મ જ સર્વત્ર છે અને તે વિના બીજી કલ્પના કાંઈ પણ થયેલી જ નથી' એવી ભાવના રાખો; અને એ ભાવના બરાબર પરિપક્વ થયાથી સર્વ કલ્પના (સંકલ્પ) રૂપી મેલથી રહિત નિર્મળ, શાંત વૃત્તિવાળા થઈ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાઓ. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સારમાં જે કાંઈ ભાસે છે, તે બધું સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી ઠેઠ પ્રલય સુધી થનારાં સર્વ કાર્યોના બીજરૂપ, જન્માદિ વિકાર રહિત પરમાત્મારૂપી બ્રહ્મ જ છે; અને તે અનંત બ્રહ્મ અનેક સૃષ્ટિભેદને લીધે વિવિધ પ્રકારના વિકલ્પો વડે બહુ મોટું દેખાય છે; પરંતુ

તે સર્વ વિકલ્પોથી રહિત કેવળ આકાશ (ચિદાકાશ)રૂપ જ છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! કોઈ પણ ઠેકાણે અને કોઈ પણ કાળે સત્ કે અસત્ કાંઈ પણ પરબ્રહ્મથી જુદું સંભવતું જ નથી, એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય રાખી તમે શંકા દૂર કરી ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહો. જો તમે અંતર્મુખ થઈ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ રાખી) અહંકાર રહિત જ થઈ જશો, તો નિરંતર બહારનું સર્વ કામકાજ કરતાં છતાં પણ કોઈ દિવસ તમે ખેદને પ્રાપ્ત થશો નહિ. ૧—૪૩

अंतर्मुखः सन्सततं समस्तं कुर्वन्बहिष्ठं खलु कार्यजातम्। न खेदमायासि कदाचिदेव निराकृताहंकृतितामुपैषि ॥४३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વ્રતત્રયનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૬ મો*

ગળેલા ચિત્તનાં લક્ષણો

राम उवाच

**भगवन् सर्वधर्मज्ञ चित्तेऽहंकारनामनि ।
गलिते वा गलद्रूपे लिंगं सत्त्वस्य किं भवेत् ॥१॥**

રામ બોલ્યા: સર્વ ધર્મોને જાણનારા હે મહાસમર્થ ગુરુ મહારાજ! 'અહંકાર' એવા નામને ધારણ કરનારું ચિત્ત જ્યારે ગળવા માંડે છે કિંવા ગળી જાય છે, ત્યારે જેની વાસના દૂર થઈ છે તેવા ચિત્તનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જ્યારે અહંકારરૂપી ચિત્ત ગળવા માંડે છે અને પાપો જ્ઞાનાગ્નિ વડે બળવા માંડે છે, ત્યારે લોભ—મોહ આદિ દોષો ભલે બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થાય, તોપણ જેમ જળ કમળને લેપ કરી શકતું નથી, તેમ એ (અહંકારરહિત) શુદ્ધ ચિત્તને કાંઈ પણ લેપ કરી શકતા નથી; અને શોભા આપનારી મૈત્રી કરુણા તથા મુદિતા કોઈ દિવસ ચહેરાને છોડી જતી રહેતી નથી. વાસનારૂપી ગ્રંથિઓ ધીરે ધીરે કપાઈ ગયાની પેઠે સંપૂર્ણપણે તૂટી જાય છે, કોપ ઘટી જાય છે, મોહ મંદ પડી જાય છે, કામ કરમાઈ જાય છે, લોભ ક્યાંય ભાગી જાય છે, ઇન્દ્રિયો મોટા રૂપમાં પ્રકાશતી નથી અને ખેદ પણ મહાનરૂપે સ્ફુરતો નથી. દુઃખો અને સુખો વ્યાપી જઈ પોતાનું કાર્ય (શોકરહિત—હર્ષાદિક) કરી શકતાં નથી અને બધે આનંદ ઉત્પન્ન કરનારો સમાનભાવ ચિત્તમાં ઉદય પામે છે. કદાચિત્ (પ્રારબ્ધની પ્રબળતાને લીધે) જો કોઈ વખતે ચહેરા ઉપર સુખ—દુઃખાદિક દેખવામાં આવે, તોપણ તે ફક્ત દેખવામાત્ર જ હોય છે, પરંતુ તેની બુદ્ધિમાં તુચ્છ હોવાથી ચિત્તને કાંઈ પણ લેપ કરી શકતા નથી. જ્યારે ચિત્ત ગળવા માંડે છે, ત્યારે એ સુશીલ મહાત્મા પુરુષ દેવના ગણને પણ ઇચ્છા કરવા લાયક થઈ જાય છે અને તેનામાં સમાનતારૂપી શીતળ ચાંદની ઉદય પામે છે. એ રીતે એ ગળેલા ચિત્તવાળો પુરુષ શાંત, મનોહર, બીજાઓએ સેવવા યોગ્ય, કોઈના ધારેલા કામમાં રોકાણ ન કરનાર, નમ્ર, (શોકહર્ષાદિક નહિ થવાને લીધે) વૃદ્ધિ પામેલા સ્વચ્છ અને મહત્તાવાળા શરીરને ધારણ કરે છે. આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વૈભવોથી અને ગરીબાઈથી કપરી છે, વિચિત્રતાવાળી છે અને ઘણી મોટી છે; તોપણ જેનો અહંકાર ગળી ગયેલો છે એવા મહાત્માઓને તે આનંદ કે ખેદ ઉપજાવી શકતી નથી. બુદ્ધિરૂપી પ્રકાશ વડે મેળવી શકાય એવી અને જેનો લાભ થવાથી બીજી સર્વ વિપત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી પરમાત્મારૂપી વસ્તુને મેળવવા માટે જે પ્રવૃત્તિ નથી કરતો, તે અધમ પુરુષને ધિક્કાર છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દુઃખરૂપી રત્નોની ખાણરૂપ આ સંસારસાગરને તરી જવાને ઇચ્છનારા પુરુષને ઘણા કાળ સુધી ઉત્તમ (પરમપદમાં) શાંતિ મેળવવા માટે 'હું કોણ છું, આ જગત શું છે અને શી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, ખરું તત્ત્વ શું છે અને હલકા ભોગોથી

*આ એકસોસોળમા સર્ગમાં ચિત્ત ગળવા માંડે છે તેનાં અને તે ગળી ગયા પછીનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે.

શું થવાનું છે?' એવી (વિવેક—વૈરાગ્યવાળી) બુદ્ધિ જ મુખ્ય ઉપાય છે. ૧—૧૨

विश्रांतिमाप्तमुचितां चिरमंग दुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षोः । कोऽहं कथं जगदिदं च परं च किं स्यात्किं भोगकैरिति मतिः परमोऽभ्युपायः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ગલિતચિત્તલક્ષણ' નામનો સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો*

ઇક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ : હું કોણ અને જગત કેમ થયું ?

वसिष्ठ उवाच

भवतामादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम भूपतिः । इक्ष्वाकुवंशप्रभव यथा मुक्तस्तथा शृणु ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે ઇક્ષ્વાકુવંશમાં થયેલા મહારાજા રામચંદ્રજી ! તમારા આદિપુરુષ રાજા ઇક્ષ્વાકુ જે રીતે મુક્ત થયા, તે તમે સાંભળો. ઇક્ષ્વાકુ નામના રાજાએ પોતાના રાજ્યનું પાલન કરતાં એક દિવસ એકાંત સ્થાનમાં બેસી પોતાના મનથી વિચાર કર્યો કે, 'આ દૃશ્ય પ્રપંચ (જગત) કે જેની અંદર જરામરણ અને સુખ—દુઃખરૂપી અનેક ભ્રાંતિઓ રહેલી છે, તે (જગત) શા માટે થયું હશે ? અને તેનું કારણ કોણ હશે ? એ રીતે પોતાની મેળે વિચાર કર્યો છતાં પણ જ્યારે જગતનું કારણ બરાબર રીતે ન જાણી શકયા, ત્યાર પછી કોઈ એક દિવસે બ્રહ્મલોકથી પધારેલા, (ઇક્ષ્વાકુરાજાએ) પૂજા કરેલા અને પોતાની સભામાં બેઠેલા પ્રજાપતિ ભગવાન મનુને તેણે (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.

ઇક્ષ્વાકુરાજા બોલ્યા : હે કરુણાના સમુદ્રરૂપ મહાસમર્થ મહારાજ ! આપ કૃપા કરી અહીં પધાર્યા છો તેથી હું નિર્ભય થઈને આપને પૂછવા ઉતાવળો થયો છું કે, આ સૃષ્ટિ કયાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ જગત (સંખ્યા વડે અને પરિમાણ વડે) કેટલું મોટું છે ? કોનું છે તથા કોણે રચેલું છે ? એ સંબંધમાં ઉપનિષદ વગેરે શું કહે છે અને જેમ પાથરી રાખેલી સખત જાળમાંથી પક્ષી છૂટી જાય, તેમ આ વિષમ સંસારરૂપી ભ્રાંતિથી હું શી રીતે મુક્ત થાઉં ?

મનુ બોલ્યા : અહો ! આજે ઘણે કાળે વિવેકનો (ચિત્તમાં) વિકાસ થવાથી અનેક પ્રકારના મિથ્યા અનર્થોને કાપી નાખનારો સર્વના સારરૂપ આ પ્રશ્ન તમે કરેલો છે. હે રાજા ઇક્ષ્વાકુ ! જેમ ગંધર્વનગર અને ઝાંઝવાનું જળ દેખાતાં છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જે કાંઈ (આ દૃશ્યરૂપે) દેખાય છે, તે કશું પણ ખરું જોતાં છે જ નહિ; અને જે કાંઈ નથી દેખાતું તથા સર્વ નિષેધોના અવધિરૂપ હોવાથી કેમ જાણે સાવ કાંઈ ન હોય (શૂન્ય જ હોય) એવી રીતે રહેલું છે, તેમ જ મન અને ઇન્દ્રિયે વડે÷ અગોચર હોવાને લીધે કાંઈ પણ ન હોય એવી સંભાવનાનો જે વિષય કહેવાય છે, તે નાશરહિત સત્ય એક જ તત્ત્વ છે અને તે 'આત્મા' એવા નામથી ઓળખાય છે. હે રાજા ! આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરા એ આત્મારૂપી મોટા અરીસામાં પ્રતિબિંબની જેમ પડેલી છે. એ બ્રહ્મમાંથી **एकोऽहं बहु स्याम्**× ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે પોતાનામાં રહેલી પ્રકટ થવાની (સ્ફુરણ) શકિતને લીધે સ્વભાવ વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા પ્રકાશરૂપ ચિદાભાસોમાંથી સ્થૂલ સમષ્ટિના અભિમાનને લીધે કેટલાક બ્રહ્માંડપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાક પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતપણાના અભિમાનને લીધે પંચમહાભૂતપણાને પામે છે.

---

* આ એકસોસત્તરમા સર્ગમાં હું કોણ છું અને આ જગત કયાંથી થયું એ વિચારમાં દૃષ્ટાંત તરીકે ઇક્ષ્વાકુરાજાને મનુએ કહેલા વિવેકનું નિરૂપણ થશે.

÷ **यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આવો અર્થ સૂચવે છે.

× **एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय ।** હું એક છું, અનેકમાં (હું) પ્રકટ થાઉં.

અને બીજા ચિદાભાસો વળી બીજા ભાવને (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્‌ભિજ્જ ઇત્યાદિ ભાવને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે (મિથ્યા ઉપાધિને લીધે માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ) આ જગતની સ્થિતિ થઈ રહેલી છે; બાકી ખરી રીતે વિચાર કરતાં બંધ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી; માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. એમાં (ઉપાધિને લીધે થનારું) દ્વિત્વ કે એકત્વ પણ નથી; માત્ર સર્વના સારરૂપ એક ચૈતન્યતત્ત્વ જ પ્રકાશી રહેલું છે. જેમ એક જ જળ તરંગોના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જળ જ છે, તેમ એ ચિદાત્મા પણ જગતના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પણ ખરી રીતે એ બધું માયાના જ દેખાવો હોવાથી કશુંયે નથી. કેવળ એક પરમતત્ત્વ જ છે, માટે તમે બંધ—મોક્ષની કલ્પના દૂર કરી દઈ, સંસારના ભયથી રહિત થઈ જઈ અને સર્વના સારરૂપ નિર્ભય પરમપદનો જ આધાર રાખી સ્વસ્થ થઈને રહો. ૧—૧૫

एकं यथा स्फुरति वारि तरङ्गभङ्गै-
रेवं परिस्फुरति चिन्न च किंचिदेव ।
त्वं बंधमोक्षकलने प्रविमुच्य दूरे
स्वस्थो भवाभवभयो भवसार एव ॥ १५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'ઇક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ' નામનો સર્ગ ૧૧૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮મો*

સૃષ્ટિ વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર અને આત્મદર્શન

मनुरुवाच

संकल्पोन्मुखतां याताः सत्यश्चिन्मात्रसंविदः ।
आपस्तरंगत्वमिव यांति भूमिप जीवताम् ॥१॥

મનુ બોલ્યા : હે રાજા ઇક્ષ્વાકુ! જેમ જળ તરંગનો આકાર લે છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ્ઞાન સંકલ્પને લીધે (અંતઃકરણની) ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબની જેમ પડીને તેનો જીવભાવે વિકાર થાય છે. અને તે જીવો પ્રથમથી જ (પરમેશ્વરના સંકલ્પ વડે) પ્રકટ થઈ રહેલા આ સંસારમાં જન્મમરણાદિ વિકારને પામે છે. વસ્તુતઃ વિચારતાં સુખ—દુઃખની દશાનો મોહ મનમાં જ રહેલો છે, પણ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા છે, તેમાં એ નથી. જેમ રાહુ નરી આંખે દેખાતો નથી, તોપણ ચંદ્રગ્રહણમાં ચંદ્રને ગળતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ અનુભવમાત્ર જ જેનું સ્વરૂપ છે એવો આત્મા પણ વસ્તુતઃ અદૃશ્ય છતાં દૃશ્ય અંતઃકરણરૂપી ઉપાધિ દ્વારા અનુભવાય છે. માત્ર શાસ્ત્રો વડે જ કે ગુરુ વડે જ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના આત્મા વડે જ આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ રસ્તામાં ચાલતાં રાગદ્વેષરહિત બુદ્ધિ વડે બીજા વટેમાર્ગુઓને (પથિકોને) જોઈએ, તેમ રાગદ્વેષ વિનાની બુદ્ધિ વડે પોતાના ઇન્દ્રિયદેહ આદિને પણ સાક્ષીરૂપે રહી જોવાં. તેઓને (વિષયમાં લંપટ થઈ જઈ) આદર પણ ન આપવો, તેમ (અતિ તીવ્ર ઉપવાસ આદિ વડે) પીડા પણ ન આપવી; પરંતુ તે ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિવાળી રહેતી હોય તેમ ભલે રહ્યા કરે. પરંતુ એ સર્વ દેહ આદિ પદાર્થમાત્રને (સ્વપ્ન અને ઇન્દ્રજાળ આદિની પેઠે મિથ્યા સમજી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી દઈ તમે નિત્ય શીતળ અંતઃકરણવાળા અને શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિ થવાને લીધે આત્મા જ એક છે એવો વિશ્વાસ રાખો. 'હું દેહરૂપ છું' એવી બુદ્ધિ સંસારમાં બંધન કરનારી છે, માટે તે મુમુક્ષુ પુરુષોએ કદી પણ રાખવી નહિ. મન અને વાણીનો વિષય ત્યાં સુધી જતો નહિ હોવાથી આછી નજરે જોતાં તો કાંઈ પણ નથી એમ જે લાગે છે, તે 'શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ હું છું અને આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છું' એવી બુદ્ધિ હમેશાં રહ્યા કરવી, તો સંસારમાં બંધન આપનારી નથી. (પણ મોક્ષ આપનારી છે.) જેમ નિર્મળ જળની અંદર

* આ એકસોઅઢારમા સર્ગમાં સૃષ્ટિ ક્યાંથી, ક્યારે અને કોણે રચી તથા તે કોની છે, એ પ્રશ્નોના ઉત્તર અને આત્મદર્શનના ઉપાય મનુ કહી બતાવશે.

અને બહાર તેના કારણરૂપ તેજ રહેલું છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વત્ર આત્મા (સર્વનું કારણ હોવાથી) રહેલો છે. જેમ બાજુબંધ આદિ દાગીનાઓ સોનાના આકારની અને રચનાની માત્ર વિચિત્રતા છે, (બાકી સોનાથી તે જુદા નથી) તેમ કારણરૂપે આત્માથી જુદું નહિ દેખાતું અને કાર્યરૂપે જુદુ દેખાતું આ જગત આદિ સર્વ એક જાતની આકારની અને રચનાની જ માત્ર વિચિત્રતા છે. હે રાજા ઈક્ષ્વાકુ! પ્રાણીઓરૂપી તરંગોવાળી જગતના સમૂહરૂપી અનેક નદીઓ વિનાશરૂપી વડવાગ્નિવાળા મહાભયંકર કાળરૂપી મહાસમુદ્રમાં છેવટે જઈ મળે છે, તોપણ જે આજ દિવસ સુધી અધૂરો અને અધૂરો જ રહ્યો છે તેવા કાળરૂપી સમુદ્રનું પણ જે પાન કરી જાય છે, એવા આત્મારૂપી મોટા અગસ્ત્ય મુનિની તમે સદાકાળ ભાવના રાખો. આ દેહાદિ દૃશ્યસમુદાય કે જે અનાત્મા છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી છૂપી રીતે જેમાં વાસનાને દૂર કરવામાં આવી છે તેવી સ્થિતિ મેળવી, જેમ તમને સુખ આવે તેમ તમે રહો. જેમ પોતાની છાતી પર સૂઈ ગયેલા છોકરાને ભૂલી જઈ પુત્રને માટે તેની મા રોવા બેસે, તેમ આ સર્વ મનુષ્ય ખરું તત્ત્વ (આત્મરૂપ હોવાથી) પોતાની પાસે જ રહેલું હોવા છતાં તેને ભૂલી જઈ શોક કરે છે. જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે આત્મા કે જે અજર-અમર છે, તેને નહિ ઓળખી 'હું અનાથ છું, હું મરું છું, મારો નાશ થયો' એમ મનુષ્ય (અજ્ઞાનને લીધે જ) હાયવોય કરે છે. જેમ જળ (પવન વડે) તરંગો ઊછળવાથી નાના પ્રકારના (તરંગ આદિ) આકારે દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ પણ સંકલ્પને લીધે જ જગતરૂપે અનેક આકારે દેખાય છે. સંકલ્પરૂપી કલંક વગરના ચિત્તને આત્મામાં જ રોકી રાખી કલ્પનારહિત થઈ જઈ આ વ્યવહારમાર્ગમાં દેહાદિક વડે વ્યવહાર કર્યા છતાં પણ તેને આભાસમાત્ર સમજી પરબ્રહ્મની પેઠે તમે નિર્વિકાર, સ્વસ્થ અને સુખી થઈને રહો તથા આ રાજ્યનું પણ રક્ષણ કરો. ૧—૧૮

संस्थाप्य संकल्पकलंकमुक्तं चित्तं त्वमात्मन्युपशांतकल्पः । स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेह तिष्ठ स्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि ॥ १८ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સૃષ્ટિ વિશેના પ્રશ્નનો ઉત્તર અને આત્મદર્શન' નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો*

બંધમોક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે

मनुरुवाच

सर्गात्मभिर्विभुः स्पंदैः क्रीडते बालवत्स्वयम् । संहारात्मकशाक्याथ संहृत्यात्मनि तिष्ठति ॥१॥

મનુ બોલ્યા: સર્વવ્યાપી એ પરમાત્મા અજ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિમાં બાળકની પેઠે અવિદ્યાશકિત વડે આ સૃષ્ટિરૂપી ચેષ્ટાઓ વડે ક્રીડા કરે છે; અને (જ્ઞાનવાનની દૃષ્ટિમાં) સંહારના રૂપમાં વિદ્યાશકિત વડે સર્વ સૃષ્ટિનો (મૂળ સુદ્ધાં) લય કરી દઈ કેવળ કૂટસ્થ અદ્વિતીય (પોતાના) આત્મામાં જ (સર્વદા) રહે છે. એ આત્મામાં એવી શકિત પણ પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે, કે જેથી તે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ બંધાઈ જાય છે; અને એવી શકિત પણ તેમાં પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે, કે જેથી તે (બ્રહ્મરૂપ થઈ જઈ) મુકત થઈ જાય છે. (આમાં પહેલી અવિદ્યાશકિત અજ્ઞાન અને બીજી વિદ્યાશકિત જ્ઞાન એમ સમજવું.) જેમ ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તપાવેલ લોઢું અને રત્ન એ વગેરેમાં નોખા નોખા પ્રકારની કાંતિઓ તેથી જુદી નહિ છતાં જુદી જુદી કલ્પવામાં આવે છે, વૃક્ષથી પત્રપુષ્પ આદિ જુદાં નહિ છતાં જુદાં કલ્પી લેવાય છે અને ઝરણાંથી તેના છાંટા જુદા ન હોવા છતાં જુદા કલ્પાય છે, તેમ આ જગતની અને બુદ્ધિ

*આ એકસોઓગણીસમા સર્ગમાં પુરુષને બંધ અને મોક્ષ થવામાં સ્વતંત્રપણું તથા વિદ્યાશકિત અને અવિદ્યાશકિત વડે સત્યાસત્ય આત્માના નિશ્ચયને મોક્ષનું અને બંધનું કારણ કહેવાશે.

આદિની વિચિત્રતાથી એ સર્વ ખૂબ જ ફેલાયેલાને અનંત પરબ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં કેવળ જુદું કલ્પી લીધેલ છે અને તે જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ જાણનારા અજ્ઞાની પુરુષને દુઃખ આપનાર થાય છે તથા તે બ્રહ્મરૂપ છતાં કેમ જાણે બ્રહ્મરૂપ ન હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. હે પ્રિય પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ ! અહો! જગતને મોહમાં નાખનારી આ માયા કોઈ વિચિત્ર તરેહની છે કે પોતાનું સ્વરૂપ અંદરનાં અને બહારનાં સર્વ સ્થાનોમાં ભરપૂર હોવા છતાં, આત્મા પણ તેને દેખતો નથી. 'આ સર્વ જગત ચિદાત્મારૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ (અરીસામાં પ્રતિબિંબિરૂપે દેખાતાં નગરાદિકની પેઠે) આભાસમાત્ર જ દેખાય છે.' એવી ભાવના રાખી જે પુરુષ ઈચ્છા વગરનો (આપ્તકામ) થઈ રહે, તે બ્રહ્મરૂપી (અભેદ્ય) કવચને ધારણ કરનારો વિવેકી પુરુષ જ સુખી છે. 'અહંકાર-રહિત દૃશ્યમાત્રના અભાવરૂપ એક ચેતનસત્તા વડે આ સર્વ શૂન્ય, આધાર વિનાનું અને ચૈતન્ય-રૂપ છે.' એવી (સદાકાળ) ભાવના રાખવી. 'આ સારું છે અને આ નઠારું છે' એ જ તમને દુઃખ દેવામાં બીજરૂપ છે. એ બીજ જો સમાન દૃષ્ટિરૂપી અગ્નિ વડે બળી ગયું હોય, તો પછી દુઃખનો અવસર જ ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય) હે રાજા! સમદૃષ્ટિ દૃઢ બનાવી, પ્રબળ પુરુષાર્થથી સંકલ્પમાત્ર છોડી દો અને તે અભાવ-નારૂપ શસ્ત્રથી તમે સારાનરસા પદાર્થમાં પ્રિય—અપ્રિયપણાની વિષમ કલ્પનાને તરત છેદી નાખો. હે ઈક્ષ્વાકુ રાજા! સમાધિરૂપી નિર્વિકલ્પ દશા વડે બાહ્યાર્થની ભાવના અને શુભાશુભ કર્મરૂપી અરણ્ય છેદી નાખી, આત્મજ્ઞાનને લીધે આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ તમે શોકરહિત થઈને રહો. તમે પ્રથમ વિવેકનો વિકાસ થતાં સમાધિબળથી સર્વ બહારની કલ્પનાઓને ટાળી નાખી એક પૂર્ણ પરમાત્મા વડે પરિપૂર્ણ રીતે ભરપૂર થઈ રહેલા આ સર્વ જગતને જુઓ અને પછી પરમ આનંદરૂપ બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરી, અખંડ એકતાને પ્રાપ્ત થઈ, સંસારરૂપી મહાવ્યાધિને નિવૃત્ત કરી, શાંતિ વડે સમાનતાવાળા, ચાંદનીના જેવા નિર્મળ, વાસના અને અજ્ઞાનનો અત્યંત ક્ષય થઈ જવાને લીધે સ્વચ્છતાવાળા (શાંત અને સુંદર) આકારને ધારણ કરી નિર્ભય ચૈતન્યરૂપ થઈ જાઓ. ૧-૧૧

भरितभुवनाभोगो भूत्वा विभागबहिष्कृतो गलितकलनाभासो विवेकविलासवान् । अधिगतपरानंदस्पंदश्चिराय निरामयः शमसमसित-स्वच्छाभोगो भवाभयचिद्वपुः ॥ ११ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ઈક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ' નામનો સર્ગ ૧૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો*

યોગની સાત ભૂમિકાઓ

मनुरुवाच

शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् । प्रथमा भूमिकैषोक्ता योगस्यैव च योगिनः ॥१॥

મનુ બોલ્યા: પહેલાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોના સમાગમથી બુદ્ધિને વધારવી એ યોગીના યોગની પહેલી ભૂમિકા કહેલી છે. (જેમાં સાધન-ચતુષ્ટયથી સંપન્ન થઈ, ગુરુકૃપાપૂર્વક શ્રવણ આદિ અંગનો સમાવેશ થાય છે.) વિચાર એવા નામની બીજી ભૂમિકા છે. (જેમાં મનન આદિનો સમાવેશ રહ્યો છે.) ત્રીજી ભૂમિકા અસંગભાવના એવા નામની છે. (જેમાં એક અસંગ આત્માની નિરંતર ભાવના કરી એટલે નિદિધ્યાસન એ આદિનો સમાવેશ થાય છે.) ચોથી ભૂમિકા વિલાપિની એવા નામથી કહેવાય છે, કે જેમાં તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર હોવાથી વાસનાઓનો (મૂળ સુદ્ધાં) નાશ થઈ જાય છે. પાંચમી ભૂમિકા સમાધિનો પરિપાક થઈ જવાને લીધે અનુભવાતા ઉત્તમ આનંદ વડે શુદ્ધ ચૈતન્યમય

* આ એકસોવીસમા સર્ગમાં યોગની સાત ભૂમિકાઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ મુમુક્ષુની, છેવટની ત્રણ મુક્તની અને બાકી વચમાંની (મુક્ત થવાને તૈયાર થયેલાની) બતાવી છે.

આનંદરૂપ છે કે જેની અંદર નિદ્રા શેષ રહી ગયાથી અર્ધા× ઊંઘતા અને અર્ધા જાગતા પુરુષની પેઠે જીવન્મુક્ત પુરુષ રહે છે. છઠ્ઠી ભૂમિકા પોતાની મેળે જ સતત એકધારી રહેનારી અનુભવવાળી બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપ છે કે જેમાં આનંદના જ એક ગાઢ આકારવાળી યોગીના ચિત્તની સ્થિતિ સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવી થઈ જાય છે, તે જ શાંત અવસ્થા તુર્યપદ વડે કહેવામાં આવે છે કે જે કેવળ મોક્ષરૂપ જ છે. સમાનતા વડે અને સ્વચ્છતા વડે એકદમ શાંત એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે કે જે પરમ નિર્વાણરૂપ છે. એ સાતમી ભૂમિકા જ જ્યારે પાકટ દશામાં આવે, ત્યારે વિદેહમુક્તિરૂપ કહેવાય છે. એ વિદેહમુક્તિ જીવતા યોગી પુરુષોનો વિષય નથી. આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ (વ્યાવહારિક સત્તાથી જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જગતનું ભાન હોવાથી) જાગ્રત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જગત સ્વપ્ના જેવું પ્રતીતિમાં આવવાથી તે ભૂમિકા સ્વપ્ન એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. પાંચમી ભૂમિકા એક આનંદમાં જ ઘાટાપણાથી સર્વનો લય થતાં સુષુપ્તિ જેવી દશા થઈ જવાને લીધે તે સુષુપ્તિ એવા નામથી કહેવાય છે. છઠ્ઠી ભૂમિકામાં અખંડ બ્રહ્માકારવૃત્તિ રહેવાને લીધે બીજા પદાર્થ સંબંધી કાંઈકાંઈ સંવેદન (સંકલ્પ) નહિ સ્ફુરવાથી તે તે અસંવેદનરૂપ કહેવાય છે અને તેને તૂર્ય એવું નામ આપવામાં આવે છે. સર્વથી ઉત્તમ એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે કે, જે અવસ્થા મન વડે કે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી તથા સ્વયંપ્રકાશ પરમપદરૂપ છે. આત્માની અંદર સર્વ દૃશ્યોનો લય કરી દઈ પ્રત્યાહારને—* લીધે દૃશ્યોનો કંઈ પણ સંકલ્પ જ સ્ફુરવા દેવામાં ન આવે, તો તે અત્યંત સમાનતા વડે તમે નિઃસંદેહ મુક્ત જ છો. જેની પૂર્ણ બુદ્ધિ ભોગ વડે ઉત્પન્ન થતાં સુખ—દુઃખોના અંશો વડે લેપાતી નથી તથા 'હું મરતો પણ નથી અને જીવતો પણ નથી (એ બંને દેહધર્મ હોવાથી મારામાં નથી,) તેમ 'હું કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ પણ નથી' એવી જેની દૃઢ બુદ્ધિ હોય, તે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સશરીર (શરીરવાળો) હોય કિંવા અશરીર (શરીર વિનાનો) હોય, પણ મુક્ત જ કહેલો છે. તે વ્યવહાર કરતો હોય અથવા શાંત થઈ બેઠો હોય, ગૃહસ્થ હોય અથવા એકલો ફરનારો યોગી હોય, પણ 'હું કાંઈ નથી, માત્ર એક ચિદાત્મારૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને શોક કરવો પડતો નથી. 'હું નિર્લેપ છું, અજર છું, વાસના વગરનો છું, નિર્મળ છું, આસક્તિરહિત છું અને ચિદાકાશરૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને પછીથી શોક કરવો પડતો નથી. 'હું અંત આદિ વિકારથી રહિત છું, શુદ્ધબુદ્ધ (પવિત્ર, જ્ઞાની), અજરામર અને શાંત છું, મારો આભાસ સર્વત્ર સમાનપણે રહેલો છે' એમ માનવાથી જીવ શોકને પાત્ર થતો નથી. 'તણખલાંમાં, આકાશમાં, સૂર્યનારાયણમાં, હાથીઓમાં અને દેવતાઓમાં જે કાંઈ સત્યરૂપે રહેલું છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે અને હું પણ તે જ છું' એમ માનવાથી જીવને ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. 'હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તેનો મહિમા નીચે, ઊંચે અને ચોતરફ ફેલાયેલો છે.' એ પ્રમાણે અનંત વિલાસવાળા એ પરમાત્માના મહિમાને જાણી લઈ કોણ મરણ આદિ દુઃખોને ભોગવે ? (કોઈ ન ભોગવે.)

× જેમ કાચી ઊંઘમાં જાગી ઊઠવાથી અર્ધો ઊંઘતો અને અર્ધો જાગતો પુરુષ બાહ્ય શબ્દાદિકનું શ્રવણ કરે, તોપણ તેનું ચિત્ત નિદ્રાના સુખમાં ચોંટી રહેલું હોવાથી પ્રત્યુત્તર આદિ વ્યવહાર કરવાને તે ઇચ્છતો નથી, તેમ એ પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યુત્થાનકાળમાં પણ પોતાની વૃત્તિ આત્મસુખમાં જ ચોંટેલી હોવાથી, વિશેષ વ્યવહાર કરવાને ઇચ્છતો નથી.

* ઇન્દ્રિયોનો અંતર્મુખપણાથી ચિત્તમાં લય થઈ જવો તે પ્રત્યાહારનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. એ વિશે વિશેષ જાણવા માટે પાતંજલસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૫૪મા સૂત્રમાં જોવું.

કોઈ જાતની વાસના બાંધી જે પદાર્થનું સેવન કરવામાં આવે, તે (અભીષ્ટ હોવાથી) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જે વસ્તુ સુખકારક હોય તે જ પાછી નષ્ટ થતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; કેમ કે સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો સાથે રહેવાનો જ નિયમ છે. જે પદાર્થ વાસના રાખ્યા વિના અથવા થોડી (સાધનદશામાં જરૂર રાખવી પડે છે તેટલી) વાસના રાખી સેવવામાં આવે, તે કાંઈ સુખ પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી અને નાશના સમયમાં તેનો નાશ પણ થઈ ગયાથી દુઃખ પણ આપતો નથી. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! ક્ષીણ વાસનાવાળી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ કરવામાં આવે, તે (શેકાવાથી) બળી ગયેલા બીજની પેઠે ફરી વાર અંકુરને પેદા કરતાં નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ક્રિયા કરવાનાં સાધનો વડે કર્મ કરાય છે અને તે દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેનો એક જ કર્તા અને એક જ ભોક્તા શી રીતે ઘટી શકે? (ન ઘટી શકે.) સર્વ પદાર્થોમાંથી હું અને મારું ઇત્યાદિ વાસનાને છોડી દઈ, અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયેલ પૂર્ણતાવાળો પુરુષ ચંદ્રમાના જેવો શીતળ અને કાંતિ વડે સૂર્યના જેવો પ્રકાશમય ભાસે છે. દેહરૂપી શાલ્મલિવૃક્ષની સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મરૂપી કપાસની સંપત્તિ જ્ઞાનરૂપી પવનનો ઝપાટો લાગતાં ઊડીને ક્યાંક જતી રહે છે. મનુષ્યની સર્વ કળા અનભ્યાસ વડે (મહાવરો ન રાખવામાં આવે તો) નાશ પામી જાય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનરૂપી કળા તો એક વખત જો અંદર પ્રકટ થઈ, તો પછી સારા ખેતરમાં વાવેલી શાલની (ડાંગરની) પેઠે તે દિવસે દિવસે બળાત્કારથી વધવા માંડે છે. જેમ તળાવોમાં અને સમુદ્રોમાં એક જળ જ સર્વત્ર રહેલું છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં એક આત્મા જ સર્વરૂપે રહેલો છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત સંકલ્પના તથા વિચિત્રતાના અનેક સમુદાયો વિનાનું એક માત્ર સત્તારૂપ જ છે એમ તમે સમજો. ૧—૨૬

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विश्वरूप
आत्मा सरस्सु जलधिष्विव तोयमच्छम् ।
संशांतसंकलनभूरिकलापमेक
सत्तांशमात्रमखिलं जगदंग विद्धि ॥ २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સપ્તભૂમિકાવિભાગ' નામનો સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો*

ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ કારણ છે

मनुरुवाच

यावद्विषयभोगाशा जीवाख्या तावदात्मनः ।
अविवेकेन संपन्ना साऽप्याशा हि न वस्तुतः ॥१॥

મનુ બોલ્યા: જ્યાં સુધી વિષયોના ભોગોની આશા રહેતી હોય, ત્યાં સુધી આત્માની 'જીવ' એવી સંજ્ઞા રહે છે. એ આશા પણ અવિવેકને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, ખરી રીતે તો તેમાંનું કાંઈ છે જ નહિ. એ આશા જ્યારે વિવેકને લીધે (અજ્ઞાનનો ક્ષય થવાથી) દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મા જીવભાવને ત્યજી દઈ, આ સંસારરૂપી મહારોગથી રહિત થઈ જઈ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસાર એક ઘટમાળ (રેંટ) છે. જે જીવોરૂપી ઘડાઓને ઊંચે (સ્વર્ગ આદિ ઉત્તમ) લોકમાં અને નીચે (નરક આદિ અધમ લોકમાં) લઈ જાય છે. તે ઘડાઓને બાંધી રાખનાર ભોગ—ચિંતારૂપી રજ્જુ છે, તે તૂટી જતાં પોતાને સંસારમાં આવવા—જવાનું રહેતું નથી. જે પુરુષો 'અમુક (દેહાદિ) વસ્તુ મારી છે અને હું (એ દેહાદિક)નો છું' એવી વ્યાવહારિક ગાઢ ભ્રાંતિ ને મોહને લીધે સેવે છે, તે શઠ પુરુષો અધમમાં અધમ લોકમાં જાય છે. જે લોકોએ 'હું અમુક (દેહાદિ) પદાર્થોનો છું અને એ (દેહાદિ) પદાર્થ મારા છે

* આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં જે ભાવના વડે જીવ અધમ લોકમાં જાય છે તે અને જે ભાવના વડે ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થઈ મુક્ત થઈ જાય છે, એ બંને ભાવના સારી રીતે વિભાગ કરી મનુ બતાવશે.

અને હું તે રૂપ છું.' એવા મોહને પોતાની બુદ્ધિ વડે (જ્ઞાન થવાથી) ત્યાગ કરી દીધો છે, તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ લોકમાં જાય છે. હે રાજા ઈક્ષ્વાકુ! તમે કંઈ પણ વિલંબ કર્યા સિવાય પોતાનો આત્મા કે જે સ્વયંપ્રકાશ છે, તેના આધારે રહો અને જગતને ચારે બાજુ ભરપૂર ચિદાકાશરૂપે જ જુઓ. જે વખતે એ પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપ આત્માને પરિપૂર્ણ અને અખંડિત (અનુભવ વડે) સમજવામાં આવે, તે જ વખતે આ સંસાર તરી જવાય છે અને (મુક્ત થઈ જતાં) જીવ પરમેશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ અને વરુણ જે જે કરવાને તૈયાર થાય છે, એવી તે સર્વ હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તે જ કરું છું એવી ભાવના રાખવી. હે પ્રિય ઇક્ષ્વાકુ! જે જે શાસ્ત્રોમાં જ્યારે જ્યારે જે જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે, તે તે સર્વ સત્ય જ છે; કેમ કે ચિદાત્માનો વિલાસ નિરંકુશ (અનિયમિત અને તેથી જ અચિંત્ય) છે. કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલા અને મૃત્યુને તરી ગયેલા ચિત્ત વિનાના પુરુષને જે કાંઈ (અનિર્વચનીય) આનંદ થાય છે, તેની કોને ઉપમા આપી શકાય? (કોઈને નહિ.) આ જગત અશૂન્ય પણ નથી અને શૂન્ય પણ નથી. અચિદ્રૂપ પણ નથી અને ચિદ્રૂપ પણ નથી, આત્મરૂપ પણ નથી અને અનાત્મરૂપ પણ નથી, (કિંતુ સ્વપ્ન, ઈન્દ્રજાળ આદિની પેઠે અનિર્વચનીય છે), એવી ભાવના તમે કરતા રહો, આત્માના પારમાર્થિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર થયાથી પ્રકૃતિ શાંત થઈ જાય છે, મોક્ષ નામનો કોઈ દેશ છે તેમ નથી, તેમ જ મોક્ષ નામનો કોઈ કાળ છે તેમ પણ નથી, તમે કોઈ બીજી સ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે તેમ પણ નથી. પરંતુ અહંકારનો અને મોહનો ક્ષય થઈ જતાં આ સર્વ દૃશ્ય રચનાનો પણ (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) લય થઈ જાય છે અને જ્યારે અનાદિકાળથી ભુલાઈ જવાયેલા પોતાના સ્વરૂપનું નિરંતર ચિંતવન (નિદિધ્યાસન) કરવાથી આત્માના સ્વાભાવિક (શુદ્ધ) સ્વરૂપનો યોગ્ય સંબંધ થાય છે, એ રીતે જ્યારે આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર એવું નામ ધારણ કરે છે ત્યારે એ પોતે જ મોક્ષરૂપ છે. શાસ્ત્રની ચર્ચાઓ કરવાની ચપળ વૃત્તિ જેની શાંત થઈ છે, કાવ્ય, કૌતુક આદિથી ઝરતા અનેક રસોને ચાખવા જેની વૃત્તિ દૂર થઈ છે અને સર્વ પ્રકારના તુમુલ ભેદભાવો જેણે હાંકી કાઢ્યા છે, તેવો આત્મસ્વરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત થઈ (પરમ) સુખમાં વાસ કરે છે. ૧—૧૪

प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः । निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवः शमः सुखं तिष्ठति शाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ઇક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ' નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો*

મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણો

मनुरुवाच

येन केनचिदाच्छन्ना येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचनशायी च स सम्राडिव राजते ॥१॥

મનુ બોલ્યા: (વૃત્તિ બ્રહ્માકાર હોવાને લીધે) હરકોઈ બીજા માણસ વડે વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલો, (યદૃચ્છાથી) હરકોઈએ ભોજન કરાવાયેલો અને જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહેનારો યોગી (મનુષ્યના આનંદની પરમ અવધિરૂપ) કોઈ મોટા રાજા-(મંડળેશ્વર)ની પેઠે અનંત આનંદમાં શોભે છે. વર્ણ, ધર્મ, આશ્રમ અને આચારના સંબંધમાં શાસ્ત્રોમાં ફરમાવેલાં બંધનોથી છૂટી ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ જેમ કેસરી સિંહ પાંજરામાંથી (તલપ મારી) બહાર નીકળી જાય, તેમ આ સંસારરૂપી જાળમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. વાણીને ઓળંગીને રહેલા નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માને જ આશ્રયે રહેલો, વિષયોની આશા અને (વિવિધ પ્રકારની સુખ—દુઃખ સંબંધી)

*આ એકસોબાવીસમા સર્ગમાં આત્મજ્ઞાન વિષે આરૂઢ થઈ રહેલા મુક્તપુરુષની સ્થિતિનું મનુ તેનાં લક્ષણો કહી વર્ણન કરશે.

દશાઓથી રહિત થઈ ગયેલો એ મહાત્મા પુરુષ આકાશ જેમ શરદઋતુમાં કાંઈક અપૂર્વ શોભાને પ્રાપ્ત થાય, તેમ કાંઈ અનિર્વચનીય શોભા ધારણ કરે છે. પર્વતમાં રહેલા મહાનંદની પેઠે ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિરંતર પરમ આનંદનો સ્વાદ લેવામાં પરાયણ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના આત્મા વડે આત્મામાં જ આનંદ લીધા કરે છે. સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કરનારો, નિત્યતૃપ્ત અને નિરાશ્રયપણે રહેનારો મહાત્મા પુરુષ પુણ્યથી, પાપથી કે બીજા હર્ષ—શોકાદિકથી લેપાતો નથી. જેમ સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબ વડે (રંગાઈ જઈ) બીજા રૂપને નથી પામતો તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પણ પ્રારબ્ધયોગે આવી મળેલાં સુખ—દુઃખ વડે (રંગાઈ જઈ) વિકારને વશ થતો નથી. તે મનુષ્યસમુદાયમાં વિહાર કરતા છતાં દેહના છેદન કે પૂજન વડે કેમ જાણે તે બંને પ્રતિબિંબમાં થતાં હોય તેવી રીતે શોક કે હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ જીવન્મુક્ત પુરુષ તેની પૂજા કરવાથી કોઈ પ્રશંસા કરતો નથી અને પૂજા નહિ કરવાથી કાંઈ બીજા (ક્રોધ આદિ) વિકારો તેનામાં આવતા નથી. તે સર્વ આચારો અને નીતિના ક્રમો વડે પોતાનો લોકાચાર વ્યવહાર નિભાવે છે; પરંતુ અંદરથી છૂટેલો હોય છે. એના (જીવન્મુક્ત પુરુષ)થી લોકોને ખેદ થતો નથી અને લોકોથી તે ખેદ પામતો નથી. રાગ, દ્વેષ, ભય અને આનંદના નિમિત્તરૂપ વિષયો વડે તો કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) જોડાઈ જાય છે. અને કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) ત્યાગ કરાય છે. એ મહાશય પુરુષ ખરું જોતાં કોઈ(કુશળ)ની પણ સમજમાં આવી શકતો નથી અને અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાને લીધે (પોતે સરળ હોવાથી) નાનું બાળક પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તેનું માપ બાંધી લે છે. હે ઈક્ષ્વાકુ ! એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કાશી આદિ કોઈ તીર્થમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે, કોઈ ચાંડાલને ઘેર દેહ છોડે અથવા ભલે કોઈ દિવસે દેહનો ત્યાગ જ ન કરે કિંવા ચાલુ ક્ષણમાં જ શરીરનો ત્યાગ કરે; પરંતુ વાસનારહિત હોવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાના સમયમાં જ (દેહઆદિ સર્વ તેની દૃષ્ટિમાં બાધિત થઈ જવાને લીધે) તે મુક્ત જ છે. (તે દેહમુક્ત જ છે.) દેહ આદિ હું છું' એવી ભ્રાંતિ થવી એ જ બંધન આપનારી છે અને જ્ઞાન વડે તેનો ક્ષય થઈ જાય છે. ઐશ્વર્ય અને વૈભવોની ઈચ્છા રાખનારા પુરુષને એ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ જ પૂજવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા લાયક છે, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, યત્નથી દર્શન કરવા લાયક છે અને પગે પડવા લાયક છે. હે પ્રિય ઈક્ષ્વાકુરાજા! સંસારરૂપી મહાવ્યાધિથી રહિત થઈ ગયેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ સજ્જનોની ભક્તિ વડે જે પરમ પવિત્ર પદ મળે છે, તે યજ્ઞોથી, તીર્થોથી, તપોથી કે દાનોથી મળતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવાન મનુ બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા ને ઈક્ષ્વાકુરાજા પણ એ દૃષ્ટિનો આધાર રાખી સ્થિર થઈ રહ્યા. ૧—૧૫

एवमुक्त्वा स भगवान् मनुर्ब्रह्मगृहं ययौ ।
इक्ष्वाकुरपि तां दृष्टिमवष्टभ्य स्थिरोऽभवत् ॥१५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ઈક્ષ્વાકુપ્રબોધન' નામનો સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૩ મો*

અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા

राम उवाच

एवं स्थिते हि भगवञ्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।
अपूर्वोतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે આત્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાસમર્થ ગુરુમહારાજ ! જેવાં આપ કહો છો તેવાં જો જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ હોય, તો પછી એ સુબુદ્ધિમાન પુરુષમાં બીજાના કરતાં અવનવી વિશેષતા શી રહે છે?

* આ એકસોત્રેવીસમા સર્ગમાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની આકાશગમન અને અણિમાદિક સિદ્ધિઓ વિષે પોતાની પૂર્ણતાને લીધે ઈચ્છા જ ન થવી એ બીજા અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતાં વિશેષતા છે, એમ કહેવાશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ એક અંશમાં વિશેષે કરીને રહે છે. તે એ જ કે સદા સંતોષમાં રહેનારો અને શાંત ચિત્તવાળો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ (બીજા કશામાં નહિ રોકાતાં) ફક્ત આત્મામાં સ્થિર થઈ રહે છે. મંત્રની સિદ્ધિવાળા, તપની સિદ્ધિવાળા અને તંત્રની સિદ્ધિવાળા પુરુષોએ ઘણીવાર આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય છે, તેમાં શી નવી વાત છે? (કાંઈ નહિ.) તેવા પુરુષોએ જ યત્ન વડે મળી શકે તેવું હોવાથી અણિમાદિક ઐશ્વર્ય પણ ઘણી વાર મેળવ્યું છે; પરંતુ આત્મદર્શી પુરુષ તેને વળગવા જતો નથી, એ જ તેમાં વિશેષતા રહી છે, એની આ મૂઢતા મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષોના જેવી (સહજ) નથી. એ મહાબુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષનું શુદ્ધચિત્ત સર્વત્ર આસ્થા વગરનું હોવાથી (પરમ વૈરાગ્યને લીધે) સર્વ વિષયો તરફ પ્રીતિ વગરનું રહે છે; અને તેને લીધે જ એ મહાત્મા કોઈ ભોગ્ય વસ્તુમાં લોલુપ થઈ બંધાઈ જતો નથી. ઘણાક કાળની સંસારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થઈ જવાને લીધે (પરમતત્ત્વમાં) શાંતિ પામેલા અને સર્વ ધર્મથી રહિત પરબ્રહ્મ જ જેનું સ્વરૂપ છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષનું એ જ (મુખ્ય) લક્ષણ છે. તેનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને શોક ઇત્યાદિ આપદાઓ પ્રતિદિન અત્યંત ક્ષીણ થતી જાય છે. ૧—૬

एतावदेव खलु लिंगमलिंगमूर्तेः संशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य । तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જ્ઞાનીની વિશેષતા' નામનો સર્ગ ૧૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૪ મો*

મૃગ અને પારધીના પ્રસંગથી તુરીયાવસ્થાનું કારણ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

यथा सत्त्वमुपेक्ष्य स्वं शनैर्विप्रो दुरीहया अंगीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ કોઈ એક બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સ્ત્રીની કામના થતાં તેના સંભોગ, સહવાસ આદિની દુષ્ટ ઇચ્છાથી, પોતાને યોગ્ય સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણધર્મને ધીરેધીરે ભૂલી જઈ (ઘણે કાળે) શૂદ્રતાનો અંગીકાર કરી લે છે, તેમ જીવ પોતે ઈશ્વરરૂપ છતાં (બુદ્ધિ આદિની સંગતિને લીધે એ બુદ્ધિએ બતાવેલી ભોગોની આશાથી) પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભૂલી જઈ જીવભાવનો અંગીકાર કરી લે છે. ભોક્તા અને ભોગ્ય બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ દરેક સૃષ્ટિમાં હિરણ્યગર્ભમાંથી (ગંધર્વનગરની પેઠે) પોતાના તેવા-તેવા સંસ્કારો અનુસાર પ્રકટ થાય છે અને ખરી રીતે તે મિથ્યા હોવાથી સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘડો આદિ પદાર્થની જેમ કોઈ જાતની સાધન-સામગ્રી વિના જ પ્રકટ થયેલા હોય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ જીવો, ઈશ્વર કે જે હિરણ્યગર્ભ છે, તેમાંથી (અજ્ઞાન વડે) પોતે જુદે રૂપે પ્રકટ થઈ પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મો વડે વારંવાર અનેક જન્મોને અનુભવે છે. એવી જાતનો તેઓના જન્મનો અને કર્મનો કાર્ય—કારણભાવ છે. પ્રથમ સર્વ જીવો સાધનસામગ્રી વિના જ સ્વપ્નમાં થયેલો ઘડો, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે પરમપદરૂપ ચેતનમાંથી જ (અજ્ઞાન વડે) પ્રકટ થાય છે અને પછીથી તેનાં પોતાનાં કરેલાં કર્મો જ તેને સુખ દુ:ખ આપવામાં કારણરૂપ થાય છે. દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંકલ્પ જ કર્મનું કારણ છે. સંકલ્પ થવો એ જ (પાપ,

*આ એકસોચોવીસમા સર્ગમાં જીવોનું નિષ્કારણપણું, વિષયોમાં પ્રીતિ થતાં બંધાઈ જવું, જીવનાં રૂપો, અવસ્થાઓ અને મૃગ તથા વ્યાધના પ્રસંગથી તુરીયાવસ્થાનું વર્ણન આવશે.

પુણ્ય, પ્રવૃત્તિ ભોગવાસના ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી) બંધનનું કારણ થાય છે; માટે તે સંકલ્પનો તમે ત્યાગ કરો. નિઃસંકલ્પદશા રહેવી એ જ મોક્ષ છે, માટે તમે તેનો અભ્યાસ કરવામાં મશગૂલ રહો. 'આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ગ્રાહક છે' એવી ભેદની ભ્રાંતિથી થનારી સંકલ્પદશાને નિરંતર તમે ધીરેધીરે છોડતા રહી શુદ્ધ સાક્ષીમાં જ એકાગ્રપણાથી સાવધ થઈ રહો. તમે ગ્રાહ્યરૂપ પણ ન થાઓ અને ગ્રાહકરૂપ પણ ન થાઓ; પરંતુ સર્વ ભાવનાને છોડી દઈ જે સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે સાક્ષીમાં જ તમે એકરસરૂપે થઈને રહો. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જે જે વિષય તરફ ઇન્દ્રિયસમૂહ જાય છે, તેમાં જો પ્રીતિ થઈ તો જીવ (આસક્તિ વડે) બંધાય છે અને જો તેમાં વૈરાગ્ય રહે તો છૂટી જાય છે. જો કંઈ પણ વસ્તુ તમને ગમતી હોય, તો તમે આ સંસારની સ્થિતિમાં બંધાયેલા છો; અને જો કાંઈ પણ તમને ગમતું ન હોય, તો તમે આ સંસારની સ્થિતિથી મુક્ત જ છો; માટે તૃણથી માંડી ઠેઠ હિરણ્યગર્ભ સુધી, સ્થાવર—જંગમ સહિત સર્વ દેહોમાંથી અને તેને ભોગવવાના વિષયરૂપ પદાર્થસમૂહમાંથી તમને કશું પણ મનગમતું ન થાઓ. તમે જે કાંઈ કર્મ કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો અને દાન કરો છો, તે સર્વ ક્રિયામાં મનનો સંયમ રાખી કૂટસ્થ આત્મામાં જ બુદ્ધિનો દૃઢ નિશ્ચય રાખશો, તો તમે કર્તા કે ભોક્તા કંઈ નથી. સત્પુરુષો જે થઈ ગયું હોય તેનો શોક કરતા નથી. ભવિષ્યનો વિચાર કરતા નથી અને વર્તમાનકાળમાં નસીબ પ્રમાણે જે આવી મળે તેને હર્ષ-શોક વગેરેથી ખેદ નહિ પામતાં લઈ લે છે. હે રામચંદ્રજી! તૃષ્ણા, મોહ, મદ આદિ સર્વ વિકારો મનમાં જ રહેલા છે; માટે જ્ઞાનવાન પુરુષે (વિવેકવાળા) મન વડે જ (વિકારમય) મનનું છેદન કરવું. જેમ પાણીદાર ઝીણા લોઢા વડે જ બીજું લોઢું છેદાય છે, તેમ સર્વ ભ્રાંતિની શાંતિ થવા સારુ મન વડે જ અતિ તીક્ષ્ણ વિવેક દ્વારા બળાત્કારથી મનને (મૂળ સુદ્ધાં) છેદી નાખવું. મળને ધોઈ નાખવામાં કુશળતા ધરાવનાર પુરુષો ક્ષાર આદિ મેલા પદાર્થોથી જ મળને ધોઈ નાખે છે, (અસ્ત્રકુશળ પુરુષો) અસ્ત્ર વડે જ અસ્ત્રને નિવૃત્ત કરે છે અને (વૈદ્ય આદિ લોકો) વિષની અસરો બીજા વિષનો સામો લાગ દઈ મટાડી દે છે. (તે પ્રમાણે મન વડે જ વિવેક દ્વારા વિકારી ચિત્તનું છેદન કરવું શક્ય છે.) જીવનાં ત્રણ રૂપ છે. એક સ્થૂલ, બીજું સૂક્ષ્મ અને ત્રીજું પર. એ ત્રણમાંથી પર રૂપનો આશ્રય કરો અને પ્રથમનાં બે રૂપને છોડી દો. હાથપગવાળો આ દેહ કે જે ભોગો ભોગવવા માટે હાલેચાલે છે, તે ભોગરૂપી અર્થને સિદ્ધ કરનારું જીવનું સ્થૂલરૂપ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. હે રામચંદ્રજી! પોતાના સંકલ્પરૂપી આકારને ધારણ કરનારું અને સંસારની સ્થિતિ સુધી રહેનારું ચિત્ત એ જીવનું બીજું આતિવાહિક (લોકલોકાંતરમાં જઈ શકે તેવું સૂક્ષ્મ) રૂપ છે. જે આદિ અને અંતથી રહિત, સત્ય, નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, તે એ જીવનું ત્રીજું પર રૂપ છે કે જે જગતને સત્તા અને ગતિ એ બંનેને આપનાર છે. એ તુર્યપદ શુદ્ધ છે; માટે પ્રથમનાં બે રૂપનો ત્યાગ કરી તેમાં જ તમે સ્થિર થઈ રહો અને પ્રથમનાં બે રૂપમાં આત્મબુદ્ધિ રાખો નહિ.

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અલક્ષિતપણે (નહિ જણાય તેમ) રહેલ તુર્યપદનું આપ વિશેષ રીતે વિવેચન કરી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જાગ્રતમાં તેમ જ સ્વપ્નમાં થનારો અહંકારરૂપી વિક્ષેપ અને સુષુપ્તિમાં થતું તેનું મૂળભૂત અહંકાર નહિ હોવો એ રીતનું અજ્ઞાનનું આવરણ એ બંનેને તથા કારણરૂપે સત્ અને કાર્યરૂપે અસત્ જણાતા આ (જગતના) સદ્—અસદ્ ભેદને છોડી દેતાં જે નિર્લેપ, સ્વચ્છ અને સમાન(નિર્વિકાર) પદ સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે તુર્ય કહેવાય છે. વ્યવહારકાળમાં જીવન્મુક્ત પુરુષોને વિષે રહેનારી જે

સ્વચ્છ સમાનતાવાળી અને શાંત સાક્ષીની અવસ્થા છે, તે જ તુર્ય અવસ્થા કહેવાય છે. એ અવસ્થા સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નહિ થવાથી જાગ્રત કે સ્વપ્નરૂપ કહી શકાતી નથી, તેમ જડપણાની સ્થિતિનો અભાવ હોવાને લીધે તે સુષુપ્તિ પણ નથી. (પણ તે ત્રણેયથી જુદી ચોથી અવસ્થા છે, તેથી તેને તુર્ય અવસ્થાનું નામ આપવામાં આવે છે.) આ જગત બરાબર પણે રહ્યા છતાં સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની દૃષ્ટિના (ચિત્તના મૂળમાંથી) જ્ઞાન વડે દૂર થઈ જવાને લીધે (સર્વ) શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે; એટલે વિવેકી પુરુષો તેને (સર્વદા) તુર્ય અવસ્થા કહે છે. બાકી અજ્ઞાની જીવોની દૃષ્ટિમાં જ આ જગત સ્થિર થઈ રહેલું છે. અહંકારના અંશનો ત્યાગ કર્યાથી સમાનતા(નિર્વિકારતા)ની ઉત્પત્તિ થયાથી અને (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) ચિત્ત પરમ તત્ત્વમાં જ લીન કરી દીધાથી તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. હે દેવની ઉપમા આપવા યોગ્ય રામચંદ્રજી! એક વળી બીજું દૃષ્ટાંત આ સંબંધમાં હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો કે જેથી તમે જ્ઞાની છો તોપણ આ વાતનો તમને (વિશેષ) બોધ થશે. બાણ વાગતાં ભયભીત થઈને દોડતા મૃગની પછવાડે (ખોળવા માટે) ગયેલા (કોઈ) પારધીએ કોઈ એક જંગલના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રદેશમાં મહામૌન (જ્ઞાન વડે વાણી આદિ ચેષ્ટાઓને બંધ કરી નિઃસંકલ્પ રહેવું તે)નો આશ્રય કરી બેઠેલા અદ્ભુત મુનિને જોઈ પૂછ્યું કે, 'હે મુનિ! મારા બાણથી વીંધાયેલો મૃગ અહીં આવ્યો છે? અથવા એ મૃગ ક્યાં ગયો?' (એમ પૂછવાથી) એ મુનિએ તેને જવાબ આપ્યો કે, 'હે ભલા માણસ! અમે જંગલમાં રહેનારા મુનિલોકો સદાકાળ સમાન શીલવાળા જ રહીએ છીએ. વળી અહંકાર કે જે (અપરિચિત) વ્યવહાર કરાવવાને સમર્થ છે, તે અમારામાં હોતો નથી. હે સખા! મન કે જે અહંકારમય છે તે જ સર્વ ઈન્દ્રિયોનાં કર્મો કરે છે. વળી મારું ચિત્ત તો ઘણા લાંબા કાળથી (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) પરમાત્મામાં જ ગળી ગયું છે. (એકરસ થઈ ગયું છે.) જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્ત એમાંની કોઈ પણ દશાને હું જાણતો નથી. હું તુર્ય (ચોથી સમાધિરૂપ) નિર્વિકલ્પ (અવસ્થામાં) જ રહું છું; તેમાં કાંઈ પણ દૃશ્ય પદાર્થ છે નહિ!' હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે તે મુનિશ્રેષ્ઠ મહાત્માનાં વાક્યો સાંભળી પારધી તેનો કશો અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મનમાનીતી દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! માટે જ કહું છું કે તુર્ય વિનાની બીજી જાગ્રત આદિ અવસ્થા કે સ્થૂલ આદિ કોઈ અવસ્થા (તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં) છે જ નહિ. ફક્ત એક તુર્યરૂપ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે, બીજું કશું નથી. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેય ચિત્તની અવસ્થાનાં રૂપ છે. પોતાનું ચિત્ત આ જગતમાં ઘોર, શાંત અને મૂઢ એ ત્રણ પ્રકારનું થઈ રહેલ છે. જાગ્રત અવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન કરવાથી) ઘોર છે; સ્વપ્નઅવસ્થાવાળું ચિત્ત(સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન નહિ કરવાથી) શાંત થાય છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળું ચિત્ત (તેવે વખતે કાંઈ પણ ભાન ન હોવાને લીધે) મૂઢ કહેવાય છે. એ ત્રણેય અવસ્થાથી જ્યારે ચિત્ત રહિત થઈ જાય, ત્યાર તે મરી જાય છે (ચિત્તનો નાશ થયેલો કહેવાય છે). જે ચિત્ત મરી ગયું (નાશને પામી ગયું), તેમાં (નિર્વિકારને લીધે) સદા સમાનપણે રહેનારું એક સત્ત્વ જ બાકી રહેલ છે. (જેમાં વાસનાની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી.) સર્વ યોગી પુરુષો એ ચિત્તનાશને જ યત્નથી સંપાદન કરે છે. સર્વ સંકલ્પોના વિલાસથી રહિત શુદ્ધ તુર્ય અવસ્થામાં જ તમે નિર્વિકાર ચિત્ત રાખી સ્થિર થઈને રહો કે જે તુર્યપદમાં સારી રીતે સદાકાળ યુક્ત થઈ ગયેલા ભેદબુદ્ધિ વિનાના મહાન મુનિઓ રહેલા હોય છે. ૧—૩૯

समस्तसंकल्पविलासमुक्तं तुर्ये पदे तिष्ठ निरामयात्मा । यत्र स्थिताः साधु सदैव मुक्ताः प्रशांतभेदा मुनयो महान्तः ॥ ३९ ॥

સર્ગ ૧૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૫ મો*

તુર્યપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય

વસિષ્ઠ उवाच

सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि नाऽविद्यास्तीह नो माया शांतं ब्रह्मदमक्लमम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જગતમાં પ્રકટ થતા જે દ્વૈતના પ્રપંચો છે, તે બધાને દૂર કરવા વેદાંતશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો ઘડાય છે અને તે અવિદ્યા તેમ જ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પણ જે શાંત પરબ્રહ્મ આપોઆપ પ્રકાશે છે, તેને શાસ્ત્રો બતાવી શકતાં નથી; કારણ કે ત્યાં માયા કે અવિદ્યા કાંઈ પણ નથી. શાંત, સ્વચ્છ, માયામાં ચેતનનો આભાસ પડતાં જુદાં જણાતાં સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ વિકારરહિત, સર્વશક્તિમાન (માયાવિશિષ્ટ) બ્રહ્મ છે, તેને કેટલાક શૂન્ય ધર્મવાળો, કેટલાક વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તરીકે અને કેટલાક ઈશ્વર તરીકે માની પરસ્પર વાદવિવાદ કરે છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! તમે એ સર્વ વિવાદની વાત મૂકી દઈ (માયા સુધી સઘળા દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરી) મન સહિત સર્વ ઈન્દ્રિયોનાં કાર્યોને શાંત કરનાર મહામૌનને ધારણ કરો તથા મુક્ત, ક્ષીણ ચિત્તવાળા, શાંત બુદ્ધિના અને નિઃસંકલ્પ થઈ મૂંગા, બહેરા અને આંધળાની પેઠે ચિત્તને નિર્વિકાર અને શાંત રાખી કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં જ (સમાહિતપણાથી) સ્થિર થઈ રહો; અને નિત્ય અંતઃકરણમાં જ ધ્યાન ધરી રહી પોતાની બુદ્ધિને આત્મસુખથી જ ભરપૂર રાખો. હે રામચંદ્રજી! તમે જાગ્રત અવસ્થામાં જ સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે (નિર્વિકલ્પ) રહી કર્મો કરો. અંદરથી સર્વનો ત્યાગ કરો અને બહાર જે આવી મળે તે કર્મ કર્યે જાઓ. ચિત્તની સત્તા એ જ પરમ દુઃખરૂપ છે અને ચિત્તની અસત્તા એ જ પરમ સુખરૂપ છે; માટે તમે એકચૈતન્ય આત્મારૂપે રહી કાંઈ સંકલ્પ જ નહિ સ્ફુરવા દેવાથી ચિત્તનો નાશ કરો. સારી કે નરસી (પ્રિય અપ્રિય) વસ્તુને જોઈ (નિઃસંકલ્પતાથી હર્ષ કે શોકને નહિ પામતાં) પથ્થરની પેઠે સમાન સ્થિતિવાળું (નિર્વિકાર) થઈ રહેવું, એટલા જ માત્ર પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી સંસાર જિતાઈ જાય છે. સુખનો પણ કશો વિચાર ન કરવો અને દુઃખનો પણ કશો વિચાર લાવવો નહિ તેમ એ બંનેનાં સાધનોના વિચાર તરફ પણ મનને ગૂંથાવા દેવું નહિ. માત્ર એટલા જ પોતાના પુરુષાર્થથી અનંત દુઃખનો અંત પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ત્રણેય લોકની વસ્તુના સારરૂપ પરમતત્ત્વને ઓળખી ગયેલો, અંદર પૂર્ણ મંડળવાળા ચંદ્રમાની પેઠે શીતળતાને અનુભવનારો, પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ નિરતિશય સુખરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લેવાથી તેમાં તેજરૂપે બની ગયેલો અને પરમપદને (પરમાત્માને) પહોંચી ગયેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જીવન્મુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રારબ્ધથી થયેલા વ્યવહારને કરતાં છતાં (તેની દૃષ્ટિમાં સર્વ મૃષા હોવાથી) તે કાંઈ પણ કરતો નથી. ૧-૧૦

आपीनमंडलशशांकवदंतरेव श्रीमद्रसायनमयः सुखमेति तज्ज्ञः। विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः कुर्वन्न नाम कुरुते परमभ्युपेतः ॥१०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'તુર્યપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય'' નામનો સર્ગ ૧૨૫ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૧૨૬ મો*

યોગભૂમિકાનો અભ્યાસક્રમ

રામ उवाच

सतानां योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथं। कीदृशानि च चिह्नानि भूमिकां प्रति योगिनः ॥१॥

રામ બોલ્યા: સાત યોગની ભૂમિકાઓનો

*આ એકસો પચીસમા સર્ગમાં સર્વ દૃશ્ય પદાર્થના નિષેધનો સિદ્ધાંત કરી, જેમાં વાદીઓને અનેક જાતની ભ્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તુર્ય પરમપદમાં સ્થિરતા રાખવાનો બોધ અને તેના ઉપાયો આવશે.

*આ એકસોછવીસમા સર્ગમાં યોગભૂમિકાના અભ્યાસનો ક્રમ અને લક્ષણ બતાવાશે અને વચમાં મરણ થઈ જાય તો પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ ભોગો ભોગવી પછી પાછી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેવાશે.

અભ્યાસ શી રીતે કરાય છે? અને પ્રત્યેક ભૂમિકામાં યોગનાં કેવાં ચિહ્નો હોય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વેદમાર્ગમાં રહેનારા પુરુષ બે પ્રકારના હોય છે: એક પ્રવૃત્ત અને બીજો નિવૃત્ત. તે બેમાંથી પહેલો સ્વર્ગ તરફ જનારો અને બીજો મોક્ષ પામનારો હોય છે. એ બંનેનાં હું તમને લક્ષણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. 'સર્વ વિષયોથી રહિત હોવાથી મોક્ષ શું છે? કાંઈ નથી. 'મારે માટે તો સારાનરસા ભોગોથી ભરેલો સંસાર જ ઠીક' એમ નિશ્ચય કરી જે નિત્ય,× નૈમિત્તિક અને કામ્યકર્મ કર્યા કરે છે, તેને પ્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમ કરોડો જળજંતુઓથી, પ્રચંડ વનથી અને વડવાગ્નિની જ્વાળા લાગવાથી અત્યંત ચંચળ થઈ રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રની અંદરના ભાગમાં ફરતા કાચબાઓની ડોક સહેજસાજ તરંગો લાગવાથી પણ ભય થવાને લીધે તરત અસંખ્ય વખત ઢાલના અંદરના છિદ્રમાં પેસે છે અને નીકળે છે, તેમ અનેકવાર મૃત્યુના મુખમાં પેસવું અને (તેમાંથી વળી પુનર્જન્મરૂપે) બહાર નીકળવું એ રૂપી અનેક જન્મો જ્યારે લેવા પડે, ત્યારે તેને અંતે (કોઈ પુણ્યયોગથી વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ થતાં) પુરુષ વિવેકી થાય છે. ઘણા ખેદની વાત છે. આ સંસારની વિવિધ પ્રકારથી વિરુદ્ધતાવાળી સ્થિતિ સાર વિનાની છે. મારે માટે એ હવે બસ છે. (સ્વર્ગલોકાદિ) અયોગ્ય પરિણામ લાવનાર તેનાં તે કર્મો વડે દિવસ ગાળવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી. 'ક્રિયાથી થનારા વિકારો વિનાનું પરમ શાંતિનું ધામ ક્યાં હશે?' એમ વિચાર કરી (આપણે તો) એ અવશ્ય મેળવવું છે, એવો જે અંદર નિશ્ચય બાંધે તે પુરુષ નિવૃત્ત કહેવાય છે. એ શુભ બુદ્ધિવાળો પુરુષ 'હું વૈરાગ્યવાન થઈ શી રીતે આ સંસારસાગરને તરી જાઉં?' એમ જ્યારે વિચારે છે, ત્યારે તેનો પોતાના ચિત્તની અંદર ભોગોમાં તથા તે સંબંધી ચિંતાઓમાં (વિચારોમાં) વૈરાગ્ય થવા માંડે છે. ચિત્તશુદ્ધિ કરનારી સજ્જનોની સોબત, ઈશ્વરની ભક્તિ, મંત્ર, જપ પવિત્રતા આદિ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરવામાં તે મંડયો રહે છે અને તેમાં જ તે રાજી રહે છે. તે રાગથી થતા જંગલી કર્મોની તારવણી કરે છે, બીજાને કઠોર લાગતાં કટાક્ષવચનો બોલતો નથી, પુણ્યકર્મોનું સેવન રાખે છે. તે મનને ઉદ્વેગ ન કરે તેવાં કોમળ (થોડે શ્રમે થનારાં અને મહાફળ આપનારાં યમનિયમાદિક) કર્મોને સેવે છે, પાપથી નિરંતર બીતો રહે છે અને (ભોગ ભોગવવામાં જાણતાં કે અજાણતાં કાંઈક પાપ થઈ જશે એવા ભયથી તથા વૈરાગ્યથી) ભોગને ઇચ્છતો નથી. સ્નેહ અને વિવેકથી ભરેલાં, કોમળ, દેશકાળને ઘટતાં, યોગ્ય (સત્ય, પ્રિય અને હિત) વચનો જ તે બોલે છે. ઉપર પ્રમાણે પુરુષ જ્યારે સારા ગુણો મેળવે, ત્યારે તે પ્રથમ ભૂમિકા(શુભેચ્છા)ને પ્રાપ્ત થાય છે. મન—વચન—કર્મથી, શમ, દમ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિથી સંપન્ન મહાત્મા પુરુષોની તે સેવા કરે છે. જ્યાંત્યાંથી (સેવાયેલાં ઉપયોગી ધનાદિક) લઈ આવી (મહાત્માઓની સેવા કરતાં તેના મુખથી શ્રવણ દ્વારા) જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે. આ સંસાર તરી જવા માટે જે પુરુષ આવી તરહના વિચારમાં ઊતરે, તે જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે બાકી ઉપરના ખોટા ડોળને તો વિદ્વાનોએ સ્વાર્થ જ કહેલો છે. વિચારણા નામની બીજી ભૂમિકામાં આવેલા યોગીએ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચારનું તથા યમ—નિયમ આદિ બીજાં સાધનરૂપ અંગો સહિત ધારણા અને ધ્યાનરૂપ કર્મને બતાવનારા યોગમાર્ગનું અનુષ્ઠાન કરવું અને બીજાઓને કરાવવું, આ સંબંધી સુંદર વિવેચન કરતા

× મીમાંસાને અનુસરી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે, જેને કરવાથી ફળ ન મળે પણ ન કરવાથી પાપ લાગે તે દરરોજનાં થયેલાં નિત્યકર્મ અમુક કાળે આવી પડતાં કરવાં જ પડે તે નૈમિત્તિકકર્મ, જે ઇચ્છા અને ફળ મેળવવા કરવામાં આવ્યાં હોય, પણ શાસ્ત્રને અનુસરનારાં હોય તે કામ્યકર્મ અને જે રાગથી પ્રેરાઈને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરવામાં આવે તે ત્યાજ્યકર્મ કહેવાય છે.

શ્રેષ્ઠ પંડિતોનો (શ્રવણ—મનન આદિ માટે પોતે શિષ્યરૂપે શરણાગત થઈ) આશ્રય કરે છે તથા પોતે (વ્યાકરણ આદિ અંગોના જ્ઞાનને લીધે) પદોના અને તેના વાચ્ય—લક્ષ્ય આદિ અર્થોના વિભાગને જાણવાવાળો હોવાથી ગુરુમુખ-થી જ્ઞાનશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી, ઘરધણી જેમ પોતાના ઘરના દરેક ભાગને જાણતો હોય, તેમ કર્મકાંડના અર્થને તથા જ્ઞાનકાંડના અર્થને તે હસ્તામલકવત્ જાણી લે છે. બહાર માત્ર લોકમર્યાદા અનુસાર કાંઈક સહેજસાજ આશ્રય કરી લીધેલા (અંદર નહિ છતાં બહાર સહેજસાજ દેખાતા) મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, મોહ અને લોભના વેગને પણ સર્પ જેમ કાંચળીને છોડી દે, તેમ એ યોગી પુરુષ ત્યજી દે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુભ બુદ્ધિવાળો એ મહાત્મા શાસ્ત્રોના, ગુરુના અને સત્પુરુષોના સેવનથી બધુંય રહસ્ય બરાબર સમજી લે છે. ત્યાર પછી એ મનોહર મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્મળ ફૂલની પથારીની પેઠે અતિ સુખ આપનારી ત્રીજી યોગભૂમિકામાં જાય છે કે જે (સર્વ પ્રકારના સંબંધ જેણે ત્યજી દીધા છે તે) અસંગ' કિંવા 'અસંસક્તિ' એવા નામથી કહેવાય છે. શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી, તપસ્વીના આશ્રમમાં મળતી શાંતિથી આત્મા સંબંધી અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા ચલાવવાના ક્રમથી, તેમ જ સંસારની નિંદા કરવા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ક્રમથી પથ્થરની પથારી ઉપર બેસી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે. (ગામમાં વિક્ષેપ-ને લીધે સમાધિનો અભ્યાસ ન થઈ શકવાના ભયથી) એ નીતિમાન યોગી ચિત્ત ઉપરામ પામી જવાને લીધે બહુ શોભા આપનારા અને અસંગપણાના સુખથી સુંદરતાવાળા વનવાસના વિહારથી જ પોતાનો (બાકી રહેલો) કાળ કાઢે છે. શુભ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી અને પુણ્ય-કર્મો કરવાથી મનુષ્યોને બરાબર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ કુશળ યોગી ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી પોતાની મેળે જ બે પ્રકારના અસંગ-પણાનો અનુભવ કરે છે. તેના જે બે ભેદ છે, તે તમે સાંભળો. એક સામાન્ય અને બીજો શ્રેષ્ઠ. એ રીતે તે અસંગ બે પ્રકારના છે. 'હું (સાક્ષીરૂપ હોવાથી) કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી, તેમ (અસંગ હોવાથી) બાધ્ય (બીજાના તરફથી જેને કાંઈ બાધ લાગે તેવો) કે બાધક (બીજાને બાધ લગાડે તેવો) પણ નથી' એવા નિશ્ચયથી સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોમાં અસંગપણે રહેવું, તે સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. સુખ કે દુઃખ (જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે) સર્વ પહેલાં કરેલાં કર્મો વડે રચાયેલું છે કિંવા ઈશ્વરને અધીન છે. વળી અનેક પ્રકારના ભોગો તો મહારોગોના જેવા (અનેક પીડાઓથી તથા ચિંતાઓથી ભરેલા) છે. સંપત્તિઓ પણ છેવટે મોટી ચિંતાઓ ઊભી કરાવનારી છે, જે જે (ઈષ્ટ વસ્તુઓના) સંયોગો થાય છે, તે પણ પરિણામે વિયોગવાળા જ છે. બુદ્ધિને અનેક આધિઓ અને વ્યાધિઓ આવી વળગે છે અને કાળ સર્વ પદાર્થોને ગળી જવા માટે નિરંતર તાકી રહ્યો છે એવી રીતે સર્વ પદાર્થોની અનાસ્થાને લીધે (બીજા કશા પદાર્થમાં ચિત્ત નહિ રોકાતાં) અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના અર્થમાં જ ચિત્ત લાગી જઈ અંદર કોઈ પણ ભાવના જ ન થાય, એ પણ એક સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. આ બતાવેલા ક્રમના યોગથી, મહાત્મા પુરુષોના સમાગમથી, દુર્જનોના વિયોગથી, અંદર (શ્રવણ—મનન આદિ) આત્માકારવૃત્તિનું વારં-વાર રટન કરવાથી, પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અને નિરંતરના અભ્યાસયોગથી આ સંસારસાગરને સામે પાર રહેલું, સર્વના સારરૂપ અને પરમ કારણરૂપ આત્મતત્ત્વ હસ્તામલક (હથેળીમાં રહેલ આંબળા)ની પેઠે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવી ગયાથી 'હું કર્તા નથી, ઈશ્વર કર્તા છે અથવા મારું પૂર્વે કરેલું કર્મ જ કર્તા છે' ઈત્યાદિ વિકલ્પવાળા કિંવા 'હું કર્તા નથી, ઈશ્વર જ કર્તા છે અને મારું પૂર્વનું સંચિત-પ્રારબ્ધ આદિ અને હમણાંનું ક્રિયમાણ કર્મ એ કશું (વસ્તુતઃ) છે જ નહિ.' ઈત્યાદિ વિકલ્પો

વાળા સર્વ શબ્દોના અનર્થોની ભાવનાને ઘણે દૂર મૂકી દઈ, મૌનપણાથી મન–વાણી–ચક્ષુ આદિના વ્યવહારો દૂર કરી, મોટું મૌન ધારણ કરી સ્થિર થવું, તે શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. બ્રહ્મમાં એકરસરૂપે ચિત્તવૃત્તિનો લય થઈ જવારૂપી જે સ્થિતિ અંદરની કે બહારની વસ્તુના અવલંબન વિનાની છે; જેમાં નીચેના લોકના કે ઉપરના લોકના કોઈ પણ પદાર્થ નથી; જે સ્થિતિ દિશાઓ, આકાશ, પદાર્થ, (પૃથિવ્યાદિક) અપદાર્થ (વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ આદિ જડ અને ચિદાભાસ એ વગેરે સર્વ સત્—અસત્ વસ્તુઓ)ના અવલંબનથી રહિત છે; જે સ્થિતિ સ્વત:પ્રકાશવાળી અને ચૈતન્યરૂપ છે, શાંત છે, (પરપ્રકાશ્ય ન હોવાથી) આત્મા વિના બીજા પ્રકાશથી રહિત છે; જે અનાદિ અને અનંત છે; જે (સદા સાક્ષીરૂપે હોવાથી) જન્મરહિત છે અને જે મહામનોહર આકાશના જેવી નિર્વિકાર છે, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં રહેવું એ શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. સંતોષરૂપી સુગંધ વડે મધુર, નિષ્કામ, શુભ કર્મોરૂપી નિર્મળ પલ્લવોવાળું, ચિત્તરૂપી કમળના ડોહાની ટોચે વળગી રહેલું (રાગ આદિ વાસનાથી થનાર) અનેક વિઘ્નોરૂપી કાંટાઓવાળું, (ઘણાં કષ્ટથી માંડ ગ્રહણ થઈ શકે તેવું) વિવેકરૂપી કમળ અંદર દૃઢ મૂળ નાખી, રૂઢ થઈ જઈ, વિચારરૂપી સૂર્ય વડે વિકાસ પામતાં આ અસંગતારૂપ (અસંગ એવા નામવાળા) ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. શુદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી, પુણ્યકર્મોના સંચયથી અને કાંઈક કાકતાલીય યોગથી પ્રથમ ભૂમિકા(શુભેચ્છા)નો ઉદય થાય છે. એ પહેલી ભૂમિકા ઉપરનાં સાધનો વડે વધતાં તરત જ વરસાદ વડે ફણગા જેમાં ફૂટયા છે તેવી પૃથ્વીની પેઠે જે રીતે તે સુકાઈ ન જાય તેમ વિવેકરૂપી જળ વડે વારંવાર છાંટી તેની રક્ષા કરવી. (વૈરાગ્ય–શાંતિ આદિ) જે અંશથી એ પ્રથમ ભૂમિકા ઉદય પામે તે અંશને, જેમ ખેડૂત દરરોજ (વાવેલા ધાન્યના) ફણગાઓને વધારવાનો યત્ન કરે, તેમ વિચાર વડે દરરોજ વધારતા જવું. એ પહેલી ભૂમિકા અંદર બરાબર ખેડાયેલી હોય, તો તે એક જ બીજી બધી ભૂમિકાઓને જન્માવી શકે છે અને પછી યત્નથી બીજી ભૂમિકાને તથા તે પછી ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવાય છે. આ શ્રેષ્ઠ અસંગતારૂપી તૃતીય ભૂમિકા છે કે જેને પહોંચતાં જ પુરુષ સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત (નિ:સંકલ્પ) થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : અસત્ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રવૃત્તિમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેનારો, [illegible]પુરુષનો સંગને નહિ પામેલો એવો મૂઢ અધમ પુરુષ આ સંસારસાગરને શી રીતે તરી જાય ? હે મહારાજ ! પહેલી, બીજી, ત્રીજી કે તેનાથી જુદી ઉપરની કોઈ ભૂમિકામાં ગયેલો હોય, પરંતુ પૂર્ણ સ્થિતિને પહોંચ્યા પહેલાં જ દૈવયોગથી મૃત્યુ થાય તો પછી તેની કેવી ગતિ થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાગદ્વેષ આદિક દોષોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર મૂર્ખ પુરુષને ત્યાં સુધી સંસાર (જન્મ—મરણ આદિ) કાયમ જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી સો (અસંખ્ય) જન્મો વડે કાંઈ કાકતાલીય યોગથી અથવા સત્પુરુષોની સંગતિથી વૈરાગ્યનો ઉદય થતો નથી. વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી મનુષ્યમાં અવશ્ય શુભેચ્છા આદિ ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે. આ પછી તે સંસારનો નાશ થઈ જાય એવાં સારાં શાસ્ત્રોના અર્થોનું રહસ્ય જાણે છે. હરકોઈ યોગભૂમિકામાં રહ્યા છતાં ઠેઠ સુધી પહોંચ્યા વિના વચમાં જ જેનું મરણ થાય તેનું પૂર્વનું પાપ પોતે જ ભૂમિકામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં ઓછું થાય છે; અને પછી (પાપક્ષય થયા પ્રમાણે) દેવતાઓનાં વિમાનોમાં, લોકપાલોનાં પુરોમાં, મેરુપર્વતના બગીચાઓમાં અને વનની વાડીઓમાં ચિત્તને રમાડનારી પ્રિયા સાથે તે ક્રીડા કરે છે. ત્યાર પછી અનેક ભોગો ભોગવાયાથી પોતાનો પૂર્વે કરેલો પુણ્યસમૂહ અને આપોઆપ કંઈક રહેલા દુ:ખને ભોગવનારું કાંઈક પૂર્વકૃત પાપ એ બંને ક્ષીણ થઈ જતાં એ યોગી પૃથ્વીમાં પવિત્રતાવાળા સમૃદ્ધિમાન અને ગુણવાન તથા જેને ત્યાં નોકરચાકરો

છે તેવા સજ્જન ગૃહસ્થના ઘરમાં જન્મ લે છે. પછી ત્યાં જન્મ લઈ પૂર્વવાસનાને લીધે પાછો યોગનો જ અભ્યાસ કરવા માંડે છે. એ યોગી પ્રથમની વાસના વડે અભ્યાસ કરેલા યોગભૂમિકાના ક્રમને (યોગશક્તિથી, પૂર્વજન્મના સ્મરણથી કે માનસિક સંસ્કાર ઉપરથી) યાદ લાવી ને પછીની ઉપલી ભૂમિકાના ક્રમમાં તે ચડે છે. હે રામચંદ્રજી! આ ઉપર બતાવેલી ત્રણ ભૂમિકા 'જાગ્રત' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે, કેમ કે તેમાં આ સર્વ દૃશ્ય બરાબર જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ ભેદદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. આ ત્રણ ભૂમિકામાં રહેલા યોગી પુરુષમાં કેવળ સજ્જનતાનો જ ઉદય થાય છે કે જે જોવાથી મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષને પણ મુમુક્ષુપણું (મોક્ષની ઈચ્છા) ઉદય પામે છે. જે પુરુષ કર્તવ્ય (શાસ્ત્રવિહિત) કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરે અને જે અકર્તવ્ય (નિષિદ્ધ કર્મ) છે તેથી દૂર રહે, તેમ જ ચાલુ વ્યવહારને અનુસરીને રહે, તે આર્ય કહેવાય છે. જે પુરુષ વૃદ્ધોના, કુળપરંપરાના અને લોકના આચારને અનુસરી શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહી પોતાના ચિત્તને રુચે તે રીતે સાવધ (હર્ષશોક, રાગ—દ્વેષ આદિ વિકારથી રહિત) રહી આવી પડેલ વ્યવહાર કર્યા કરે તે પુરુષ આર્ય કહેવાય છે. યોગીનું આર્યપણું પ્રથમ ભૂમિકામાં પ્રકટ થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં વિકાસ પામે છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં તે ફળીભૂત થાય છે. એ આર્યતામાં મૃત્યુ પામેલો યોગી પોતાના શુભ સંકલ્પો વડે પ્રાપ્ત થયેલા (સ્વર્ગ આદિ) ભોગોને ઘણા કાળ સુધી ભોગવી પછી પાછો યોગી થાય છે. ત્રણ ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જતાં અને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ચિત્ત પૂર્ણચંદ્રના ઉદયની પેઠે પ્રકાશમય અને આનંદમય થઈ ગયાથી યોગમાં જેનું ચિત્ત જોડાયું છે તેવા યોગીપુરુષો ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ આ સર્વ વિભાગ વિનાનું, આદિઅંતથી રહિત અને સદા સમાન એક બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. અદ્વૈતભાવ સ્થિર થઈ જવાથી અને દ્વૈતબુદ્ધિ શાંત થઈ જવાથી ચોથી ભૂમિકામાં રહેલા યોગી પુરુષો આ લોકને સ્વપ્ન જેવું સમજે છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા વ્યવહારની સત્તાથી જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ જગતનું ભાન હોવાથી જાગ્રત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જગત પ્રાતિભાસિક સત્તા વડે સ્વપ્ન અવસ્થાના જેવું જણાયાથી તે સ્વપ્ન એવા નામથી ઓળખાય છે. જેમ વિખેરાઈ ગયેલી શરદઋતુની વાદળીઓ આકાશમાં જ લય પામી જાય છે, તેમ પ્રાતિભાસિક સત્તાથી સ્વપ્નવત્ પ્રતીતિમાં આવતી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપ ત્રિપુટી પણ પછી પાંચમી ભૂમિકામાં લય પામી જાય છે, અને સુષુપ્તિની પેઠે સર્વ લય થઈ જવાને લીધે જ તે ભૂમિકાને સુષુપ્ત એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં ગયેલો યોગી કેવળ બાકી રહેલી ચૈતન્યસત્તારૂપે રહે છે. એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી સર્વમાં ભેદભાવ બતાવનારી દ્વૈતબુદ્ધિ ગળી જઈ તે કેવળ અદ્વૈતમાત્રમાં જ રહે છે. દ્વૈતનો આભાસ ગળી જવાથી અંદર પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો એ પાંચમી ભૂમિકા પર ચડેલો યોગી સુષુપ્તિની પેઠે (સર્વનો લય થઈ જતાં) પરબ્રહ્મમાં કેવળ એકરસરૂપ જ થઈ જાય છે. નિરંતર અંદર જ ચિત્ત તલ્લીન થવાથી કાંઈ કાર્યવશાત્ વૃત્તિને તે બહાર લઈ આવે, તોપણ પરમ શાંતિપણાને લીધે કેમ જાણે નિદ્રાવાળા હોય તેવો દેખાય છે. આ પાંચમી ભૂમિકામાં અભ્યાસ કરનારો વાસનારહિત યોગી ક્રમે કરી છઠ્ઠી ભૂમિકામાં જાય છે, એ (ત્રીજી સુષુપ્તિતુલ્ય અવસ્થા આવ્યા પછી ચોથી અવસ્થારૂપે આવવાને લીધે) તુર્ય એવા નામથી ઓળખાય છે; જેમાં સત્તા કે અસત્તાના રૂપનો વિભાગ રહેતો નથી. અહંકાર (હું છું એવો ભાવ) અને અહંકારનો અભાવ (હું નથી એવો ભાવ) એવું કાંઈ જ રહેતું નથી. સર્વ સંકલ્પરૂપ મનનમાત્ર દૂર થઈને દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ ભાવ પણ જતા રહી કેવળ આત્મામાં જ એકચિત્તે કહેવાય છે. એ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં હૃદયની સર્વ ગ્રંથિઓ ભેદાઈ જાય છે, સંદેહમાત્ર શાંત થઈ જાય છે. અને

પુરુષ જીવન્મુક્તની જ ભાવના સેવે છે. જેમ ચિત્રમાં આબેહૂબ દોરેલો દીવો પ્રકાશ કરતો નથી—ફક્ત આભાસમાત્ર છે, તેમ એ યોગીનું શરીર રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવતું હોવા છતાં પણ આભાસમાત્ર છે, એટલે તે મુક્ત જ છે. આકાશમાં પોલાણના ભાગમાં રહેલા ઘડાની પેઠે તે જડ જગતને રૂપે તે બહાર અને અંદર શૂન્ય જ છે; અને ચૈતન્યરૂપે તો સમુદ્રમાં રહેલા ઘડાની પેઠે બહાર અને અંદર સદા પૂર્ણ જ છે. પ્રથમ સંસારદશામાં કોઈ વખત અનુભવમાં ન આવવાથી કેમ જાણે તે કાંઈ પરમ આશ્ચર્યકારક દિવ્ય રૂપ વડે સંપન્ન થયો હોય તેમ લાગે છે; અને વસ્તુદૃષ્ટિએ તો પોતાનું સ્વરૂપ કે જે નિત્યસિદ્ધ છે, તેને જ અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થવાથી તે કાંઈ નવું આવેલું રૂપ મેળવતો નથી. છઠ્ઠી ભૂમિકામાં (કેટલોક કાળ) સ્થિતિ કરી, પછી તે સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ સાતમી યોગભૂમિકા વિદેહમુક્તતા એવા નામથી ઓળખાય છે. એ વાણી વડે કહેવાય તેવી નથી, શાંત છે અને આ સંસાર રૂપી ભૂમિના સીમાડારૂપ (અંતરૂપ) છે. કોઈએ તેને શિવ કહેલ છે અને કોઈએ બ્રહ્મ કહેલ છે; કોઈએ પ્રકૃતિ—પુરુષનો વિવેક એમ કહેલ છે અને બીજાઓએ પણ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કલ્પી લીધેલા નાના પ્રકારના ભેદો વડે તે નિત્ય વર્ણનમાં આવી શકતી નથી; તે છતાં કોઈ પણ પ્રકારે ભિન્નભિન્ન નામોથી ભિન્નભિન્ન રીતે તેને કહેલ છે. હે રામચંદ્રજી! આ સાત ભૂમિકા મેં તમને કહી બતાવી. આ યોગભૂમિકાના અભ્યાસમાં બરાબર એકાગ્રપણે જોડાયાથી પછી દુ:ખનો અનુભવ કરવો પડતો નથી; અત્યંત મદ ઝરતી, કોમળપણાથી, મંદ મંદ ગતિ કરનારી, હમેશાં લડવાને જ તૈયાર થઈ ઊભેલી મોટા બે દાંત(દંતૂશળ)થી સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામેલી અને અત્યંત ખરાબ કરનારી એક હાથણી એ સર્વ ભૂમિકાઓને રોકી બેઠી છે. જો તેનો વધ કરવામાં આવે તો જ આ સર્વ યોગભૂમિકામાં મનુષ્ય જય મેળવી શકે છે. જ્યાં સુધી એ મદોન્મત્ત હાથણી પોતાના (પ્રબળ) પરાક્રમથી જીતી નથી, ત્યાં સુધી એવો કયો સમર્થ યોદ્ધો છે કે જે (સાધારણ ક્ષુદ્ર સાંસારિક) સંપત્તિઓ-રૂપી રણભૂમિમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે? (કોઈ નહિ.)

રામ બોલ્યા: એ મદોન્મત્ત હાથણી કઈ છે? અને (આપ જે કહો છો) તે રણભૂમિઓ કઈ છે? શી રીતે એ હાથણીનો વધ થઈ શકે? અને વિશેષે કરીને તે કઈ જગ્યાએ રહી ક્રીડા કરે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! 'અમુક વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાઓ' એવા રૂપને ધારણ કરનારી 'ઇચ્છા' નામની એ હાથણી છે. એ શરીરરૂપી જંગલમાં મદોન્મત્ત થઈ, વિવિધ પ્રકારના (શોક—હર્ષ આદિ) વિલાસો કરે છે. મદોન્મત્ત ઇન્દ્રિયોરૂપી તેનાં મહાક્રોધી બચ્ચાં છે. જીભ તેની મધુર ગર્જનાનું સાધન છે. મનરૂપી જંગલના ઘાટા ગુપ્ત ભાગમાં તે છુપાઈ રહે છે. શુભ અશુભ કર્મરૂપી તેના બે દાંત છે. ચારે તરફ પોતાના રૂપને પસારી રહેલો વાસનાનો સમૂહ એ જ તેનો મદ છે. હે રામચંદ્રજી! આ સંસાર-દૃષ્ટિઓ એ જ તેની રણભૂમિઓ છે કે જેમાં મનુષ્ય વારંવાર જય—પરાજયનો અનુભવ કરે છે. આ ઇચ્છારૂપી હાથણી બિચારા કૃપણ જીવસમૂહને મારી નાખે છે. વાસના, ચેષ્ટા, મન, ચિત્ત, સંકલ્પ, ભાવના, સ્પૃહા, ઇત્યાદિ નામોનો સમુદાય એ ઇચ્છાના જ પેટાનો છે. સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી ને છેક બ્રહ્મલોક સુધી સર્વના ભોગ્ય પદાર્થો તરફ જનારી એ ઇચ્છારૂપી હાથણીને સર્વ પ્રકારે જીતી લેવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આ અમુક વસ્તુ આત્માથી જુદી મેળવવાની છે એવી ઇચ્છા અંદર સ્ફુરે ત્યાં સુધી દુષ્ટ સંસારરૂપી મહાઝેરી વિષૂચિકા પેદા થાય છે. 'અમુક પદાર્થ મને પ્રાપ્ત થાઓ.' એવું મન થવું એ જ સંસાર છે; અને તેની શાંતિ થવી એ જ મોક્ષ છે. આટલામાં જ બધું જ્ઞાન આવી જાય છે. નિર્મળ અરીસામાં જેમ તેલનું બિંદુ

લાગી જાય છે, તેમ ઈચ્છારહિત (વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપન્ન) નિર્મળ ચિત્તમાં જ (અવિદ્યારૂપ મેલને દૂર કરી બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ) પ્રસન્નતાને ઉત્પન્ન કરનારી સ્વચ્છ ગુરુશાસ્ત્રની ઉપદેશવાણી બરાબર અસર કરે છે. સંકલ્પો છોડી દઈ જો વિષયોનું સ્મરણ જ કરવામાં ન આવે, તો ઈચ્છારૂપી સંસારવૃક્ષનો અંકુર જ ફૂટે નહિ. માટે અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારી એ ઈચ્છા જેવી ઉદય પામે કે તરત જ ઝેરના ફણગાઓની હારની પેઠે તેને અસંકલ્પરૂપી શસ્ત્ર વડે છેદી નાખવી. પ્રબળ ઈચ્છાથી ઘેરાયેલો જીવ દીન (ભયભીત) બની જાય છે, પણ જો તે જીવ મનના સંકલ્પવિકલ્પો છોડી, સ્થિર આસને બેસી પોતાના સ્વરૂપને જાણવાનો યત્ન કરે, તો સમાધિથી પર થઈ ગાઢ સૂતેલો કે મરેલા માણસ જેવો હલનચલન અને ઈચ્છા વિનાનો થઈ જાય છે. માટે તમે પ્રત્યાહારરૂપી* ચીપિયા(કાંટા)થી ઈચ્છારૂપી માછલીને પકડી બાંધી લો. (પોતાના કબજામાં રાખો.) 'અમુક પદાર્થ મને મળો.' એવું જે ચિત્તનું દોહવું છે, તેને જ ઉત્તમ પુરુષોએ કલ્પના એવું નામ આપ્યું છે અને કોઈ પણ પદાર્થનું સ્મરણ જ ન લાવવું એ કલ્પનાનો ત્યાગ કહેવાય છે. કાંઈ પણ સ્મરણ થવું તે સંકલ્પ જ છે અને કશાનું સ્મરણ જ ન કરવું, એ કલ્યાણકારક છે. તેમાં સંકલ્પમાં પૂર્વે અનુભવેલ અને નહિ અનુભવેલ એ બંનેની ભાવના (સ્ફુરણ) થાય છે. સ્મરણમાં તો માત્ર અનુભવેલ જ સ્મૃતિપંથે આવે છે. તેથી એ બે(સ્મરણ અને સંકલ્પ)માં કાંઈ તફાવત છે; પણ મુમુક્ષુને તો બંને ત્યાજ્ય હોવાથી અહીં તેનો ભેદ સમજવાનો નથી. અનુભવેલા અને નહિ અનુભવેલા પદાર્થ સંબંધીના બંને જાતના સ્મરણને ભૂલી જઈ, કાષ્ઠની પેઠે સર્વેનું વિસ્મરણ કરી, તમે કે જે મહાબુદ્ધિશાળી છો તે (મૌનપણાથી) ન સમજાય તેવા (ગૂઢ) થઈને રહો. હું ઊંચા હાથ કરી વારંવાર બૂમો પાડું છું કે, 'અસંકલ્પ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, તે શા માટે અંદર દૃઢ રીતે રાખવામાં નથી આવતો ?' પરંતુ મારી તો રાડો કોઈ સાંભળતું નથી. માત્ર કેવળ સર્વ વ્યાપારથી શાંત થઈ નિઃસંકલ્પપણે રહેવાથી એવું પરમ શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત થાય છે જે કે જેની પાસે સર્વથી ઉત્તમ સામ્રાજ્ય પણ ઘાસના જેવું અતિ તુચ્છ લાગે છે. જેના મનમાં જવાના સ્થાને પહોંચી જ જવું એવી ભાવના છે, તે મુસાફરના પગમાં જેમ સંકલ્પ વિના જ ક્રિયા (ગતિ) થયા કરે; તેમ યોગી પુરુષની પણ સંકલ્પ વિના જ (પૂર્વના અભ્યાસથી ને પ્રારબ્ધશેષથી ન રોકાય તેવાં) કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થયે જાય છે. અહીં વિશેષ કહેવાથી શું ફળ છે? માત્ર ટૂંકામાં એટલું જ કહેવાનું છે કે સંકલ્પ થવો એ પરમ બંધરૂપ છે અને સંકલ્પ ન થવો એ જ મુક્તપણું છે. એવી રીતે પરમાર્થદૃષ્ટિએ પ્રથમથી જ સર્વ જન્મરહિત, શાંત, અનંત, નિત્યનાશરહિત, ચિદ્રૂપ જ છે, એવી દૃષ્ટિ રાખી તમે જેમ સુખી થાવ તેમ ભલે રહો, હું અને મારું ઈત્યાદિ અભ્યાસથી થયેલ, ભેદબુદ્ધિના કાંઈ પણ સંકલ્પ જ ન સ્ફુરવા દેતાં કેવળ અદ્વૈતદૃષ્ટિ રાખી શાંત અને અક્ષય પરબ્રહ્મરૂપે થઈ રહેવું, તેને જ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો યોગ કહે છે. તમે યોગમાં સ્થિતિ રાખી, વાસનારહિતપણાથી (લોકસંગ્રહ માટે) સિદ્ધિ—અસિદ્ધિ બંનેમાં સમાનતા રાખી કર્મો કરો અથવા ન કરો. વિદ્વાન પુરુષો કાંઈ પણ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિ જ ન થવી તેને યોગ કહે છે.* કે જેમાં સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જવાથી ચિત્તનો ક્ષય થઈ જાય છે; અને જે સ્થિતિ આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપની છે, તેમાં તમે અત્યંત તન્મય થઈ જઈ જેવા (શુદ્ધ ચિદ્રૂપ) છો તેવા જ સદાકાળ રહો. હે રામચંદ્રજી! જે શિવરૂપે (સાક્ષીપણે) સર્વમાં રહેલ છે, જે શાંત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જન્મરહિત છે અને શુભ મોક્ષરૂપ છે, તે પરમતત્ત્વની

*વિષયમાત્રમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લઈ મનને એક ઠેકાણે સ્થિર કરવું તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

* योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । ચિત્તમાં ઊઠતા સંકલ્પો રોકવા તેનું નામ યોગ. (જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર)

રાતદિવસ એક જ ભાવના રાખવી એ સર્વત્યાગ કહેવાય છે; માટે તમે નિરંતર એવી ભાવના રાખતા રહી (બહાર) પોતાને જે કરવાનું છે તે કર્યે જાઓ. ('આ) હું અને (આ) મારું' એવા સંકલ્પવાળો દુ:ખથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; અને તેવા સંકલ્પ વિનાનો પુરુષ દુ:ખથી મુક્ત થઈ જાય છે. હવે આ બંનેમાંથી તમને જે ગમતું હોય તે તમે ભલે કરો. ૬—૧૦૨

अहं ममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यते ।
असंविदन विमुच्यते यदीप्सितं समाचर ॥१०२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાર્થ સ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો*

સગુણ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા

भरद्वाज उवाच

इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसारं पुराणं
सकलमनुनिशम्य श्रीरघूणां कुलाग्र्यः ।
विमलमतिरपृच्छत किंचिदन्यत्स्वयं वा
समसुखपरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥ १ ॥

ભરદ્વાજમુનિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીએ કહેલા અને ઘણા લાંબા કાળથી છેક બ્રહ્મથી માંડી મહર્ષિ દ્વારા ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનના સારને સાંભળ્યા પછી રઘુરાજાના કુળમાં શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા શ્રીરામચંદ્રજીએ બીજું કાંઈ પણ પૂછ્યું? અથવા (એટલાથી જ નિ:સંદેહ અને નિર્મોહ થઈ જઈ) સદાકાળ એકસમાન જ સ્થિતિમાં રહેનાર આત્મસુખ વડે પરિપૂર્ણ થઈ જઈ તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યા? (તે આપ કહો.) રામચંદ્રજી મહાયોગી છે, જગતને પૂજ્ય છે, દેવોના પણ ઈશ્વર છે, જરા અને મરણથી રહિત છે; શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સર્વ સદ્ગુણોના ભંડારરૂપ છે, લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં, રક્ષા કરવામાં અને કૃપા કરવામાં સ્વતંત્ર સત્તાવાન છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે વેદાંતનું જ્ઞાન આપનારા વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી કમળના જેવા નેત્રવાળા રામચંદ્રજીએ વિજ્ઞાનઘન આત્માને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લીધો. તેમના ચિત્તાની વૃત્તિ એકાકાર થતાંની સાથે જ નિર્મળ ચૈતન્યઘન અંતઃકરણમાં પ્રકટ થયું અને તે ચૈતન્યના મહાસાગરમાં આનંદ કરતા બે ઘડી સ્થિર થયા. પ્રશ્નો કરવા અને તેના જવાબો સાંભળવા વગેરે પદ્ધતિઓને દૂર કરી, આનંદરૂપી અમૃત વડે પૂર્ણ પ્રાણવાળા અને રોમાંચોથી જેનું અંગ વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, એવા શ્રીરામચંદ્રજી મહાસામાન્યમાં (સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્રમાં) એકરૂપ થઈ જવાથી એ મહાચૈતન્યના સર્વવ્યાપીપણાને લીધે પોતે પણ તેવા જ પૂર્ણ થઈ રહ્યા; અને તેથી નિરંતર અણિમાદિક અષ્ટવિધ ઐશ્વર્યની ઈચ્છાને પણ તૃણના જેવી અતિ તુચ્છ ગણતા હતા.

ભરદ્વાજ બોલ્યા: અહો! મને મહાન આશ્ચર્ય લાગે છે કે, રામચંદ્રજી મહત્પદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. અમને પણ એ પરમપદની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? અમારા જેવા મૂર્ખ, જડ, થોડું જાણનારા પાપી પુરુષો ક્યાં અને બ્રહ્માદિકોને પણ પ્રાર્થના કરવા લાયક દુર્લભ શ્રીરામચંદ્રજીની સ્થિતિ ક્યાં! હે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુમહારાજ! મને શી રીતે પરમપદમાં વિશ્રાંતિ મળે અને મહાકષ્ટ વડે પાર પામી શકાય એવા સંસારસાગરનું મોતરૂપી જળ મારાથી શી રીતે તરી જવાય? તે આપ મને તરત (કૃપા કરીને) કહો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: હે મહાસમર્થ ભરદ્વાજ ઋષિ! વસિષ્ઠજીનાં (બોધરૂપી) વાક્યોને અનુસરનારું શ્રીરામચંદ્રજીનું સર્વ વૃત્તાંત પ્રથમથી જ મેં તમને બતાવ્યું છે, તે તમે બુદ્ધિ વડે વિચારી લઈ પછી તેનું મનન કરો; કેમ કે મારે પણ તમને અહીં એ જ જાતનું કહેવાનું છે. આ

* આ એકસો સત્તાવીસમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીની (સમાધિમાં) વિશ્રાંતિ, ભરદ્વાજ મુનિનું કેટલુંક ઉત્સાહવાળું બોલવું, જાગ્રત આદિ અવસ્થાનાં લક્ષણ અને તુરીય અવસ્થાનું વિવેચન એટલું કહેવાશે.

સઘળા અવિદ્યાનો પ્રપંચ છે, તેમાં એક અણુમાત્ર પણ સત્ય નથી. ડાહ્યા પુરુષો તેનું વિવેચન કરી લે છે અને અવિવેકી પુરુષો એ સંબંધમાં માત્ર વિવાદ જ કર્યા કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્માથી કશું પણ ભિન્ન નથી. તમે એ ખોટા પ્રપંચ વડે શા માટે રોકાઈ રહો છો? હે પ્રિય ભરદ્વાજ! રહસ્ય બાબતોનો (પ્રણવ અને મહાવાક્ય આદિના રહસ્યાર્થોનો તથા કેટલીક રહસ્ય ઉપાસનાઓનો) અભ્યાસ કરી શુદ્ધ ચિત્તવાળા થાઓ. પ્રપંચ તરફની વૃત્તિ (જાગતાં છતાં પણ નિદ્રા જેવી હોવાથી) જાગતા સમયની નિદ્રા કહેવાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! જેની અંદર જ્ઞાનરૂપ અક્ષય શુદ્ધ દીપ પ્રકટ થયો હોય, તેને આ સર્વ પ્રપંચ-શૂન્ય (અનજ્ઞાન જ) જેનું મૂળ છે તેવો અને શૂન્યતારૂપી (અજ્ઞાન જ) જેનું શિખર છે એવો ભાસે છે, અને વચમાં પણ સારશૂન્ય હોવાથી (સ્વપ્નાદિકની પેઠે પ્રતિભાસ માત્ર હોવાને લીધે) તેમાં સારા વિવેકી પુરુષોએ શ્રદ્ધા ન રાખવી એ જ યોગ્ય છે. ગંધર્વનગરના જેવો અનેક વિલાસોવાળો આ સંસાર સાવ મિથ્યા હોવા છતાં માત્ર અનાદિકાળની વાસનાના દોષને લીધે જોવામાં આવે છે. તમે કલ્યાણકારક ચૈતન્યરૂપી અમૃતની વેલને મૂકી દઈ વાસનારૂપી ઝેરની વેલનો આશ્રય કરી કેમ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છો? જ્ઞાનરૂપ અવલંબન પ્રાપ્ત થયાની પહેલાં (અજ્ઞાનદશામાં જ) આ જાગ્રત અવસ્થા છે, (એટલે તેમાં પ્રતીત થતો સર્વ પ્રપંચ પણ ત્યાં સુધી જ છે.) બાકી ઉપરની તુર્ય અવસ્થામાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થા નથી. (આ વાત જે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા યોગીઓ છે તેઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ છે.) અમૃતના જેવા મધુર રસવાળી ચૈતન્યરૂપ મહાનદી ત્યાં સુધી જ અનેક વિકરાળ મોટા તરંગોવાળી લાગે છે કે જ્યાં સુધી વિવેકી પુરુષે આત્મારૂપે તેમાં ડુબકી મારી નથી. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ સર્વ વસ્તુ પ્રથમ હતી નહિ અને છેવટે રહેવાની નથી; તો પછી મધ્યમાં પણ તે છે જ નહિ એમ તમે સમજો. આ જગત કેવળ સ્વપ્નના જેવું દેખાવમાત્ર જ છે. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સર્વ ભેદો ઉત્પન્ન થઈને પાછા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ અધિષ્ઠાન પરપોટાની પેઠે ક્ષણમાત્ર ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં લય પામી જાય છે. આત્મારૂપ સુંદર શીતળ જળવાળી નદીને જાણી લઈ પછી તેમાં તમે તરબોળ થાઓ અને તેથી તમારી બહારની અનેક ભ્રાંતિરૂપી ગરમી તમને દુ:ખનું ભાન કરાવી જતી રહો. એક અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્ર આખા આ જગતને વ્યાપી રહ્યો છે. અવિદ્યારૂપ પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો 'હું અમુકરૂપ છું' એવો અહંકાર જ મોટો તરંગ છે. ચિત્તના જુદા જુદા વિષયોમાં આસક્તિ થવાના અનેક ભેદોના કારણરૂપ રાગ આદિ દોષો (તે અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રના) નાના નાના તરંગો-રૂપે કલ્પાયેલા છે. મમતારૂપી મોટા આવર્ત (ઘૂમરી) પોતાની મેળે જ મરજી પ્રમાણે તેમાં પડયા કરે છે. રાગ—દ્વેષરૂપી બે મોટા મગરો તેમાં રહે છે. જો તમે તેના પંજામાં આવી ગયા, તો પછી તમે અનર્થરૂપી પાતાળમાં ખેંચાઈ જશો અને કોઈ રોકી શકશે નહિ. (જો તમને સમુદ્રમાં જ ડૂબકાં ખાવાનો શોખ હોય તો) શાંત અમૃતમય તરંગવાળા (પરમાત્મારૂપી) કેવળ અમૃતના સમુદ્રમાં જ તમે ડૂબકી માર્યા કરો, પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિરૂપી ખારા સમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ઝંપલાઈ પડો છો? (આ દૃશ્યપ્રપંચ કે જે પ્રતીતિમાત્ર જ છે તેમાં) કોણ રહે છે? કોણ જતો રહ્યો છે? કોને કોનાથી શું મળી શકે તેમ છે? શા માટે માયામાં ડૂબ્યા રહો છો? તમે કે જે વિવેકી છો તે એ માયાના પ્રવાહમાં પડો નહિ. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ જગત એક આત્મ-તત્ત્વરૂપ જ છે, એમ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં (**इदं सर्वं यदयमात्मा** ઈત્યાદિ) જો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું હોય, તો પછી તેનાથી જુદું બીજું શું તમારું જતું રહ્યું છે કે જે તમને શોક કરવાની બાબતરૂપ બને? (કાંઈ નહિ.) જે અજ્ઞાની પુરુષો છે, તેઓ માટે જ આ સર્વ

જગત બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ છે; બાકી કૃતકૃત્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો તો આનંદરૂપ પરબ્રહ્મ વિવર્તરહિત જ છે, એમ સમજીને રહે છે. અવિવેકી પુરુષ જ (તેવે પ્રસંગે) અકસ્માત્ શોક—હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે; બાકી તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તો (ઇન્દ્રજાળતુલ્ય આ વિશ્વરચના જોઈને) હસતો જ રહે છે અને તેના ઉપરનો મોહ (લોકોને બતાવવા માટે) મિથ્યામાત્ર છે. આ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ અવિદ્યા વડે ઢંકાઈને ન દેખાય તેવું થઈ રહ્યું છે. જેમ અજ્ઞાની પુરુષોને જળમાં સ્થળની અને સ્થળમાં જળની ભ્રાંતિ થાય, તેમ અવિવેકી મનુષ્યોને (ભિન્નભિન્ન રૂપે માની લીધેલા) પોતાના આત્મામાં પણ ભ્રાંતિ હોય છે. જો કદાચિત્ પૃથ્વી આદિ* મહાભૂતના પરમાણુઓરૂપ જ આ જગત હોય, તોપણ (દેહાદિક અનાત્મક હોવાથી તેના નાશથી આત્માનો નાશ ન થવાને લીધે) કોનો નાશ થાય છે કે જેનો શોક કરવામાં આવે છે? હે પ્રિય ભરદ્વાજ! જે (જગત આદિ) અસત્ય પદાર્થ છે, તેની સત્તા જ છે નહિ અને જે (આત્મતત્ત્વ) સત્ય છે, તેનો અભાવ જ (કોઈ દિવસ) નથી. માત્ર આ માયિક આકારો જ પ્રકટ થાય છે અને લય પામે છે. છતાં પોતાનાં કર્મોથી પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં સંચિત પુણ્યો પાપોરૂપી પુરુષપ્રયત્નને લીધે તે ઝેરની પેઠે મરણમૂર્છા આદિ હજારો અનર્થો ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે; માટે ભક્તોની કૃપા માટે શરીર ધારણ કરનારા જગદ્‌ગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો; મને એમ ભાસે છે કે હજી આજ દિવસ સુધી પણ તમારાં સર્વ પાપો ક્ષીણ થયાં નથી. પ્રાણીઓનું કરેલું કર્મ જ પશુપતિ પરમેશ્વરના (પ્રાણીરૂપી પશુને બાંધવાના) પાશો છે, એમ વિવિધ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં સુધી તમારું ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી (ચિત્તના અવલંબન માટે) પરમેશ્વરના સાકાર રૂપને તમે ભજો. પછી એ ભજનના પ્રભાવથી નિરાકાર પરમતત્ત્વમાં તમારી સ્વાભાવિક જ સ્થિતિ થઈ જશે. પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી શુદ્ધ થઈ ગયેલા ચિત્તના બળથી તમે આ મહાપ્રબળ અજ્ઞાનની મોહક શક્તિનો પરાજય કરી (ગુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશ આદિમાં) વિશ્વાસવાળા ચિત્ત વડે ઇંદ્રિયોને અને મનને નિયમમાં રાખવારૂપી યોગમાર્ગને અનુસરો. પછી ક્ષણમાત્ર સમાધિનો આશ્રય કરી આત્મા વડે જ પોતાના પ્રત્યક્ષ અંતરાત્માનું અવલોકન કરો અને તે આત્મસાક્ષાત્કાર વડે જ તમારી આ પ્રથમની અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી વીંટાયેલી બુદ્ધિરૂપી રાત્રિ આપોઆપ પ્રભાતપણાને પ્રાપ્ત થાઓ. (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર જતો રહી જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાઓ.) કેવળ પુરુષપ્રયત્ન પણ ઠીક છે અને કેવળ પ્રારબ્ધ પણ ઠીક જ છે. (એ બંનેથી કશું થઈ શકતું જ નથી.) બાકી પ્રાપ્તવ્ય—જે કાંઈ મળી આવે તે, મહાદેવની કૃપાથી જ પુરુષોથી મેળવી શકાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! પ્રાચીન કર્મ અનેકગણાં હોવાથી એવાં તો બળવાન છે કે ઈશ્વરની કૃપા સિવાય કેવળ કુલીનતા, કેવળ સદાચાર, કેવળ ન્યાયીપણું કિંવા કેવળ પરાક્રમ (અનંત પૂર્વકર્મોની અપેક્ષાએ બહુ અલ્પ હોવાથી) તેનો પરાજય કરી શકતાં નથી. (માટે તમે ઈશ્વરનો આશ્રય લો.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમે ઈશ્વરને શરણે જ છો; છતાં પુરુષના તર્કમાં ન આવી શકે તેવા, ફક્ત શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવિધ ઉપાયો કરી તમે શા માટે ખેદ ધરો છો? કારણ કે ઈશ્વર પણ લલાટમાં લખેલું ભૂંસી શકતા નથી. મન અને વાણી વડે અગમ્ય અખંડ બ્રહ્મરૂપ આત્મચૈતન્યના વક્તા ગુરુ મળવા એ ક્યાં? અને શિષ્યનું એ બોધની યોગ્યતારૂપી કુશળપણું હોવું એ પણ ક્યાં? તથા (શમદમાદિકના ક્રમ વડે પોતાના નાશ માટે તૈયાર થઈ રહેલી) આ મોહરૂપી વેલ ક્યાં? તથાપિ આ સર્વ સામગ્રી જેને લીધે પરસ્પર ભેગી થઈ ગઈ તે ઈશ્વરેચ્છા અચિંત્ય છે. હે ભરદ્વાજમુનિ! તમે વિવેક વડે પ્રસિદ્ધ રીતે

* ન્યાયશાસ્ત્રના મતને અનુસરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે.

મોહને છોડી દો. હમણાં તમે અસાધારણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશો, એમાં શંકા નથી. મહાધૈર્યવાન રાજા યુદ્ધ આદિ મોટી વિપત્તિમાં પડયો હોય, તોપણ તે દૂર રહ્યો રહ્યો રાજ્યનું રક્ષણ અને ચોર લૂંટારાને દંડ વગેરે કાર્ય આજ્ઞામાત્રથી જ કરવાને ઈચ્છે છે; અને અલ્પ ધૈર્યવાળો પુરુષ અલ્પ ધનાદિ વસ્તુનો ક્ષય થાય, તોપણ (તે વિપત્તિને લીધે) શોક કરવા માંડે છે. બોધ થવો એ વાત પુણ્યને આધીન છે અને તે ઘણા જન્મોથી (પુણ્ય એકઠું થયે) પ્રાપ્ત થાય છે. ધીર, જીવન્મુક્ત પુરુષો પુણ્યશાળી છે એવું તેથી અનુમાન થાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! જે પુણ્ય કર્મરાગને લીધે શત્રુરૂપ બની બંધનકારક થાય છે, તે જ શુભ કર્મ જો રાગરહિત થઈ કરવામાં આવે, તો તે તમારું મિત્રરૂપ બની જતાં તે વડે જ તમે મોક્ષને પામશો. પુણ્યકર્મોનો આ પ્રબળ વેગ પ્રાચીન પાપનો નાશ કરી દઈ, જેમ વૃષ્ટિનો સમૂહ દાવાનળને શાંત કરી દે, તેમ સજ્જનોના સર્વે તાપને શાંત કરી દે છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! સંસારચક્રની ધૂમરીમાં આવી પડી જો તમે ભમ્યા કરતા હો અને તમને શાંતિ ન મળતી હોય, તો શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે બ્રહ્મમાં આસક્ત થાઓ. જેમ તરંગો વડે જળ જ્યારે ચંચળ હોય, ત્યારે (મોજાને લીધે) સમુદ્રપ્રવાહ કાંઠા તરફ ઊછળે છે અને જળ જ્યારે સ્થિર હોય ત્યારે સમુદ્ર પણ કેવળ સ્થિર જળરૂપ બની રહે છે; તેમ જ જ્યાં સુધી (બ્રહ્મ સિવાય ઈતર) બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ વિકલ્પથી ઊઠેલી આ સર્વ દૃશ્યજાળ દેખાય છે. (આસક્તિ તૂટી જતાં એ દૃશ્યજાળ પણ શાંત થઈ જઈ સર્વે એક શાંત બ્રહ્મરૂપ જણાય છે.) શોક કે જે આપણને આંધળા કરી દે છે તેને આધારે શા માટે રહ્યા છો? (તમે કે જે શોક વડે અંધ છો, તેને વિવેકદૃષ્ટિ ઊઘડતાં સુધી) તે બુદ્ધિરૂપી લાકડીને ટેકે જ ચાલ્યા કરો. જે પુરુષો હર્ષશોકના તરંગોથી તૃણની માફક આકર્ષાય, તેઓ અતિ ગૌરવવાળા મહાન પુરુષોની ગણનામાં કદી પણ ગણાતા નથી. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ જગતને અનેક જાતની હર્ષશોક આદિ દશાઓરૂપી હિંડોળામાં બેસાડી રાત્રિ-દિવસ છ ઋતુરૂપી અથવા કામ આદિ છ શત્રુરૂપી દોલાયંત્રથી કાળ રમાડયા કરે છે; તેમાં તમે શા માટે ખેદ પામો છો? એ કાળ જગતને સરજે છે, સંહારે છે, પાછો ફરીને તરત રચી લે છે અને વળી ક્ષણમાત્રમાં લય કરી મૂકે છે. એ પ્રમાણે અનેક વાર એ કાળ જ પોતાની વિચિત્ર ક્રીડાવડે વિવેકી જોનારને કૌતુક ઉત્પન્ન કરે છે. કાળરૂપી સર્પના બળાત્કારથી ભક્ષ્યરૂપ થનારાં સર્વે પ્રાણીઓમાં એકબીજાથી કશું પણ વિશેષપણું દેખાતું નથી; તેમ જ (સર્વેમાં જે તત્ત્વ છે તે એક જ હોવાથી) બીજો કોઈ તેવો વિશેષ ધર્મ કે તે ધર્મને ધારણ કરનાર ભિન્ન પદાર્થ પણ નથી. (અમર કહેવાતા) દેવસમૂહો પણ (અવધિ આવી રહે એટલે) દુષ્ટ કાળના ભક્ષ્યરૂપ થઈ જાય છે, તો પછી ઘડીભર રહેનારાં મનુષ્ય-શરીરોની તો શી વાત કહેવી? સંપત્તિના સમયમાં પ્રસન્ન થઈને અને વિપત્તિના વખતમાં ચક્ષુરાદિક ઈન્દ્રિયોને વિકળ (વિવેકને ન જોઈ શકે તેવી તથા રોવું એ આદિ વિકારવાળી) બનાવી દઈ (માયા જેમ નચાવે તેમ) તમે કેમ નાચ્યા કરો છો? ક્ષણમાત્ર નિશ્ચળ રહી સાક્ષીરૂપે આ સંસારરૂપી નાટકને જુઓ. હે ભરદ્વાજ મુનિ! આ જગત કે જે અનેક તરંગોવાળું અને ક્ષણભંગુર છે, તેને જોઈ મનસ્વી (વિવેકવાન) પુરુષ (પોતે તટસ્થરૂપે જુદો હોવાથી) જરા પણ ખેદ પામતો નથી. તમે શોક કે જે અશુભ પ્રસંગમાં જ યોગ્ય છે, તેનો ત્યાગ કરો અને કલ્યાણનાં સાધનોનું ચિંતન કરો તથા ચૈતન્યરૂપ આનંદઘન સ્વચ્છ આત્માની (અવિચ્છિન્ન) ભાવના રાખો. દેવ, દ્વિજાતિ અને ગુરુની ઉપર અતિશ્રદ્ધા રાખવાથી નમ્ર તથા ઉચ્ચ હૃદયવાળા અને વેદ આદિ સારાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણનારા વિવેકી પુરુષોના ઉપર જ મહાદેવની કૃપા થાય છે.

ભરદ્વાજ બોલ્યા: આપે મને જે ઉપદેશ

કર્યો, તે સર્વ હું આપની કૃપાથી સારી રીતે સમજ્યો છું. વૈરાગ્યના જેવો બીજો કોઈ (હિતૈષી) બંધુ નથી અને સંસારના જેવો બીજો કોઈ (ઊંધું વાળનારો) શત્રુ નથી; હવે વસિષ્ઠજીએ જે જ્ઞાનનો સાર (અનેક વાક્યોરૂપી) સમગ્ર ગ્રંથ વડે કહ્યો છે, તે આપના તરફથી માત્ર એક પદથી જ (સંક્ષેપમાં સારાંશરૂપે) કહેવાય, તો તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: હે ભરદ્વાજમુનિ! મોક્ષ આપનારું આ મહાજ્ઞાન તમે સાંભળો કે જે સાંભળતાંની સાથે જ તમે ફરી વાર આ સંસાર-સાગરમાં ડૂબશો નહિ. જે પોતે ખરી રીતે એક છતાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના ભેદ વડે અનેકરૂપે થઈ રહેલ છે, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ દેવને નમસ્કાર છે. પ્રપંચનો લય કરી જે રીતે પરમ-તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય તે ઉપાય સંક્ષેપથી સ્થિતિ અનુસાર હું તમને (હમણાં જ) કહી બતાવીશ. આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં યોગ્યતાવાળી તમારી (તીવ્ર) સ્મરણશકિત કેમ જતી રહી? તમે એ તમારી તીવ્ર સ્મરણશકિતથી જ હસ્તા-મલકવત્ (હથેળીમાં રહેલા આંબળાની પેઠે પ્રત્યક્ષ) પોતાની મેળે જ સર્વ જાણી શકશો. પોતાની મેળે જ તત્ત્વનો વિચાર કરવો, પોતાની મેળે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જતાં તે વડે એ પરમ તત્ત્વ પમાય છે અને એ પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયાથી ફરી વાર (જન્મ-મરણની ઉપાધિમાં પડી) શોક કરવો પડતો નથી; પરંતુ વૈરાગ્યવાળા પુરુષે સત્સંગતિ, સારાં શાસ્ત્રો અને વિવેક વડે એ ચૈતન્યતત્ત્વની વારંવાર ભાવના કરવી જોઈએ.

स्वयं विचार्य स्वयमेव चेतसा तत्प्राप्यते येन न शोचते पुनः । सत्संगसच्छास्त्रविवेकतः पुनर्वैराग्ययुक्तेन विभाव्यमेतत् ॥ ६५ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સગુણ ઉપાસનાની આવશ્યકતા' નામનો સર્ગ ૧૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૮ મો*

ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામનું વ્યુત્થાન

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

शांतो दांतश्चोपरतो निषिद्धात् काम्यकर्मणः । विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयाऽन्वितः ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: નિષિદ્ધકર્મ અને કામ્ય-કર્મોથી શાંત થયેલા, વિષયોના અને ઈન્દ્રિયોના સંબંધથી થનારા સુખથી પણ વિરકત થયેલા, શ્રદ્ધાવાન અને શમદમવાળા+ મુમુક્ષુ પુરુષે કોમળ આસન ઉપર બેસી, (સિદ્ધાસન, પદ્માસન આદિ અનુકૂળ આસન વાળી) ચિત્તના અને ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારોને જીતી લઈ, (નિઃસંકલ્પ રહી) જ્યાં સુધી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી પ્રણવનો ઉચ્ચાર (શાસ્ત્રોકત રીતિએ ગુરુએ બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જપ) કરવો. પછી અંતઃ-કરણની શુદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ કરવા. ત્યાર બાદ ધીરેધીરે ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફ ખેંચી પોતાના મૂળકારણમાં જ (ચિત્તમાં જ) શમાવી દેવી. (જેને પ્રત્યાહાર કહે છે તે કરવો.) દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ જેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તેને શ્રુતિ આદિ દ્વારા જાણી લઈ પછી તેમાં તેનો લય કરી દેવો. પ્રથમ (અકારના× અર્થ-રૂપ) વિરાટમાં ('હું વિરાટરૂપ છું' એવી ભાવના વડે) સ્થિતિ રાખી, પછી એ વિરાટનો (ઉકારના અર્થરૂપ) હિરણ્યગર્ભમાં લય કરી, એ હિરણ્યગર્ભ-માં સ્થિર થઈ, એ હિરણ્યગર્ભનો પણ (મકારના અર્થરૂપ) અંતર્યામીમાં લય કરી, તેમાં સ્થિતિ

*આ એકસોઅઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં લયચિંતનની યુકિત વડે ભરદ્વાજ કૃતાર્થ થઈ ગયાની વાત તથા રામચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરનારા જ્ઞાનીને કરવા યોગ્ય કર્મો કહેવાશે.

+ शांतो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ॥ એ શ્રુતિનો આશય આ પ્રસંગથી બતાવ્યો છે.

× માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં બતાવેલો પ્રણવાર્થવિચાર ટીકાકારે અહીં સૂચવ્યો છે.

રાખી અને પછી તેનો પણ સર્વના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ (અર્ધમાત્રાત્મક તુરીય) શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય કરી શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમાં જ સ્થિર થઈ રહેવું. માંસ આદિ પાર્થિવ ભાગનો પૃથ્વીમાં લય÷ કરી દેવો, રક્ત આદિ જળભાગનો જળમાં લય કરવો અને (ઉષ્મા—જઠરાગ્નિ આદિ) તૈજસભાગનો તેજમાં લય કરી દેવો. (પ્રાણ – અપાન આદિ) વાયવીય ભાગનો મહાવાયુમાં લય કરવો અને આકાશભાગનો (શરીરમાં રહેલા પોલાણભાગનો) આકાશમાં લય કરી દેવો. ઈન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના કારણરૂપ પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં લય પમાડી દેવી. દિશારૂપી દેવતા જે સાંભળવાની ઈન્દ્રિય બની કાનના છિદ્રમાં રહી છે, તેને પાછી દિશામાં લય પમાડી દેવી. સ્પર્શની ઈન્દ્રિય ચામડીનો (ત્વચાઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવ પવનનો) પવનમાં લય કરવો. જોવાની ઈન્દ્રિય નેત્રનો (ચક્ષુ–ઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્યનો) સૂર્યબિંબમાં ને ચાખવાની ઈન્દ્રિય જીભનો) જિહ્વાઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા વરુણનો) વરુણમાં લય કરી દેવો. પ્રાણનો (પ્રાણના અધિષ્ઠાતા વાયુદેવતાનો) મહાવાયુમાં, વાણીનો (વાગ્દેવતા અગ્નિનો) અગ્નિમાં અને હાથનો (હસ્તેન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા ઈન્દ્રદેવનો) ઇંદ્રમાં લય કરવો. પગનો ચરણેંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુદેવતાનો) વિષ્ણુમાં પાયુઇંદ્રિયનો (પાયુઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા મિત્ર દેવતાનો) મિત્રમાં ઉપસ્થનો (ઉપસ્થઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રજાપતિનો) પ્રજાપતિમાં અને મનનો (મનના અધિષ્ઠાતા દેવતા ચંદ્રમાનો) ચંદ્રમામાં લય કરવો. તથા બુદ્ધિનો (બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવતા બ્રહ્માનો) બ્રહ્મામાં લય કરી દેવો. આ સર્વ તે તે ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ છે અને) (**अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्**।) અર્થાત્ અગ્નિએ વાણીસ્વરૂપે મુખમાં પ્રવેશ કર્યો; ઈત્યાદિ)* શ્રુતિવાક્ય અનુસાર એ દેવતાઓ જ ઈન્દ્રિયોરૂપ થઈ રહ્યા છે; બાકી ઈન્દ્રિયો કાંઈ તેથી જુદી વસ્તુ નથી એમ સિદ્ધ જ છે, એટલે મેં અહીં કશું નવું કહ્યું નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે (ચિંતન વડે) પોતાના દેહનો તે તે મૂળકારણમાં લય કરી દઈ, 'હું વિરાટરૂપ છું' એવું ચિંતન કરવું. એ બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટની અંદર જે અર્ધનારીશ્વર÷ (બ્રહ્મવિદ્યારૂપી નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરી રહેલા) પરમેશ્વર રહ્યા છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આધારરૂપ અને કારણરૂપ છે; તથા તે જ આ બ્રહ્માંડમાં જગતનાં ખાનપાન આદિ જીવનના ઉપાય માટે વ્યવસ્થા બાંધી આહુતિ દ્વારા દૃષ્ટિ આદિથી સર્વને પોષણ આપનાર યજ્ઞસૃષ્ટિરૂપ પણ થઈ રહેલા છે. બ્રહ્માંડથી બહાર તેનાથી બમણી પૃથ્વી છે, એ પૃથ્વી પછી તેનાથી બમણું જળ રહ્યું છે. જળથી બમણું તેજ, તેનાથી બમણો વાયુ અને તેથી બમણું આકાશ એમ ક્રમથી એક પછી એક આવરણરૂપે રહેલાં છે. પંચીકૃત ભૂત અને અપંચીકૃત ભૂત ચારે તરફ વ્યાપી રહેલાં છે તથા તેનાથી આ જગત વીંટાયેલાં છે. એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો અગ્નિમાં, અગ્નિનો વાયુમાં અને વાયુનો આકાશમાં લય કરવો અને તે આકાશનો સર્વની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ મહાકાશ(હિરણ્યગર્ભ)માં લય કરી સમષ્ટિનું લિંગશરીર કે જેને વાસના, ભૂતસૂક્ષ્મ, કર્મ, અવિદ્યા, દશ ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિરૂપે વિદ્વાનોએ જાણેલું છે, તે સમષ્ટિ અભિમાની લિંગશરીરને (આત્મબુદ્ધિરૂપે) ધારણ કરી રાખી યોગી પુરુષે ક્ષણમાત્ર એ સ્થિતિમાં (હિરણ્યગર્ભાવસ્થામાં) રહેવું, પછી સ્થૂલ ઉપાધિનો લય થઈ જવાથી કેમ જાણે સાવ અડધા થઈ રહેલ હોય, તેમ બ્રહ્માંડથી

÷ અહીં સર્વત્ર લયપ્રકરણમાં લય કરવો એટલે લયનું ચિંતન કરવું એવું તાત્પર્ય સમજવાનું છે.

*ઐતરેય ઉપનિષદ.

÷ અહીં વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે માયારૂપી નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરનાર એવો અર્થ કરવો હોય તોપણ થઈ શકે તેમ છે.

(તેમાં થયેલ આત્માપણાના અભિમાનના ત્યાગ દ્વારા) બહાર નીકળી જઈ, 'હું સર્વના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાતારૂપ હિરણ્યગર્ભ છું' એવું ચિંતન કરવું. ભૂતસૂક્ષ્મમાં અભિમાનપણાથી રહેલા એ હિરણ્યગર્ભ જ પ્રથમ (બ્રહ્માંડનો લય કર્યા પહેલાં બ્રહ્માંડના ઐશ્વર્યભોગને માટે કમળ-ઉત્પન્ન થયેલા દેહને કલ્પી લઈ) બ્રહ્મારૂપે થઈ રહ્યા હતા. પછી બુદ્ધિમાન યોગીએ એ સમષ્ટિદેહલિંગદેહના અભિમાની હિરણ્યગર્ભનો તેના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ, અવ્યકત અને અવિકારી માયાવી અંતર્યામીમાં (જડભાગનો માયામાં અને ચિદ્ભાગનો ચૈતન્યમાં) લય કરી દેવો. નામરૂપથી રહિત આ જગત જેમાં રહે છે, તેને કેટલાક (સાંખ્યમતવાળા) પ્રકૃતિ કહે છે, કેટલાક વેદાંતીઓ (માયા કહે છે, કેટલાક) ન્યાયશાસ્ત્ર-કારો) અણુઓરૂપ કહે છે, અને બીજા કેટલાક (બૌદ્ધો) તર્કથી ભ્રાંતિચિત્ત થઈને સંવરણરૂપ અવિદ્યારૂપે કહે છે. પરંતુ પ્રલયકાળમાં સર્વ તેમાં લય પામી જઈ પરસ્પર સંબંધ વગરના તથા નીરસ થઈ, અવ્યકત(પ્રતીતિમાં ન આવે તેવી રીતે અસ્ફુટ)રૂપે રહે છે અને પાછા સૃષ્ટિકાળમાં તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જ્યાં સુધી સૃષ્ટિ થાય ત્યાં સુધી તેમાં જ તે (અવ્યકત) સ્વરૂપે જ બન્યા રહે છે. સૃષ્ટિ થવાને અનુકૂળ (આકાશ આદિ) ક્રમથી સૃષ્ટિ-ની ઉત્પત્તિ માનેલી છે અને પાછા તેના પ્રતિ-લોમ (વિપરીત) ક્રમથી તેનો લય માનવામાં આવે છે; માટે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણશરીરરૂપે રહેલ, વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત (માયાવી કિંવા અંતર્યામી) એવા નામથી કહેવાતી સમષ્ટિની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થા-નો ત્યાગ કરી, નાશરહિત તુરીયપદ કે જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાત્ર છે, તેનું ધ્યાન કરવું અને લિંગશરીરનો પણ સમાધિ દ્વારા લય કરી દઈ પરમપદમાં (તુરીય અવસ્થામાં) પ્રવેશ કરવો. (પૃથિવ્યાદિ) સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણ આદિ વાયુઓ અને અજ્ઞાન એ સર્વને રહેવાનું સ્થાન લિંગશરીર છે. (લિંગશરીરનો લય થઈ જતાં એ સર્વનો લય થઈ જાય છે અને એક શુદ્ધ ચિત્ત અવશેષ રહે છે.)

ભરદ્વાજ બોલ્યા: હમણાં (આપની કૃપા-થી) હું લિંગદેહરૂપી બેડીથી સર્વથા છૂટો થયો છું; કેમ કે હું ચૈતન્ય અંશ હોવાથી ચૈતન્યરૂપી આનંદસાગરમાં જ (એકરસરૂપ) લીન થઈ ગયો છું. ખરી રીતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ હોવાથી હું સર્વ ઉપાધિથી રહિત પરમાત્મા-રૂપ જ છું. હું કૂટસ્થ છું, અદ્વિતીય છું, સર્વત્યાગી છું, ચૈતન્ય છું અને ચૈતન્યરહિત પણ હું જ છું. જેમ ઘટનો ભંગ થતાં ઘટાકાશ અને કળશનો ભંગ થતાં કળશમાં રહેલું આકાશ શુદ્ધ આકાશમાં જ મળી જાય, તેમ ઉપાધિનો ભેદ ટળી જાય એટલે જીવ શુદ્ધબ્રહ્મમાં જ મળી જાય છે, એવી એકતાના અભિપ્રાયથી જ હું જે બ્રહ્મરૂપ છું તેને ઘણી શ્રુતિઓ (**एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ।** ઈત્યાદિ) આદરથી તત્ત્વની એકતાનો જ બોધ કરે છે. જેમ અગ્નિ અગ્નિમાં નાખવાથી એકરૂપ જ થઈ જાય છે અને અગ્નિનાં નામરૂપને ધારણ કરી તેથી કાંઈ વિશેષરૂપે(જુદો) જણાતો નથી, તેમ જીવનો સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મમાં લય કરી દેવાથી તે તેમાં એકરૂપે બની જઈ કાંઈ પણ જુદો જણાતો જ નથી. જેમ તૃણ આદિ વસ્તુ મીઠાની ખાણમાં નાખવામાં આવે તો તે ગળી જઈ મીઠું જ થઈ જાય છે, તેમ જડ જગતનો ચૈતન્યમાં લય કરી દેવામાં આવે, તો તે પણ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે. જેમ મીઠાનો ગાંગડો અને સૈંધવનો કકડો સમુદ્રમાં નાખ્યો હોય, તો તે નામરૂપથી રહિત થઈ જઈ સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ જળમાં જળ નાખવામાં આવે, તો તે જળ જ થઈ જાય છે, તેમ ઘીમાં ઘી અને દૂધમાં દૂધ નાખવામાં આવે તો તે પણ એકરૂપ જ થઈ જાય છે. જો કે તેમાંથી એકેનો નાશ થતો નથી, તોપણ તે જુદાં વિશેષરૂપે જોઈ શકાતાં નથી, તેવી જ

રીતે ચૈતન્ય સત્ય બ્રહ્મ કે જે નિત્ય આનંદરૂપ છે, સર્વ સાક્ષીરૂપ છે, સર્વના પરમકારણરૂપ છે અને સર્વથી પર છે, તેમાં જ હું પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહ્યો છું. નિત્ય, સર્વગત, નિર્દોષ, નિરંજન, નિષ્કલ (નિરવયવ), શુદ્ધ અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જે પરબ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. અમુક ત્યજી દેવું, અમુક લેવું વગેરે વિકલ્પોથી રહિત, સત્યરૂપ, નિરિંદ્રિય, અદ્વિતીય, સત્યસંકલ્પ અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ હું જ છું. પુણ્યપાપથી રહિત, જગતના પરમકારણરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, નાશરહિત, અદ્વિતીય અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોવાળા અને સત્ત્વ આદિ માયાના ગુણોથી રહિત બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહેલા પોતાના આત્માનું (વેદાંતશ્રવણ, ગુરુશુશ્રૂષા અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ આદિ) પોતાનાં કર્મો કરતા રહી મુમુક્ષુએ ધ્યાન કરવું. એવી રીતે અભ્યાસ કરનાર પુરુષનું મન નાશ પામી જાય છે. અને મનનો ક્ષય થયાથી પોતાની મેળે જ આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. આત્માનો પ્રકાશ થવાથી સર્વ દુઃખો દૂર થાય છે અને આત્મામાં જ ખરા સુખની પ્રતીતિ થાય છે. પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે જે આનંદરૂપ છે તેને ઓળખી લે છે. 'મારાથી બીજો કોઈ જુદો ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું' એવો અંદર આત્માનો પ્રકાશ થાય છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે પ્રિય ભરદ્વાજ! તમે કે જે સંસારચક્રની ધૂમરીઓમાં (આવર્તોમાં) ગોથાં ખાયા કરો છો, તેને જો શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોનો ત્યાગ કરી (કર્મ-સંન્યાસ દ્વારા નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો.

ભરદ્વાજ બોલ્યા : હે ગુરુ મહારાજ! આપે જે મને જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમજવામાં આવ્યું છે, તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સંસાર (જન્મ -મરણ આદિ ક્લેશ) ઘણો કાળ રહી શકશે નહિ. હવે હું એ જાણવાને ઇચ્છું છું કે જ્ઞાની કે જે જીવન્મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ? અને જો કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ પ્રથમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્તિ થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને યોગ્ય કર્મ કરવાં?

વાલ્મીકિ બોલ્યા : કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મ-માં જ સ્થિતિ રાખવી એ સંસારરૂપ ભ્રાંતિને મટાડનાર જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉપાય છે; માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ જે કર્મ કરવાથી કાંઈ દોષ ન લાગે (ચિત્તનો વિક્ષેપ, મલિનપણું, શ્રવણ આદિમાં વિઘ્ન અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં. વિશેષ કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જેથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના ગુણોથી જોડાઈ, મનના ગુણોનો ત્યાગ કરી જેનો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે; અને 'આનંદ-મય કોષ કે જે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય કોષથી પર છે, તેનું પણ જે પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે, તે જ હું છું' એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે, કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ -દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારજાળથી છૂટો) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અભેદબુદ્ધિથી તે જુએ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને મૂકી દઈ જીવ જ્યારે તુરીય અવસ્થા કે જે આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. જાગ્રત અવસ્થા ને સ્વપ્નાવસ્થા એ બંનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને અજ્ઞાન) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચૈતન્યરૂપ, સુખમય, તુરીય અવસ્થારૂપે જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ યોગની (નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી થયેલ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ

અધિકારી સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિસીમા છે કે જે મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે. મનનો ક્ષય થઈ જાય એટલે પુરુષને પરમતત્ત્વ વિના તેથી જુદું બીજું કશું દેખાતું નથી. જો તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો શાંત અમૃતમય તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ; પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિરૂપી ક્ષારસમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહો છો? ભક્તોના અનુગ્રહ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરનાર જગદ્‌ગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાવિચક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ! આ વસિષ્ઠમુનિનો સર્વ ઉપદેશ મેં તમને (સંક્ષેપથી) કહી બતાવ્યો છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી અને ગુરુના વાક્યોનો અર્થ બરાબર સમજવાથી નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જાણી શકશો. અભ્યાસથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદનું વચન છે, માટે તમે બીજું બધું છોડી દઈ અભ્યાસમાં જ મનને સ્થિર કરો.

ભરદ્વાજ બોલ્યા: હે મહારાજ! રામચંદ્રજી કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેને શ્રીવસિષ્ઠઋષિએ પાછા વ્યવહારમાં શી રીતે જોડયા? આ વાત જાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે અભ્યાસને માટે યત્ન કરું અને શ્રીરામચંદ્રની પેઠે જ મારો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: અનંત બ્રહ્મમાં વૃત્તિ દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રીરામચંદ્રજી જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ મુનિઓમાં ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠજી! તમે ખરેખર મહાન છો; કેમ કે રામચંદ્રજીની અખંડ આત્માકાર ચિત્તવૃત્તિમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વનો પ્રકટ કરાવી દઈ અથવા તો માત્ર અનુગ્રહદૃષ્ટિથી જ કુંડલિનીનો સુષુમ્ણામાર્ગથી ષટ્‌ચક્રો ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ થતાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ શિવશક્તિનો સંયોગ કરાવી દઈ ક્ષણમાત્રમાં જ તમે તમારું ગુરુપણું બતાવી આપ્યું છે. જે ગુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી અને શબ્દથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્યના દેહમાં કુંડલિનીનું ષટ્ચક્ર ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલા પરમ શિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ ઉપાધિના ત્યાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન કરે તે જ ખરો ગુરુ છે. વળી શ્રીરામચંદ્રજી પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતાની મેળે જ વૈરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ લેવાની ઈચ્છા રાખતા હતા તેથી ફક્ત સંવાદમાત્રથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ગુરુનાં વાક્યથી બોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે, કેમ કે જો ત્રણ જાતના મળ (કામ, કર્મ અને વાસના) પાકી ગયેલા ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે શી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે? (ન જ થઈ શકે.) આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે ગુરુ અને શિષ્ય એ બંનેના પ્રયોજનવાળું છે; કેમ કે એ બંને જો યોગ્ય હોય તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ મેળવી શકાય છે. હે મહાસમર્થ! જે ઉદ્દેશથી મારું અહીં આવવું થયું છે, તે કાર્યને સ્મરણમાં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી રામનું વ્યુત્થાન કરવાને યોગ્ય છો; કેમ કે તમે તો પરમપદમાં વિશ્રાંત થયા છો, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું છે; પણ અમારે જે કરવાનું છે તે બાકી છે. હે મુનિ! મેં પોતે (યજ્ઞની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થવા માટે) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજા પાસે પ્રાર્થના કરી છે, એ સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો. શ્રીરામચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરાવી દઈ બીજું પણ દેવતાઓનું કાર્ય કે જે આ રામાવતારનું પ્રયોજન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. રામચંદ્ર મારા તેડી જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રાક્ષસોનો સંહાર કરશે અને પછી અહલ્યાને શાપથી મુક્ત કરશે તથા અટલ નિશ્ચય કરી (મિથિલામાં) ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજાની કન્યા સીતાજીને પરણશે. પરશુરામને (તેના તપ વડે ઉપાર્જન કરેલા લોકોને જીતી લઈ) ઈતર લોક સંબંધી

ગતિથી રહિત કરી દેશે. પોતે જીવન્મુક્ત હોવાથી નિર્ભય અને નિઃસ્પૃહ રહી (માત્ર પિતાજીની આજ્ઞાથી) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ-(વંશપરંપરા)થી ચાલ્યું આવતું રાજ્ય ત્યજી દેશે અને વનવાસને બહાને રાક્ષસોનો વધ કરી દંડકારણ્યવાસી મુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા અનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું હરણ થવાથી થનારા શોકમોહ આદિ ભાવ બતાવવાને બહાને અને રાવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સ્ત્રીસંગી પુરુષો કોઈ રીતે નિરાંતે બેસી શકતા નથી તેવો તે સર્વ મનુષ્યોને બોધ આપશે. પછી વાનર આદિ(જે યુદ્ધમાં મરી જશે તે) ને ફરીવાર જીવતા કરશે. અગ્નિપ્રવેશ દ્વારા સીતાજીની શુદ્ધિને ઈચ્છી પોતાનું પવિત્ર ચરિત શિષ્ટપુરુષોને સંમત છે એવું દેખાડી આપશે. પોતે જીવન્મુક્ત અને નિઃસ્પૃહ છતાં કર્મમાર્ગના અધિકારી પુરુષોની કર્મ વડે જ શુભ ગતિ છે, એવું બતાવવા કર્મકાંડમાં પરાયણ થશે તથા કર્મ અને ઉપાસના એ બંનેના અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મલોક આદિ ગતિ બતાવવાને પોતે પણ એ બંનેનું સાથે અનુષ્ઠાન કરશે. જેઓને એમનાં દર્શન થશે, જેઓના કાન પર કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા તેમનું શ્રવણ થશે, જેઓ શ્રીરામ-ચરિતનો કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા બોધ આપશે, તેવા સર્વ અવસ્થામાં શ્રીરામચંદ્રજીને અનુસરનારા ભક્ત લોકોને પોતે જીવન્મુક્તિ આપશે. ઉપર પ્રમાણે આ મહાત્મા પરમપુરુષ રામચંદ્રજીએ ત્રણે લોકનું અને મારું સંપૂર્ણ રીતે હિત કરવાનું છે; (હે સભાસદો !) આ રામચંદ્રજીને તમે નમસ્કાર કરો. માત્ર એટલાથી જ તમારે (જે શત્રુરૂપ અજ્ઞાન) જીતવાનું છે, તે જિતાઈ ગયેલું જ તમે સમજો અને તમારામાંથી પણ કોઈ ધીર અને વીર પુરુષ આ રામચંદ્રજીની પેઠે જીવન્મુક્ત અને ઘણા કાળ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં શાંતિને પામી જઈ સુખથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર ઋષિનાં વચનથી ઉદાર (પાછળના) ચરિત્રરૂપી રામની કથા સાંભળી વસિષ્ઠજી આદિ શ્રેષ્ઠ યોગીશ્વરો અને બીજા સિદ્ધ પુરુષો રામચંદ્રજીના ચરણકમળની રજને નમસ્કાર કરવામાં અને સદાકાળ રામચંદ્રજીના સ્મરણમાં શ્રદ્ધાવાન બની ગયા. ભગવાન વસિષ્ઠજી અને બીજા મહર્ષિઓને રામચંદ્રજીની એટલી જ કથાથી સંતોષ થયો નહિ. તેથી તેઓ રામચંદ્રજી કે જે ગુણોના ભંડારરૂપ છે, તેમના સદ્‌ગુણોને બીજા પાસેથી સાંભળતા હતા અને સાંભળીને બીજાઓને કહેતા હતા. પછી ભગવાન* વસિષ્ઠઋષિએ વિશ્વામિત્રમુનિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે વિશ્વામિત્ર ઋષિ ! રઘુકુળમાં અવતરેલા અને કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી પ્રથમ કોણ હતા ? કોઈ દેવ હતા કે કોઈ મનુષ્ય હતા, એ આપ કહો.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા : આ જે વાત હું કહું છું, તે ઉપર જ તમે વિશ્વાસ રાખો. આ શ્રીરામચંદ્રજી પરમપુરુષ ભગવાન છે કે જેમણે જગતને માટે ક્ષીરસાગરને વલોવ્યો હતો. ગંભીર ઉપનિષદો જેમને પ્રમાણરૂપે વર્ણવે છે, તે પરિપૂર્ણ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે રહ્યા છે તથા શ્રીવત્સનું લાંછન ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ પણ એ જ પોતે જ છે. એ રામચંદ્રજીને જો સારી રીતે ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરવામાં આવે, તો સર્વ પ્રાણીઓને એ બધા પુરુષાર્થો આપે છે. એ શ્રીરામચંદ્રજી કોપ પામે તો સંહાર કરી દે છે. આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા પદાર્થો એમના જ રચેલા છે. જગતના આદિપુરુષ, જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, જગતનું પાલન કરનારા અને મહાત્મા પુરુષોના એ પરમપ્રિય સહાયક છે. અંદર નિઃસાર છતાં ઉપરથી કોમળતાવાળા સંસારરૂપી ધુતારાના

* ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ઐશ્વર્યને ભાગ કહે છે; અને તે જેમાં હોય તે ભગવાન કહેવાય છે.

પંજામાં નહિ ફસાયેલા વીતરાગ પુરુષો જે આનંદરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તે આ શ્રીરામચંદ્રજી પોતે જ છે. પરમપુરુષ એવા શ્રીરામચંદ્રજી કોઈ વખતે જ્ઞાન વડે મુક્ત થયાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે, કોઈ વખત નિત્યમુક્તની પેઠે તુરીયપદમાં શાંતિ લે છે, કોઈ વખતે માયાના નિયંતારૂપે થઈ રહે છે અને કોઈ વખતે માયાની અંદર બંધાઈ રહ્યા જેવા જણાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણરૂપી ગહન વનને ઉલ્લંઘી રહેલા આ દેવ જ વેદત્રયીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ અંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત એમનાથી) સર્વત્ર જય મેળવી રહ્યા છે. આ જગતના પાલક વિષ્ણુ છે, જગતના સરજનહાર બ્રહ્મા પણ આ પોતે જ છે અને જગતનો સંહાર કરનારા ત્રિનેત્ર મહાદેવજી પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંબંધથી અવતાર ગ્રહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘેરાયેલા ન હોવાથી સદાકાળ જાગ્રત છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે. જેમ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેજ પ્રકાશને ખેંચી લાવે અને શાસ્ત્ર બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રી-રામચંદ્રજીને ગરુડજી (પોતે વાહન બની) જવાના દેશ તરફ લઈ જાય છે. આ રાજા દશરથને ધન્ય છે કે જેને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુત્રરૂપે અવતર્યા છે; અને રાવણને પણ ધન્ય છે કે જે રામચંદ્રજીને (આ મારો સામો લડનૈયો છે એમ) ચિત્તથી ચિંતન કરનાર છે. સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ નહિ હોવાથી તેનો મહિમા ઓછો થયો છે. શ્રીરામ-ચંદ્રજીના પધારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે. ક્ષીરસાગરની અંદર શેષશય્યામાં પોઢનારા શ્રીશેષશાયી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એક-રસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરનાર યોગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે જાણે છે. બાકી આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ. આ ભગવાન રામચંદ્રજી રઘુકુળના પાપનો ક્ષય કરનાર છે, એમ અમારા સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠ ઋષિ! તમે કૃપા કરી એમને વ્યવહારપરાયણ કરો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે કહી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર મૌન રહ્યા અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! હે રામ! હે મહાબાહુ! હે મહાપુરુષ! હે મહાચૈતન્યમય! આ તમારો શાંતિનો કાળ નથી. માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજાવો. જ્યાં સુધી લોકદૃષ્ટિમાં અધિકારી થવારૂપ લૌકિક વિચાર બરાબર સિદ્ધ થયો નથી. ત્યાં સુધી યોગીપુરુષને નિર્મળ એવું રૂઢ સમાધિપણું ઘટતું નથી; માટે તમે કેટલોએક સમય ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય આદિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉતારી નાખી, તે પછી ભલે સમાધિનું સેવન કરો અને સુખી થાઓ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે ગુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં શ્રીરામચંદ્રજી પરબ્રહ્મમાં લય પામી જવાને લીધે (સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપશમ થઈ જવાથી) કશું પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે વસિષ્ઠઋષિએ ધીરેથી સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ આદિ સર્વના બીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ થતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ થતાં) ચિત્તમાં ચિદાભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રકાશસ્વરૂપ એ જીવ પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બંનેને સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરેથી નેત્રો

ઉઘાડી બહાર પૂજ્ય વસિષ્ઠ આદિ વિદ્વાન મહર્ષિ-ઓનાં દર્શન કરી, પોતે કૃતકૃત્યતાથી સર્વ કામનાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય—અકાર્ય સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે 'આ બધાઓ હવે મને શું કહેશે?' એવી રાહ જોઈ સ્થિર થઈ રહ્યો. પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં વાક્યો સાંભળી તથા આ ગુરુવાક્ય છે, માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ એવી પિતા, ભ્રાતા, મિત્ર આદિ તરફની પ્રાર્થના પણ સાંભળી લઈ, રામચંદ્રજી કે જે સર્વજ્ઞ છે તે સમાહિતપણાથી (એકાગ્રતાથી) આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી હવે આ શરીર વિધિનું કે નિષેધનું અધિકારી નથી, તથાપિ આપનું વાક્ય સદાકાળ માનનીય છે; કેમ કે હે મહામુનિ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો તથા સ્મૃતિઓમાં પણ ગુરુનું વાક્ય વિધિરૂપ (પાળવા યોગ્ય) કહેલું છે અને ગુરુના વચનનો તિરસ્કાર કરવો તે નિષેધરૂપ કહ્યું છે.' આ પ્રમાણે કહી મહાત્મા વસિષ્ઠઋષિના ચરણકમળને મસ્તક વડે ધારણ કરી લઈ સર્વાત્મા મહાદયાળુ શ્રીરામચંદ્રજીએ સર્વ પ્રત્યે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

રામ બોલ્યા: હે સર્વ સભાસદો! તમારું સર્વનું કલ્યાણ થાઓ. તમે આ વાતનું શ્રવણ કરો કે જેની અનુભવપૂર્વક ખાતરી કરી નિશ્ચય કરવામાં આવેલ છે. આત્મજ્ઞાનથી તથા આત્મવેત્તા ગુરુથી બીજું કાંઈ પણ વિશેષ નથી.

સિદ્ધ આદિ સભાસદો બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ વાત જેમ આપ કહો છો તેમ જ અમારા મનમાં સ્થિર થઈ રહી હતી. વળી તમારી કૃપાથી સંવાદ થતાં એ સર્વ બરાબર દૃઢ થઈ ગયું છે. હે મહારાજા રામચંદ્રજી! તમે સુખી થાઓ. અમે તમને (રજા લેવા માટે) નમન કરીએ છીએ અને વસિષ્ઠજીની પણ આજ્ઞા લઈ, જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા આજે જવા માગીએ છીએ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે કહી શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરતા એ સર્વ સભાસદો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તેમાંનાં મસ્તક ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. આ સર્વ શ્રીરામચંદ્રજીની (જીવન્મુક્તિમાં વિશ્રાંતિ થતાં સુધી ચાલેલા સંવાદની) કથા મેં તમને કહી. હે ભરદ્વાજમુનિ! આ ક્રમયોગ વડે તમે સુખી થાઓ. આ પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીનાં વચનોની હારરૂપી રત્નની માળાથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત થઈ રહેલી આ શ્રીરામચંદ્રજીની જીવન્મુક્તિની સિદ્ધિ મેં તમને કહી સંભળાવી છે કે જે સર્વ કવિઓનાં કુળોને અને યોગીઓને સેવવા યોગ્ય છે. જો પરમ ગુરુના કૃપાકટાક્ષથી શ્રવણાદિ દ્વારા એ સેવામાં આવે, તો તે મોક્ષના માર્ગ ઉપર (પ્રથમ બતાવેલા યોગભૂમિકાના ક્રમ ઉપર) ચડાવી દે છે. જે પુરુષ નિરંતર શ્રીરામચંદ્રજીના અને વસિષ્ઠજીના સંવાદનું શ્રવણ કરે છે, તે ભલે સર્વ (રાગ, દ્વેષ, મોહ, મલિનતા આદિ દોષવાળી) અવસ્થામાં રહ્યો હોય, તોપણ શ્રવણમાત્રથી એ સર્વ દોષોથી રહિત થઈ જાય છે અને પછી શમ-દમ આદિ ગુણો મેળવી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧-૧૧૧

य इमं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।
सर्वावस्थोऽपि श्रवणान्मुच्यते ब्रह्म गच्छति ॥१११

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રામવ્યુત્થાન' નામનો સર્ગ
૧૨૮ મો સમાપ્ત

निर्वाण-प्रकरण (पूर्वार्धे) समाप्त

ॐ

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

६–निर्वाण–प्रकरण (उत्तरार्ध)

સર્ગ ૧ લો.*

જીવન્મુક્તનો જીવનક્રમ

श्रीराम उवाच ।

नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागात्तनुः पतति देहिनः । कथमेतदतो ब्रह्मन् संभवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! સંકલ્પનો ત્યાગ થતાં સર્વ ક્રિયામાત્ર શાંત થઈ જવાને લીધે તત્કાળ મનુષ્યનું શરીર પડી જાય છે, તો પછી આપ જે સંકલ્પના ત્યાગની વાત કહો છો તે જીવતા મનુષ્યને શી રીતે સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે મનુષ્ય જીવતું હોય તેને જ સંકલ્પનો ત્યાગ ઘટી શકે છે, બાકી નિર્જીવ હોય તેમાં ઊલટી એ વાત ઘટી શકતી નથી. એ સંકલ્પત્યાગનું યથાર્થ રૂપ હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો કે જે કાનને અલંકારની પેઠે અતિ શોભા આપનાર છે. સંકલ્પના રૂપને જાણનારા વિવેકી પુરુષો દેહ વગેરેમાં 'હું' એવો અહંકારનો અધ્યાસ થવો, તેને જ સંકલ્પ કે કલ્પના કહે છે; અને એ મર્યાદાવાળા અધ્યાસને છોડી દઈ તેમાં ચૈતન્યરૂપ આકાશ કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, તેની ભાવના કરવી તે સંકલ્પત્યાગ કહેવાય છે. સંકલ્પના સ્વરૂપને ઓળખનારા વિદ્વાનોએ આત્મા સિવાય ઈતર પદાર્થમાં જે કાંઈ આસક્તિ થવી તેને જ (સંકલ્પનું મૂળ હોવાથી) સંકલ્પ કહેલો છે; અને ચૈતન્ય આત્માથી બીજું કાંઈ જુદું નહિ હોવાથી, તે સર્વમાં એક ચૈતન્ય આકાશની જ ભાવના થવી, તેને સંકલ્પત્યાગ કહેવામાં આવે છે. અમુક દેહ

---

* આ પહેલા સર્ગમાં મમતા, અહંકાર અને સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિથી રહિત મુક્ત પુરુષો જે રીતે જીવે છે અને ચેષ્ટા કરે છે, તે યુક્તિ કહેવામાં આવશે.

વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો પરમાર્થ રીતે સત્ય છે એવું જે કાંઈ અભિમાન થવું તેને ઉત્તમ પુરુષોએ સંકલ્પરૂપે કહેલ છે; અને એ સર્વ દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થોના આકાશના કાર્યરૂપ વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનો વિકાર હોવાથી ફક્ત એક આકાશરૂપ જ છે એવી ભાવના થવી તે, કિંવા એ સઘળું ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં મિથ્યા કલ્પાયેલું હોવાથી ચૈતન્ય આકાશરૂપે જ છે, એવી તેમાં ભાવના થવી તે સંકલ્પનો ત્યાગ કહેવાય છે. અનુભવમાં આવી ગયેલી બાબતનું અને નહિ અનુભવાયેલી બાબતનું એમ બે રીતે સ્મરણ થાય છે. કોઈ પણ રીતે જે કાંઈ સ્મરણ થાય, તે સંકલ્પ જ છે એમ તમે સમજો અને કોઈ બાબતનું કાંઈ પણ સ્મરણ જ ન થવું, એમાં જ કલ્યાણ રહેલું છે એમ વિવેકીઓ સમજે છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! અનુભવમાં આવેલા વિષયોની અને નહિ અનુભવાયેલા વિષયોની, એ બંને જાતની સ્મૃતિનો અને બીજી પણ સર્વ ચિત્તમાં ઊઠતી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી ચિત્તને કાબૂમાં લાવી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જઈ લાકડાની પેઠે તમે નિશ્ચળ રહી લાંબું આયુષ્ય ભોગવો. ચિત્તમાંથી સર્વ પદાર્થમાત્રના સ્મરણરૂપ સંકલ્પને છોડી દઈ, પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલાં અને પૂર્વના અભ્યાસને અનુસરી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં અડધા ઊંઘતા નાના બાળકની ચેષ્ટાની પેઠે (નિ:સંકલ્પપણાથી) તમે પ્રવૃત્તિ કરો. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જેમ કુંભારનો ચાકડો સંકલ્પરહિતપણાથી વેગ વડે ફર્યા કરે છે, તે જ રીતે તમે પ્રારબ્ધના સંસ્કારને અધીન રહી નિ:સંકલ્પપણે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો. મલિન વાસનાવાળું ચિત્ત જ જેનું નષ્ટ થઈ ગયું છે, એવા તમે વાસના વગરનું મન કે જેને વિવેકી પુરુષો સત્ત્વ એવા નામથી કહે છે તેના શુભ સંસ્કારોને અનુસરી પોતાના પ્રવાહમાં પડેલાં કાર્યોમાં ચેષ્ટા કરો. હું ઊંચા હાથ કરી પોકારું છું કે, સંકલ્પ ન ઊઠવા તે પરમ કલ્યાણરૂપ છે, તેને શા માટે અંદર દૃઢ રીતે ધારણ કરતા નથી? પરંતુ મારી એ વાત કોઈ સાંભળતું નથી. અહો! મોહનો મહિમા કેટલો બધો બળવાન છે કે સર્વ દુ:ખોની નિવૃત્તિ કરવાવાળો વિચાર નામનો ચિંતામણિ હૃદયમાં રહ્યા છતાં મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરે છે. સંકલ્પ ન ઊઠવો એટલે કે ચિત્તમાં કોઈ પણ જાતની વૃત્તિને સ્ફુરવા ન દેવી તે; અર્થાત્‌-દૃશ્ય દર્શન આદિથીરહિત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ બાકી રહે, માટે તન્મય (આત્મમય જ) થઈ રહેવું, એટલું જ માત્ર પરમકલ્યાણકારક છે, એનો અનુભવ તમે જાતે જ કરી લો. હે રામચંદ્રજી! સંકલ્પરહિત સ્થિતિમાં રહેવાથી એવું ઉત્કૃષ્ટ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાં પરમ સામ્રાજ્ય પણ એક સાધારણ તણખલા જેવું સાવ હલકું લાગે છે. માત્ર જવાના પ્રદેશ તરફ જ લક્ષ્ય રાખનાર મુસાફરના પગની જેમ સંકલ્પ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રિયા થયા કરે છે. તે પ્રમાણે તમે પોતાનાં કૃત્યોમાં ઊઠતા સંકલ્પો છોડી દઈ આવી પડેલું કામ પૂરુ કરો, સૂતેલા મનુષ્યની પેઠે સર્વ કર્મમાત્રના ફળની તૃષ્ણાને સંપૂર્ણ રીતે છોડી દઈ આવી પડેલાં કાર્યમાં સંકલ્પ વિના જ તમે ચેષ્ટા કરો. જેમ પોતાની મેળે (જડ હોવાથી) ચેષ્ટા વગરનું કોમળ ઘાસ વાયુ આદિના પ્રવાહમાં તણાઈ પોતે ગતિ કરતું લાગે છે, તેમ તમે પણ આપોઆપ આવી પડેલાં કાર્યોમાં સંકલ્પ કર્યા વિના અને સુખ—દુ:ખની ભાવના કર્યા વિના જ પ્રવૃત્તિ કરો. કેમ જાણે બીજાને કૌતુક ઉપજાવવા માટે નૃત્ય કરતી હોય તેમ દેખાતી લાકડાની પૂતળી પોતે અંદર વાસનારહિત અને શૃંગાર આદિ રસની ભાવના વિનાની હોવા છતાં ક્રિયા કર્યે જાય છે; તેમ તમને પણ બહાર યથોચિત રીતે કર્મ કરતાં છતાં અંદરથી તેમાં 'આ સંપૂર્ણ રીતે ખરેખર સુખરૂપ જ છે' એવી ભાવના ન થાઓ. ઉનાળામાં સુકાયેલી વેલો જેમ કહેવા પૂરતી જ દેખાય છે, તેમ તમારી ઇન્દ્રિયોને સર્વ વિષયો રસ વિનાના લાગો. અન્નમય આદિ પાંચ કોશો સાથેની ચિદાભાસની સત્તા કે જેનો વાસનારૂપી રસ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યે ખેંચી લીધો છે, તે વડે તમે ચેષ્ટા કરતા રહી, વેલથી

વીંટાઈ રહેલું વૃક્ષ જેમ શિયાળામાં નીરસ થઈ જાય, તેમ અંદર નીરસ (વાસનારહિત) થઈ જઈ, યંત્રની ચેષ્ટાના જેવા સંકલ્પરહિત ચેષ્ટા કરનારા થઈને રહો. શિયાળો જેમ વૃક્ષોને બહારનું જળ મળતાં છતાં અંદરના રસથી જ નભાવે છે, તેમ જોકે ઇન્દ્રિયો સ્વભાવે જ બહારના રસ લેવામાં જ પ્રેરાય છે, તોપણ તે ઈન્દ્રિયોને રોકી રાખી, સર્વ આનંદની સીમારૂપ આત્મચૈતન્ય જ જેના જીવનનું સાધન છે, એવી (આત્માકારે) બનાવી દઈ તેનું ધારણ કરો. તમે કર્મ કરો અથવા ન કરો, પરંતુ જ્યાં સુધી તમારી ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિષયરસમાં વાસનાવાળી હશે, ત્યાં સુધી આ સંસારનાં જન્મ -મરણ આદિ અનર્થોનો સાથ કદી પણ છૂટવાનો નથી. જેમ પવન, અગ્નિની જ્વાળા, યંત્ર અને પાણી (વિચાર વિના) આપોઆપ જ ગતિ કરે છે. તેમ તમે પણ સંકલ્પરહિત થઈ કર્મ કરતા રહેશો. તો અંતરહિત મોક્ષરૂપ પરમ કલ્યાણને મેળવવા સમર્થ થશો. વાસના વિના કર્મો કરવાં એ જ પરમ ધૈર્ય કહેવાય છે અને એ જ જન્મરૂપી તાવને દૂર કરનાર છે. વાસના અને સંકલ્પથી રહિત થઈ. આવી પડેલા સંજોગોને સ્વીકારી લઈ, ચાક ઉપર ફરનારા ઘટાદિકની પેઠે ધીરેધીરે શાંત થતા જઈ તમે પોતાનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ રાખો. તમે કર્મના ફળમાં ઈચ્છા રાખો નહિ; તેમ જ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ 'આથી અમુક ફળ મળવાનું છે' એવી ઈચ્છા પણ ન થાઓ. એ આસક્તિને અથવા ફળની ઈચ્છાને છોડી દઈ કર્મ કરવા કે તેનો ત્યાગ કરવો એ બંને વાતનો તમે અંગીકાર કરો અથવા ત્યાગ કરો, એ બંને સરખું જ છે. અહીં વિશેષ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, સંકલ્પ થવો તે મનને બંધનમાં નાખનાર છે અને સંકલ્પ ન થવો તે મુક્તપણું છે. અહીં કોઈ કાળે કે કોઈ સ્થળે કાંઈ કરવાનું કે ત્યાગ કરવાનું છે નહિ. સર્વ જન્મરહિત, શાંત અને અનંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે માટે તે જ સ્વરૂપમાં તમે રહો. કર્મને વિષે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવને અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવ વડે સ્વરૂપમાં રહેવાય તેવાં કર્મો જોઈ લઈ, જેવા હોય તેવા સર્વ પદાર્થમય એક ચિદાત્મારૂપે થઈ રહી, તમે ભલે જેમ સુખ મળે તેમ શાંતપણે રહો. કોઈ પણ જાતનો સંકલ્પ જ ન થવા દેવો તેને વિદ્વાનો યોગ કહે છે કે જે સ્વાભાવિક રીતે જ ચિત્તનો નાશ કરનાર છે; માટે તમે અત્યંત તન્મય થઈ જઈ જેવા હમણાં છો તેવા જ ભલે રહો. સર્વત્ર સમાન રીતે રહેલા, શાંત, સુખરૂપ, સૂક્ષ્મ, બેપણું કે એકપણું વગેરે ભાવથી રહિત, સર્વવ્યાપી, અનંત અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં શું અને શાથી ખેદ પામવાનું છે? કાંઈ નથી. જેમ મરુભૂમિમાં (જળ ન હોવાને લીધે) અંકુર જ થતો નથી, તેમ તમારામાં સંકલ્પનો ઉદય જ ન થાઓ; અને જેમ પથ્થરના અંદરના નક્કર ભાગમાં વેલો નથી ઊગતી, તેમ તમારામાં ઈચ્છા પ્રકટ ન થાઓ. જે પુરુષ સંકલ્પરહિત શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે જીવતો હોય ત્યારે કિંવા વિદેહમુક્ત થાય ત્યારે પણ તેને લોક સંબંધી કે વેદ સંબંધી કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી કશું પ્રયોજન રહેતું નથી; કેમ કે તમે કે જે નિરંતર આત્મદૃષ્ટિએ સર્વત્ર અભેદરૂપે રહ્યા છો અને કર્મ તથા અકર્મ એ બંનેના બાધની અવધિરૂપ તથા આત્મારૂપ છો તે હમણાં પ્રાતિભસિક કર્મરૂપે દેખાવ છો; પરંતુ ખરી રીતે તમારામાં કર્મપણું છે નહિ. આ પ્રમાણે તમે માત્ર આભાસરૂપે કર્તા દેખાઓ છો; પરંતુ તમારામાં સત્ય દૃષ્ટિએ કર્તાપણું છે નહિ. દેહાદિકમાં 'આ હું અને આ મારું' એવો સંકલ્પ જ્યાં સુધી સ્ફુર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તમે કદી પણ આ સંસારરૂપી દુ:ખથી મુક્ત થવાના નથી; તથા 'આ હું અને આ મારું' એવા સંકલ્પથી રહિત થશો, તો એ દુ:ખથી મુક્ત થઈ જશો. હવે આ બંને વાતમાં જે તમારા મનમાં રુચતી હોય તેનો તમે આશ્રય કરો. હું અને મારુ એ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં છે નહિ: અને જો કાંઈ છે તો તે સર્વ પરિપૂર્ણ રીતે પરમાત્મારૂપ જ છે.

એ પરમ શિવથી વળી જુદું આ દૃશ્યરૂપ જગત ભાસે છે, તે તો અનિર્વચનીય છે. જે કાંઈક (અનિર્વચનીય રીતે) આ જગત દેખાય છે, તે ખરેખર પરમાત્માથી જુદી સત્તાવાળું નહિ હોવા છતાં જેમ સુવર્ણનું બાજુબંધપણું ભાસે, તેમ જુદું ભાસે છે એ જગતનું અધિષ્ઠાન એટલે જેમાં એ જગત સ્વપ્ન, ઈન્દ્રજાળ આદિની પેઠે કલ્પાયેલું છે, તે તત્ત્વ જ સત્ય છે, દૃશ્ય —દર્શન આદિથી રહિત છે અને પરમાર્થરૂપે છેવટે એ જ અવશ્ય રહે છે. ૧-૩૭

यद्दृश्यते जगदिदं खलु किंचिदेत-
द्धेम्नोऽङ्गदत्वमिव भाति न विद्यमानम् ।
अस्य क्षयं विदुरवेदनमेव पश्चात्
सत्यं तदेव परमार्थमथावशिष्टम् ॥ ३७ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવન્મુક્તોનો જીવનક્રમ' નામનો સર્ગ ૧લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

જગતનું બ્રહ્મમયપણું અને કર્મબીજનાશ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अद्वैतैक्यं विमननं शांतमात्मन्यवस्थितम् ।
यथा पंकमयं सैन्यं तथा शिवमयं जगत् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જગત દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ સંકલ્પોથી રહિત અને શાંત પરમાત્મારૂપે જ પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં રહેલું છે. જેમ ગારામાંથી બનાવેલી સેના (રમકડાં) ગારારૂપ જ છે, તેમ પરમાત્મામાં કલ્પાયેલું આ જગત પણ પરમાત્મારૂપ જ છે. કાળ, આકાર, ક્રિયા, નામ, શક્તિ અને રચના એ સર્વની સાથે મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ ચિત્ત એ પરમાત્મારૂપ જ છે. બહાર રૂપ આદિ વિષયોનો અનુભવ થવો તે અને મનની અંદર વિકલ્પો થવા તથા ગ્રહણ કરવું અને છોડી દેવું એ આદિ માનસિક કર્મો એ સર્વ પરમાત્મારૂપી પંકમય (ગારાનું) જ છે. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપ પરમાત્મા જ દેખાવમાં આવતા હોવાથી સઘળું તે રૂપ અને અનંત છે, માટે કોણ કોને પ્રકાશ કરે? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ વગેરેનું તથા દેશ અને કાળનું, દિશા આદિનું તેમ જ દૃશ્ય પદાર્થનો ભાવઅભાવરૂપે વિવિધ પ્રકારે ભાસ થયા કરવો એ આદિ સર્વનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પરમાત્મારૂપ પંકમય જ છે; માટે હું અને મારું જેની સત્તાથી તથા જેના વિશાળ સ્વરૂપમાં દેખાય છે, તે પરમેશ્વર જ સર્વના સારરૂપ છે, તે વિના બીજું કશું સારરૂપ નથી; તેથી તમે કોઈ વિષયમાં આસક્તિ વડે બુદ્ધિને નહિ બાંધતાં, પથ્થરની અંદર જેમ મનવાણી આદિનું ચેષ્ટારહિતપણું હોય, તેમ નિઃસંકલ્પ અને મનવાણી આદિની ચેષ્ટાથી રહિત થઈને રહો.

રામ બોલ્યા : હે મહાસમર્થ ગુરુ મહારાજ! હું અને મારું એવું અભિમાન કે જેનું મૂળ રૂપ તપાસીએ તો સાવ મિથ્યા જ છે, તેને ત્યાગ કરનાર જ્ઞાની પુરુષને કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી શી હાનિ થાય અને કર્મો કરવાથી શો લાભ થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! હું તમને પૂછું છું તે યથાર્થ રીતે તમે જો જાણતા હો તો કહો કે વાસ્તવિક રીતે પ્રથમ કર્મ જ શી વસ્તુ છે? એ કર્મનો વિસ્તાર કેવો છે? તેનું મૂળ શું છે? તેમાં નાશ કરવાનું શું છે અને શી રીતે નિપુણતા વડે તેનો નાશ કરી શકાય?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જે કાંઈ નાશ કરવાનું હોય તેને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાખવામાં આવે, તો જ તેનો નાશ થઈ શકે છે, બાકી ઉપરની ડાળીઓ વગેરેને કાપી નાખવાથી (નિર્મૂળ નહિ થવાને લીધે) તેનો નાશ થઈ શકતો નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાનું પુણ્યપાપરૂપી શુભાશુભ કર્મ જ નાશ કરવાનું છે. અને તે તેના મૂળને ઘસીઘસીને ઉખેડી નાખવાથી સંપૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે. હે મહારાજ! એ કર્મરૂપી વૃક્ષનાં મૂળો હું તમને કહેવા ધારું છું

*આ બીજા સર્ગમાં આખા જગતની પ્રથમ બ્રહ્મમયતા બતાવવામાં આવશે અને પછી કર્મના બીજની શોધ કરી મૂળ સહિત તેનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

તો તમે સાંભળો કે જે મૂળોને ઉખેડી નાખવાથી નિર્મૂળ થઈ ગયેલું એ કર્મરૂપી વૃક્ષ ફરીને ઊગતું જ નથી. હે મહામુનિ! વિચિત્ર પ્રકારના અવયવોરૂપી વેલો વડે શોભતો આ દેહ જ પ્રાચીન કર્મરૂપી બીજમાંથી વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થઈ સંસારરૂપી અરણ્યમાં સજ્જડ મૂળ નાખી રહેલો છે. સુખ-દુ:ખરૂપી ફળોની હારવાળા, ક્ષણમાત્ર તાજાં હોવાને લીધે મનોહર લાગતાં, વૃદ્ધાવસ્થારૂપી પુષ્પના વિકાસવાળાં, વારંવાર કાળરૂપી ઉગ્ર વાંદરાઓ તોડી નાખેલા, નિદ્રારૂપી હેમંતઋતુની અંદર સ્વપ્નરૂપ પાંદડાંની બહાર નીકળનારા, નવા ફણગાઓને સંકોચી રાખનારા, પોતાના ઘડપણથી શરદઋતુના અંતમાં ખરી પડેલ શાંત અને શિથિલ થઈ ગયેલ ચેષ્ટાઓરૂપી પાંદડાંના જથ્થાવાળા આ જગતરૂપી જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને પોતાની ચોતરફ ફેલાયેલ ભાર્યા આદિ પોષ્યવર્ગરૂપી અનેક બાલતૃણોનાં જૂથો વડે વીંટાયેલા એવા આ દેહરૂપી વૃક્ષનું પ્રારબ્ધને અનુસરી પ્રકટ થવું એ જ બીજ છે. રાતા હાથપગના કોમળ પૃષ્ઠભાગ, જીભ, હોઠ, કાન એ આદિ રાતાં તાજાં પાંદડાંરૂપી તેના અવયવો છે. સારી રેખાઓવાળાં, નાનાં અને સરખા આકારવાળાં હાથપગનાં તળિયાં એ તેનાં ચંચળ પાંદડાં છે. સુંવાળા આકારવાળી, અંદર સ્નાયુ અને હાડકાંથી ભરેલ હોવાથી મનોહર દેખાતી, કોમળ અને રાતી આંગળીઓ એ જ તે દેહરૂપી વૃક્ષનાં પવન વડે કંપતાં અને રેસાવાળાં રાતાં નાનાં પાંદડાં છે. કોમળ અને સુંવાળી છતાં જેની ટોચ પાતળી છે એવી, સરખા આકારવાળી કાપી નાખ્યા છતાં પાછી વારંવાર ઊગી આવતી અને બીજના ચંદ્રમાની કળાના જેવા આકારવાળી નખોની પંક્તિઓ જ આ દેહવૃક્ષની કળીઓ છે. એ રીતે પ્રારબ્ધકર્મ કે જે આ દેહરૂપે પ્રકટ થયું છે, તેનું મૂળ કર્મેન્દ્રિયો જ છે કે જે (કામ આદિ સર્પ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી) દૂષણવાળી ગાંઠો વડે કઠોર, દૃઢ હાડકાંરૂપી ગાંઠોથી સંકળાયેલી, નાડીઓમાં ભરાયેલા અન્નરસરૂપી ગારામાં લદબદ થઈ રહેલી વાસનારૂપી રસ પીવાથી પુષ્ટ અને પોતાના સ્થાનમાં રસરક્ત આદિને ધારણ કરી રહેલી છે. એ કર્મેન્દ્રિયોમાં ચરણેન્દ્રિય ઘૂંટીઓવાળી, સુંદર ત્વચાથી સુશોભિત, દૃઢ અંગવાળી અને કોમળ છે. એ કર્મેન્દ્રિયનું પણ જ્ઞાનેન્દ્રિય એ જ મૂળ છે; અને એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહાર છેટે જઈને પણ વિષયોનો અનુભવ કરી શકે તેવી, નેત્રગોલક આદિ પોતપોતાનાં પાંચ સ્થાનોમાં રહેલી, વાસનારૂપ ગારામાં લદબદ થઈ રહેલી, રસથી ભરપૂર અને બહુ બળવાન છે. એ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પણ ત્રણ જગતમાં રહેલું અને મોટા થાંભલાઓની પેઠે સર્વના આધારરૂપ મન જ મૂળ છે, જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના દ્વારરૂપે રહેલી નાડીઓ વડે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ આદિ વિષયરૂપી અનંત રસને પ્રથમ અંદર ખેંચી લઈ, ભોગવી લીધા પછી મૂકી દે છે. એ ચિત્તનું મૂળ જીવ છે કે જેનું સ્વરૂપ લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય પદાર્થમાં ચિદાભાસરૂપે પ્રતિબિંબવાળું થયેલું ચેતન જ છે. તેમાં લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય પદાર્થરૂપ જડ અંશનું મૂળ સર્વના એક મૂળકારણરૂપ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચેતન છે અને ચિદાભાસરૂપ ચેતનઅંશનું મૂળ બ્રહ્મચૈતન્ય છે. એ બ્રહ્મચૈતન્યનું બીજું કાંઈ પણ મૂળ નથી, કેમ કે તે અવર્ણનીય (જેનું વિવેચન ન કરી શકાય તેવું), અનંત, શુદ્ધ અને સત્યરૂપ છે. એ રીતે સર્વ કર્મમાત્રનું મુખ્ય બીજ જીવ-ચૈતન્ય છે કે જેને લીધે અંદર અહંકાર આદિમાં આત્મબુદ્ધિ થઈ 'હું કર્તા છું' એવો સંકલ્પ સ્ફુર્યા પછી ક્રિયા થવા માંડે છે. હે મહારાજ! કર્મનું મુખ્ય બીજ જીવચૈતન્ય જ છે. જીવપણું હોય તો જ મોટી શાખાઓવાળું આ દેહરૂપ શાલ્મલિ વૃક્ષ ઊગી નીકળે છે. જીવચૈતન્ય અહંકાર આદિમાં મળી જઈ તેમાં આત્મરૂપતા માની લઈ અનાદિ અવિદ્યાના સંસ્કારથી ઊઠેલી 'હું અમુકરૂપ છું અને કર્તા છું' એવી નામરૂપવાળી ભાવના વડે જો વીંટાઈ જાય તો કર્મના બીજરૂપ થાય છે; અને જો તેમ ન બને એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ

ઓળખી લે, તો તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે. જીવ પોતે ખરું જોતાં ચૈતન્ય હોવા છતાં 'હું કર્તા છું અને મારાં અમુક નામરૂપ છે' એવી નામરૂપવાળી ભાવના વડે વીંટાઈ જાય, તો તે ભાવના જ કર્મના બીજરૂપ બને છે અને જો તેમ ન થાય તો (એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય તો) તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે; માટે દેહાદિકમાં જે અહંકારને આકારે આત્મબુદ્ધિ થવી તે જ કર્મનું કારણ છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ જે કાંઈ મેં કર્મના ફળ વિષે કહ્યું તે આપે જ મને કહેલ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! આ સૂક્ષ્મ ચિદાભાસરૂપ મૂળ બીજમાંથી થનારા કર્મનો દેહ આધિ-ઉપાધિ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી શો ત્યાગ છે અને શું અનુષ્ઠાન છે? (તે કહો.) બહાર અને અંદર એ જીવચૈતન્ય જેવી જેવી રીતે સ્ફુરે તેવી તેવી રીતે તે પોતે જ દેખતા પદાર્થના જેવો બની જાય છે. પછી તે સત્યને આકારે દેખાય કે અસત્યરૂપે જણાય, પરંતુ તે ભય પેદા કરી દે છે; અને જો એ જીવચૈતન્ય સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણથી રહિત થઈ રહે, તો તે ભ્રાંતિથી મુકત થઈ જાય છે. પછી એ ભ્રમ સાચો હો કે ખોટો હો, તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી. એ જીવચૈતન્ય જ (ઉપાધિને લીધે) ભ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલાં વાસના, ઈચ્છા, મન, કર્મ અને સંકલ્પ ઈત્યાદિ નામરૂપે વિસ્તાર પામે છે. મનુષ્ય ભલે જ્ઞાની હો કિંવા અજ્ઞાની હો, પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો દેહ રહે ત્યાં સુધી ચિત્તરૂપ ઉપાધિ કે જેમાં ચૈતન્યબિંબનું પ્રતિબિંબ પડી ચિદાભાસ એવી સંજ્ઞા થઈ તે વડે ક્રિયા કરે છે; તે આ દેહરૂપી ઘરમાં રહે છે, તેનો (જીવન પર્યંત) ત્યાગ બનતો નથી. જીવતા પુરુષમાં તેનો ત્યાગ શી રીતે ઘટી શકે? બાકી આવી પડેલ વ્યવહાર કર્યે જતાં 'હું અસંગ, અદ્વિતીય, કૂટસ્થ અને ચિદ્રૂપ છું તથા અકર્તા છું' એવી રીતે નિષ્ક્રિય આત્મામાં સ્થિતિ રાખી કર્મનાં નામ અને રૂપ એ બંનેની ભાવના જ મનમાં નહિ થવા દેતાં કર્મ અને અકર્મ એ આદિ વિકલ્પોનો પણ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે તો, તે કર્મત્યાગ કે ચિત્તત્યાગ પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે, બાકી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તો કર્મનો ત્યાગ સંભવતો જ નથી; છતાં જે કર્મ કરવાની નિયમિત રીતિનો ત્યાગ કરે છે, તેણે (કર્મત્યાગ અશક્ય જ હોવાથી) કશું કર્યું જ નથી અથવા સ્થૂલ દૃષ્ટિએ કર્મનો ત્યાગ અસંભવિત છે; માટે કર્મ કરતાં છતાં પણ તે અમુક રીતે કરવું એ આદિ સંકલ્પ—વિકલ્પનો ત્યાગ કરી નિઃસંકલ્પપણાથી કરવામાં આવે, તો તેણે તે કાંઈ (કર્મ) કરેલું જ નથી. બાકી જ્ઞાન વડે આ જે કાંઈ દૃશ્યની ભ્રાંતિ દેખાય છે, તે સર્વનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે મિથ્યાપણું સમજાઈ જઈ બાધ થઈ જતાં જગતનો અત્યંત અભાવ છે એમ અનુભવવામાં આવે તે જ એ જગતનો, તેમાં રહેલા ચિત્તનો અને કર્મનો ખરો ત્યાગ છે કે જેમાં આત્માનું અસંગપણું અનુભવાતાં એની મેળે મોક્ષ મળે છે. જો કાંઈ લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય હોય, તો જ તેમાં જીવચૈતન્યનો પ્રતિબિંબ પડતાં ચિદાભાસ થાય; પરંતુ છેક સૃષ્ટિના આરંભકાળથી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયેલું નથી અને છે જ નહિ; તો પછી કોનો કોનામાં પ્રતિબિંબ વડે ચિદાભાસ થાય? એ જીવ ચૈતન્યના ચિદાભાસપણાને એટલે લિંગદેહ આદિ દૃશ્યમાં પડેલા તે ચેતનના પ્રતિબિંબભાવને મિથ્યા સમજી મૂકી દેતાં તો તેનું જે શુદ્ધરૂપ અવશેષ રહે તે ચિદાભાસરૂપ કે કર્મરૂપ નથી, પરંતુ શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. એ ચિદાભાસરૂપ જીવચૈતન્ય કર્મરૂપ કહેવાય છે; કેમ કે જળ વગેરેમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેવા આકાશની પેઠે એ ચિદાભાસ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબવાળો થઈ કર્મોને વિસ્તારી રહેલો છે; માટે અનુભવી પુરુષો એ ચિદાભાસરહિત દશાને મોક્ષરૂપ સમજે છે અને તેઓની વિવેકી શિષ્ય પ્રત્યે તેવી જ ઉપદેશવાણી છે. કર્મનો સાવ ત્યાગ દેહ રહે ત્યાં સુધી (જ્ઞાન વિના બીજી રીતે) સંભવતો નથી. જે લોકોને કર્મમાર્ગ જ માફક આવે છે, તેઓ

તો તેના મૂળને છોડતા નથી. વાસનારૂપે રહેલા ચિત્તમાં જીવચૈતન્યની ચિદાભાસરૂપે સ્થિતિ થવી તે જ પોતાનાં કર્મોનું મૂળ છે. તે દેહ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાન વિના બીજી રીતે નિવૃત્ત કરી શકાતી નથી. હે રામચંદ્રજી! એ ચિદાભાસરૂપ જીવ-ચૈતન્ય અંદર બીજાં પણ કામવાસના આદિ અનેક કર્મોનાં મૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં (જ્ઞાન વડે) મોક્ષાધિકારી હોવાથી કેટલીક રીતે તે શ્રેષ્ઠ છે. જે પુરુષ એ ચિદાભાસરૂપ સૂક્ષ્મ જીવભાવને તેના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાન સહિત પોતાના પુરુષાર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી દૂર કરી દે તે પુરુષ એ ચિદાભાસને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવતી આ દૃશ્ય–દર્શનરૂપ ભ્રાંતિને પણ તે સર્વના મૂળરૂપ અજ્ઞાન સહિત પોતાના યત્નથી જ છેદી નાખે છે; અને તેવા પુરુષથી જ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉખેડી નંખાય છે. ચિદાભાસ વિનાનું અદ્વિતીય, એક અને સર્વ દૃશ્યપદાર્થોથી રહિત એ પરમ આકાશ બ્રહ્મરૂપ છે અને તે આકાશની પેઠે અસંગ હોવાથી નિર્વિ-કાર છે; તેથી એ બ્રહ્મને જ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો આપણાં સર્વ જીવચૈતન્યોનું આખરનું ચેતન-સ્વરૂપ કહે છે. ૧—૪૭

अचेतनाकाशमनन्यदेकं तदेवमस्ति त्विद-मर्थहीनम् । तद्धयामरूपं यत पतदेव निरामयं चेतनसारमाहुः ॥ ४७ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્ત-રાર્ધનો 'જગતનું બ્રહ્મમયપણું' અને કર્મબીજ-નાશ' નામનો સર્ગ રજો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

શુદ્ધ તત્ત્વ જાણવાનો ઉપાય

राम उवाच

अवेदनं वेदनस्य मुनींद्रः क्रियते कथम् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો વાસ્તવિક રીતે ચિદાભાસ એવી કાંઈ વસ્તુ હોય, તો પછી તેનો અભાવ શી રીતે કરી શકાય? કેમ કે અસત્ય-પદાર્થની સત્તા અને સત્ય પદાર્થનો અભાવ કદી પણ હોઈ શકતાં નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્યારે અસત્ પદાર્થની સત્તા અને સત્ પદાર્થનો અભાવ નથી હોતો, ત્યારે તો ચિદાભાસ કે જે મિથ્યારૂપે દેખાય છે તેનો અભાવ સહેલાઈથી જ પોતાની મેળે સિદ્ધ થાય છે. ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંને રજ્જુમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિરૂપ જ છે અને ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે મિથ્યારૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો. એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપની પ્રતીતિ જ ન થવી તે અતિશ્રેષ્ઠ છે અને તેના નામરૂપની પ્રતીતિ થવી તે મહાદુઃખકારક છે; માટે હે રામચંદ્રજી! પરબ્રહ્મ કે જે સત્યરૂપ છે તેને જ તમે આત્મારૂપ સમજો. બાકી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીમાં એક થઈ રહેલો ચિદાભાસ કે જે (ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે) દેખાતો હોવા છતાં સાવ મિથ્યા જ છે, તેને અહંકાર વડે આત્મારૂપે ન સમજો. મનુષ્યને એ ચિદાભાસના દેહાદિકમાં અહંકારરૂપે અમુક નામ-રૂપ જ જણાવાં અને તેમાં આત્મબુદ્ધિ થવી એ જ દુઃખકારક છે; માટે જ્ઞાન વડે એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાન સુદ્ધાં મિથ્યા સમજી એમાં આત્મબુદ્ધિ નહિ કરતાં તમે સુખેથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહો. વ્યવહારકાળ કે જેમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એવી ત્રિપુટીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં પણ વ્યવહારમાં દેખાતા એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંનેથી જુદું જ તે સર્વના સાક્ષીરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે કે જે સર્વ પદાર્થમાત્રને રૂપે દેખાવમાં આવે છે. શબ્દમાત્રનો તેનું મૂળ હોવાથી તેને ધારણ કરી રહેલા ઓમકાર વડે લક્ષ્યરૂપે સમજી એ જ સર્વના આત્મરૂપ છે અને તેથી જ મોક્ષ મળવાનો છે, એમ ધારી તમે કાંઈ ખેદ નહિ પામતાં યોગ્ય વ્યવહાર કરો. વિવેકી પુરુષે

*આ ત્રીજા સર્ગમાં જે ઉપાયથી દૃશ્યભ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈ જઈ વિવેકવાન પુરુષને નિર્વિકલ્પ અને નિષ્ક્રિય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તે ઉપાય બતાવવામાં આવશે.

પોતાનાં પુણ્ય–પાપરૂપી શુભાશુભ કર્મનો નાશ કરવો જોઈએ અને તે વાત (આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું સર્વ મિથ્યા હોવાથી) 'તે છે જ નહિ.' એવું તત્ત્વજ્ઞાન વડે જણાયાથી સિદ્ધ થાય છે. સારી રીતે તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે જો કર્મનો સમૂળગો નાશ થાય અને કોઈ જાતનાં કર્મ રહે જ નહિ તો સંસાર આપોઆપ શાંત થાય. જેમ બીલાંનો ગર્ભ પોતાની અંદર જે કાંઈ બીજ આદિ ઉત્પન્ન કરે તે બીલાંથી જરા પણ જુદું પડી શકતું નથી, તે પ્રમાણે એ ચૈતન્ય-આત્મા પોતાનામાં ક્રિયાકારક આદિ ત્રિપુટીવાળી ચિત્ત એવી સંજ્ઞા ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી પોતે જરા પણ જુદો પડતો નથી, જેમ ભૂલોકની અંદર રહેલો આ જંબૂદ્વીપ ભૂલોકથી (પૃથ્વીથી) જુદો પડી શકતો નથી, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં રહેલું આકાશ અને તેની અંદર રહેલા જગતના પદાર્થો ઈત્યાદિ કંઈ પણ પરમાત્માથી જુદું પડી શકતું નથી. જેમ જળ છે, તે પોતે અંદર પ્રવાહરૂપે પણ છે. એ પ્રવાહપણું જળથી જુદું નથી, એ પ્રમાણે જે ચૈતન્ય છે તે જ ચિત્તરૂપ છે, તેનાથી કાંઈ જુદું નથી; કારણ કે ચિત્ અને ચિત્ત એ બંને શબ્દ ચૈતન્યના અર્થને બતાવનાર '**चिति संज्ञाने**' એ એક જ મૂળ ધાતુમાંથી બનેલ હોવાથી એ બંને શબ્દનો અર્થ પણ ચિદ્રૂપ જ થાય છે. જેમ જળમાં પ્રવાહ અને તેજમાં પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર ચિત્પણું અને ચિત્ત એ બંને પોતપોતાના તે તે ધર્મોથી રહિત (શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે રહેલ છે. **चेतयतीति चित्** (જે પ્રકાશ કરે તે ચિત્ત) એવી વ્યુત્પત્તિ વડે દૃશ્ય પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવો તે ચેતનની ક્રિયા હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ ચેતન કે જે તત્ત્વદૃષ્ટિએ કૂટસ્થ (સાક્ષીરૂપ) તેમાં એ વાત સાવ નિર્મૂળ છે અને ભ્રાંતિ વડે દેખાતા હાઉની માફક માત્ર મિથ્યા જ ભાસી રહેલી છે. જે હેતુ વિના મિથ્યારૂપે ભાસતું હોય તે ખરી રીતે હોય જ નહિ. જેમ પવન અને તેની ગતિ એ બંને જુદાં નથી, તેમ એ ચેતન (ચિદાભાસ) અને તેની ક્રિયા એ બંને હેતુ વિના જ (દિશાભ્રમની પેઠે) દેખાતાં હોવાથી આત્માથી જુદાં નથી; તેથી બહાર જાગ્રત અવસ્થામાં તથા અંદર સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે કાંઈ પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે આત્માથી જુદા નથી. આ દેહ કર્મનો ફેલાવો કરે છે અને તેનું મૂળ જોઈએ તો અહંકાર છે કે જે જન્મ–મરણ આદિ સંસારના હેતુરૂપ છે, તે જેમ ચલનરૂપી સ્ફુરણ જતું રહેવાથી વાયુ શાંત થઈ જાય છે, તેમ 'હું એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી' એવી ભાવના વડે ચિદાભાસ કે જે કર્મરૂપે ફેલાય છે, તેનો અભાવ સમજી જઈ અહંકારરૂપી મૂળને કાપી નાખવાથી શાંત થઈ જાય છે. તમે કે જે જ્ઞાની છો તે જ્ઞાન વડે ચિદાભાસને કાપી નાખી, પથ્થરની પેઠે દૃઢ બની, જેમ વરાહ પોતાની દાંતરડી વડે મોથ આદિ ઝાડનાં મૂળને ઉખેડી નાખે, તેમ તમે સંસારનાં મૂળ ઉખેડી નાખો. હે રામચંદ્રજી ! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી કર્મનાં બીજરૂપી કળાઓના ખજાનાનો ત્યાગ થઈ શકે છે. બાકી બીજી રીતે તેનો ત્યાગ સંભવતો નથી; માટે સદા તમારી અંદર રહેલું ચિદાભાસરૂપી કર્મનું મૂળ જ શાંત થઈ જાઓ. કર્મનાં બીજરૂપ કળાઓનો ત્યાગ કરવાથી જીવનું પરબ્રહ્મ વિનાનું જે બીજું ચિદાભાસ રૂપ તથા તે વડે અનુભવાતો સઘળો દૃશ્ય પ્રપંચ એ બંને જ્ઞાન વડે જોતાં છે જ નહિ. એમ નિશ્ચય થતાં તત્ત્વજ્ઞાનવાળા અને શાંતિવાળા વિવેકી પુરુષોને કાંઈ લેવાનું કે દૂર કરવાનું રહેતું જ નથી. તેઓ ત્યાગની કે ગ્રહણની વાતને જાણતા જ નથી, તેને લીધે તેઓ આકાશના જેવી નિર્લેપતાને હૃદયમાં ધારણ કરી શાંત ચિત્તથી સ્વરૂપમાં રહે છે, આવી પડેલા વ્યવહારને તેઓ કરે છે, છતાં તેમનામાં કર્તાપણાનું અભિમાન ન હોવાથી અને ચિત્તમાં કર્મનો કાંઈ સંસ્કાર નહિ લાગવાથી ખરી રીતે તેઓ કશું કરતા જ નથી જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાયેલા તૃણ–કાષ્ઠ આદિ સર્વ પદાર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિરૂપ ક્રિયા કરે છે, તે પ્રમાણે એ વિવેકી

પુરુષોની કર્મેન્દ્રિયો પણ મનમાં કાંઈ વિકાર ન થતાં તે જેમ શાંત રહે તે રીતે અડધા સૂતેલા બાળકની પેઠે આપોઆપ ક્રિયા કર્યે જાય છે. વિષયવાસનાથી રહિત, નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થતાં ભોગો તરફ વળવાના સ્વભાવવાળી અંતઃકરણની અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રાગથી રહિત થઈ જઈ, કેમ જાણે પોતપોતાના વિષયોને પ્રકાશ કરવામાં અસમર્થ હોય, તે પ્રમાણે અંદર અને બહાર કોઈ પણ જગ્યાએ ટકી શકતી નથી. આત્મા સિવાય સર્વ મિથ્યા હોવાથી કર્મ એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી એમ જે જાણવું, એ જ કર્મનો ત્યાગ છે, અને તે જ્ઞાન વડે સિદ્ધ થાય છે; બાકી માત્ર નસીબના સંજોગે સ્વાભાવિક રીતે થયા કરનાર દેહ આદિનાં કર્મ જે અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા જ) છે, તે કરવાથી પણ શું છે અને ન કરવાથી પણ શું છે? કાંઈ નથી. દેખાતા પદાર્થોનો અભાવ થતાં જ સંકલ્પો મટી જાય અને તેથી વાસનાથી રહિત થઈ જઈ અમુક કર્યું કિંવા અમુક ન કર્યું એવા સંબંધને પણ છોડી દઈ શાંતપણાથી નિર્વિકારપણે સ્થિતિ રાખવી, તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે. જેમ ઘણો કાળ જતો રહ્યાથી કેટલાંક આગળ બનેલાં કાર્યો ભુલાઈ જવાય છે, તેમ સર્વ દૃશ્યનું પાછું ચિત્તમાં કોઈ દિવસ સ્મરણ જ ન ઊઠે તેવી રીતે તેને ભૂલી જઈ થાંભલાના અંદરના ભાગની પેઠે દૃઢતાથી સ્થિતિ રાખવી તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે. વ્યર્થ બોધવાળા પુરુષો માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખવારૂપી ત્યાગ કે જેમાં એ કર્મોનાં મૂળનો ત્યાગ થતો નથી તેને આચરે છે. એ પશુના જેવા અજ્ઞાની પુરુષોને તે કર્મત્યાગરૂપી પિશાચ ખાવા દોડે છે. જે પુરુષો મૂળ સહિત કર્મત્યાગ વડે શાંતિને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને કર્મ કરવાનું કે ન કરવાનું એ બેમાંથી એકેની જરૂર રહેતી નથી. ઉપર કહ્યા મુજબ વિવેકી પુરુષો કર્મની બીજરૂપી કળાને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખી નિત્ય એક પરમતત્ત્વમાં જ ચિત્તને એકાગ્ર કરે છે, તેને લીધે તેઓની સ્થિતિ સુખવાળી હોય છે. જેમ યંત્રથી બનાવેલાં પૂતળાં અને સુરાપાનથી ડોલતા પુરુષો ભાન વિના જ આપોઆપ કામ કરે છે, તેમ કાર્યમાં લોલુપ થયા વિના જ આવી પડેલાં કાર્યો જે કરે છે અને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી જેમના વિક્ષેપો દૂર થયા છે તેવા વિવેકી પુરુષો સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી અડધી જાગતી અને અડધી ઊંઘતી કોઈ એક અનિર્વચનીય યોગભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. જેનો મૂળ સહિત ત્યાગ કરવામાં આવે તેનો જ ખરેખરો ત્યાગ કરેલો કહેવાય; બાકી મૂળને ઉખેડી નાખ્યા સિવાયનો ત્યાગ તો મૂળમાંથી નહિ કાઢી નાખતાં વૃક્ષની માત્ર ઉપરની શાખાઓને કાપી નાખવા જેવો છે. કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ નહિ કાઢી નાખતાં માત્ર ઉપરઉપરની ડાળીઓ કાપી નાખવામાં આવે, તો પછી પાછું તે કર્મવૃક્ષ હજારો ડાળીઓથી ફરીને વધી જાય છે અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તમને ઉપર જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે જીવનું પરબ્રહ્મના વિના બીજું ચિદાભાસસ્વરૂપ અને તે વડે અનુભવમાં આવતો સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ વગેરે કશું છે જ નહિ; માત્ર એક સત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર છે, એવું જ્ઞાન થતાં કર્મનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે તે સિદ્ધ થતો નથી; માટે તમે એ વાતનો જ અભ્યાસ રાખનારા થાઓ. જે પુરુષો આ રીતે (મૂળ સુદ્ધાં) કર્મત્યાગ નહિ કરતાં માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખવારૂપી કર્મત્યાગ કે જે મૂળ બાકી રહી જવાથી ખરો કર્મત્યાગ નથી, તેને ત્યાગરૂપે માની લઈ આચરે છે, તેઓ (સાવ કર્મત્યાગ થવો એ વાત અશક્ય હોવાથી) આકાશને લાત મારે છે. 'આ સર્વ એક પરમાત્મારૂપ છે; તે સિવાય જે પ્રતીતિમાં આવે છે તે મિથ્યા છે,' એમ જ્ઞાન વડે સમજવાથી પોતાની મેળે જ કર્મત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. વાસના વગરની ક્રિયા મોટા આરંભવાળી હોય, તોપણ તેનું અંદરનું બીજ બળી ગયેલું હોવાથી તે અક્રિયારૂપ જ છે. જેમ કોશ ખેંચવાનાં દોરડાંથી વીંટાયેલું કૂવા ઉપરનું કોશ સંબંધી

લાકડું જો ઉપરથી જળ ખેંચાઈ ધાન્ય પેદા કરવામાં ઉપયોગી થાય તો જ તે કામનું છે; પરંતુ જળ ખેંચ્યા વિના ખાલી જ કોશ ચલાવવામાં આવે તો તે સાવ નકામું છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિ સહિત ઈન્દ્રિયોએ ભોગોમાં આસક્તિ પેદા કરી કરેલું કર્મ જ સફળ (ફળ આપનાર) છે; તે વિનાનું બીજું દેહચેષ્ટારૂપી કર્મ (પુનર્જન્મ આદિ ફળ નહિ આપવાથી) નિષ્ફળ જ છે. જ્ઞાન વડે કર્મત્યાગ થઈ જતાં વાસનારહિત થઈ રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ ઘરમાં રહો, જંગલમાં રહો, દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી રહિત થઈ જાઓ અથવા વધારે સમૃદ્ધિમાન થાઓ; પરંતુ તે સદાકાળ સમાનતાવાળો જ રહે છે. શાંત ચિત્તવાળા પુરુષને પોતાનું ઘર જ નિર્જન અને દૂર રહેલા અરણ્યરૂપ છે; અને જેનું ચિત્ત જ શાંત નથી તેવા પુરુષને મનુષ્ય વિનાનું મોટું અરણ્ય પણ મનુષ્યવાળી નગરીરૂપ છે. શાંત બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ, સ્વપ્ને પણ નહિ જોયેલ શૂન્ય, નિર્મળ, વિસ્તારવાળી અને મનોહર વનભૂમિ રહેલી છે. આત્મા સિવાય બીજાં દૃશ્ય-પ્રપંચમાત્રને નહિ દેખનારા જ્ઞાનવાન પુરુષને આ જગત જ પદાર્થોના સંચાર વિનાના, આકાશમય અને જુદાં જુદાં નામરૂપ વડે જુદે જુદે રૂપે દેખાતા સર્વ પદાર્થોના અભાવવાળા મોટા અરણ્યરૂપ છે. સમગ્ર સમુદ્રવાળી આખી આ પૃથ્વી અનંત સંકલ્પવાળા અને પોતાના હૃદયમાં સંસ્કારરૂપે આ આખા જગતની સ્થિતિને ધારણ કરી રહેલ અજ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ રહેલી છે. દીનતાવાળા અજ્ઞાની પુરુષના ચિત્તમાં જ વિવિધ પ્રકારનાં સુખ—દુઃખ આદિ દ્વંદ્વો વડે સંકટ આપનાર વિવિધ પ્રકારના આકારવાળા અને અનેક આરંભો સહિત એવા ગામોના સમૂહો (પ્રતિબિંબિત થઈ) રહેલા છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં કાર્યોને લીધે અનેક જાતના વિકારો અને ભિન્નભિન્ન દશાઓવાળી ગામ, શહેર, દેશ અને પર્વતો સહિત એવી આ સર્વ પૃથ્વી અજ્ઞાની પુરુષના મલિન ચિત્તની અંદર આરીસાની જેમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબવાળી થઈને રહેલી છે.

विविधकार्यविकारदशामयी सपुरपत्तनमंडलपर्वता । मुकुरकोश इव प्रतिबिंबिता हृदि भवत्यमला मलिने मही ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દૃશ્યોપશમયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૩જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪થો*

અહંકારનો નાશ કરવાનો ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

घाहंतादिजगच्छांतौ बोधे संवित्कलात्मनि । संशांतदीपसंकाशस्त्यागः सिद्ध्यति नान्यथा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તેલ વિના ઓલવાઈ જનારા દીવાની પેઠે અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જવાથી થનારો ત્યાગ, અહંકાર આદિ સહિત સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું જણાતાં પરબ્રહ્મ કે જે જીવચૈતન્યરૂપ કળાઓનું મૂળ સ્વરૂપ છે, તેનું જ્ઞાન થવાથી સિદ્ધ થાય છે; તે વિના બીજી રીતે તે સિદ્ધ થતો નથી. માત્ર કર્મનો ત્યાગ કરવો એ જ સર્વત્યાગ નથી, પરંતુ જગતની પ્રતીતિથી રહિત અને અહંકારથી પણ રહિત એક પરમાત્મા જ સત્ય છે, એવો બોધ થવો તે જ સર્વત્યાગ કહેવાય છે. 'આ દૃશ્યરૂપે દેખાવમાં આવતો દેહ આદિ જ હું છું અને એ દેહ આદિ સાથે સંબંધ રાખનારું આ જગત મારું ભોગ્ય છે,' એ બે જાતનો અભ્યાસ દિવેલ વગરના દીવાની પેઠે શાંત થઈ જતાં, શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સર્વના આત્મારૂપ છે, તે જ બાકી રહે છે. 'હું આમુક દેહાદિરૂપ છું અને અમુક મારું છે,' એવો ભ્રમ જેઓનો શાંત થયો નથી, તેમને જ્ઞાન થતું નથી, શાંતિ મળતી નથી, ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી અને નિવૃત્તિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. 'અમુક મારું છે

*આ ચોથા સર્ગમાં અહંકાર જ સંસારનું મૂળ છે એમ કહેવાશે અને એ અહંકારના અભાવની ભાવના કરવાથી આત્મજ્ઞાન વડે તેનો ત્યાગ થાય છે, તે પણ કહેવાશે.

અને હું અમુકરૂપ છું' એટલાનો જ માત્ર નાશ થઈ જાય તો તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, શાંત, આનંદમય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ શેષ રહે છે, તે વિના બીજું કશું રહેતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વડે જો અહંકારનો અંશ નાશ પામી જાય, તો મમતાના સ્થાનરૂપ સર્વ જગત પણ નાશ પામી જાય છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ ઠેકાણે કશાનો નાશ થતો જ નથી. પારમાર્થિક બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક ચિદાકાશમાં જ ઘાટાપણાથી એકરસરૂપે થઈ રહેલ છે. 'હું એવી કોઈ વસ્તુ પરમાત્માની સત્તાથી જુદી છે જ નહિ,' એમ નિરહંકારપણાની ભાવના કરવાથી અહંભાવ કે જે સર્વ અવિદ્યાનું મૂળ છે, તે નિર્વિઘ્ને શાંત થઈ જાય છે અને માત્ર એટલા જ પ્રયત્નથી મોક્ષ મળે એમ છે; તો પછી તેમાં શા માટે કંટાળી જવાનું છે? 'હું અહંરૂપ નથી' એવા અધ્યાસનું અધિષ્ઠાન પણ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સિવાય બીજું નથી અને ચૈતન્યરૂપ આત્મા આકાશના જેવો નિર્વિકાર, અરૂપ, શુદ્ધ અને અનંત છે. તેમાં એ અધ્યાસની સ્થિતિ જ ક્યાંથી સંભવે?' ભ્રાંતિ, ભ્રાંતિનું સાધન, ભ્રાંતિનો આશ્રય અને ભ્રાંતિનું ફળ એ કશું ખરી રીતે છે જ નહિ; માત્ર અજ્ઞાનનો એ સઘળો વિલાસ હોવાથી તે અજ્ઞાનરૂપ જ છે અને જ્ઞાન થતાં તેમાંનું કાંઈ પણ છે નહિ, એમ જણાય છે. જે આ સત્તાના સ્વરૂપ વિનાનું જગતના જેવું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વવ્યાપી કેવળ પરમતત્ત્વ જ છે; માટે તમે મનમાં વિચાર પણ ન કરવારૂપી મૌનને ધારણ કરી રહો; કેમ કે આ સઘળું (પરમાત્મરૂપ હોવાથી) મોક્ષરૂપ જ છે. જે પળમાં 'હું' એવો અહંકાર સ્ફુરે, તે જ પળમાં 'હું' એવી કાંઈ વસ્તુ જ છે નહિ એમ ચિત્તમાં લાવવાથી સંસારના જન્મ—મરણ આદિ અનર્થોમાં પડી ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. નિરંતર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અહંકારનો ભાવ છોડી દીધાથી હું એવું જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે તે આકાશના ફૂલ જેવું સાવ મિથ્યા જ છે, એમ તત્કાળ સમજી લઈ રણસંગ્રામમાં ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવેલા અર્જુનના બાણની પેઠે પાછા નહિ પડતાં તમે નિરંતર દૃઢ રીતે બ્રહ્મરૂપ પરમપદનું અવલંબન કરીને રહો. અહંકારને નિરંતર આકાશના ફૂલ જેવો મિથ્યા જ જાણી સર્વ વિકારોથી રહિત થઈ જઈ તમે આ સંસાર-સાગરને તરી જાઓ. જે પુરુષ પોતાની મેળે માત્ર પોતાના સ્વભાવને પણ જીતવામાં વીર થતો નથી, તેવા નરપશુને ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થવાની વાત પણ શું કહેવી, એ તમે જ કહો. જે ઉત્તમ પુરુષે પોતાની મેળે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ પ્રકાર જીતેલા હોય, તે જ મોક્ષ આદિ મહાપુરુષાર્થનું પાત્ર થાય છે; બાકી બીજો ગધેડાના જેવો ગમાર મનુષ્ય મોક્ષ આદિ પુરુષાર્થને પાત્ર થઈ શકતો નથી. જેની પોતાની અંદરની મનોવૃત્તિ જિતાઈ ગયેલી હોય અથવા જે તેને જીતવાને તૈયાર થયેલો હોય, તો જ મનુષ્ય વિવેકનું પાત્ર થાય છે અને પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપી જન્મને સફળ કરવાથી તે જ ખરેખરો પુરુષ કહેવાય છે. સમુદ્રમાં ફેંકાયેલા પથ્થરની પેઠે જે જે ભાવો તમારી અંદર પ્રવેશ કરવા માંડે, તે તે ભાવોથી 'હું એવો કાંઈ પદાર્થ જ નથી,' એવી ભાવના કરી આત્મા કે જે આકાશના જેવો અસંગ છે, તેને ઓળખી તમે તે તે ભાવોથી (સાક્ષીરૂપે) અળગા રહો. તમે 'હું' એવો કાંઈ પદાર્થ જ નથી,' એમ જાણી લઈ બધે ઠેકાણે ભરપૂર એક ચિદાત્મા જ છે, એમ યુક્તિપૂર્વક જાણતાં છતાં અને એ આત્મસુખનો અનુભવ કરતાં છતાં મૂંઝાતા નથી; તત્ત્વદૃષ્ટિથી અને યુક્તિથી વિચાર કરતાં સુવર્ણમાં કલ્પેલા હાર, કુંડળ વગેરે ભાવની પેઠે અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કલ્પાયેલું આ સર્વ દૃશ્ય કેવળ ભ્રાંતિ વિના બીજી રીતે છે જ નહિ અને તે ભ્રાંતિ જો તમે સંકલ્પનો નાશ કરી દઈ દૃશ્યને સાવ ભૂલી જાઓ તો જ જતી રહેશે. પવનની અંદર ગતિની પેઠે તમારી અંદર જે જે ભાવનો ઉદય થાય, તે તે ભાવને 'હું એવો

કંઈ પણ પદાર્થ ચૈતન્ય આત્માથી જુદો છે નહિ, જે કાંઈ છે તે સર્વ ચૈતન્ય છે,' એવી વૃત્તિ વડે આધાર વગરનો બનાવી દો. લોભ, લજ્જા, મદ અને મોહને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે અહંકારના અભાવ વડે જેણે જીતેલ નથી, તેવો સંયમ વિનાનો પુરુષ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અધિકારી ન હોવાથી, તેનામાં નાસ્તિકતા અને સ્વચ્છંદ આદિ અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે આ વેદાંતશાસ્ત્રમાં તે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે? પવનમાં ગતિની પેઠે તમારામાં જે અહંભાવનો ઉદય થાય છે, તે જેમ પવનની ગતિ પવનથી જુદી સત્તાવાળી નથી, તે રીતે તમે કે જે પરમાત્મરૂપ છો તેનાથી જુદી સત્તાવાળો નથી. જેમ માળામાં ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલો સર્પ આદિ ભયંકર પદાર્થ પણ જ્ઞાન થતાં તે માળામાં લીન થઈ જઈ માળારૂપે કંઠમાં ધારણ કરવાથી બહુ શોભે તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ કે જે ભ્રાંતિ વડે પરમાત્મામાં કલ્પાયેલી છે, તે જ્ઞાન થતાં કૂટસ્થ, અદ્વિતીય અને કેવળ ચૈતન્ય પરમાત્મામાં પોતાના નામરૂપવાળી સૃષ્ટિ સ્વરૂપથી રહિત થઈ ચેતનરૂપે લય પામી જાય તો બહુ જ શોભે. પરમાત્મા તો કોઈ દિવસ પ્રકટ પણ થતા નથી તેમ જ નાશ પણ પામતા નથી અને એ પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ; તો પછી તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ કે જગતનો નાશ તો ક્યાંથી જ હોય? અહંકાર આદિ જ્ઞાન વડે શાંત થઈ જતાં જીવભાવ જતો રહેવાથી પૂર્ણ, શાંત, આનંદમય અને દ્રષ્ટા—દર્શન-દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ, જીવચૈતન્ય પૂર્ણતાવાળા શાંત આનંદમય તેમ જ દ્રષ્ટા—દર્શન—દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્યરૂપી પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં એકરસરૂપે થઈ રહે છે; અને તે ખરેખરી વસ્તુગતિ જ તત્ત્વબોધ વડે અનુભવવામાં આવે છે. તેમાં અહંકાર કે જેમાં દ્રષ્ટાપણું કલ્પવામાં આવે છે તે પણ નથી, જગત કે જે દૃશ્યરૂપે નજરે પડે છે તે પણ નથી અને બુદ્ધિ કે જે દ્રષ્ટાને દૃશ્ય સાથે સંબંધ કરવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે તે પણ નથી. જેમ રાત્રિથી રહિત સૂર્યનારાયણમાં રાત્રિને દૂર કરવાનું ફળ કલ્પવામાં આવે છે, એમ બ્રહ્મ કે જેમાં (અદ્વૈતપણાને લીધે) જુદો મોક્ષ એવો ભાવ સંભવતો નથી, તેમાં જ્ઞાન વડે મોક્ષરૂપી ફળની કલ્પના કરવામાં આવે છે; તથા સ્વભાવે જ જે આત્મા શાંત છે, તેમાં જ્ઞાન વડે શાંતપણું થવારૂપી ફળ કલ્પાયેલ છે અને જે સદા નિરતિશય આનંદરૂપ છે, તેમાં જ્ઞાન વડે આનંદપ્રાપ્તિરૂપી ફળની કલ્પના કરાય છે; તેવી જ રીતે જીવ કે જે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બંધથી રહિત જ છે. તેમાં બંધ મટી જવારૂપી જ્ઞાનનું ફળ કલ્પી લેવામાં આવે છે; બાકી ખરી રીતે કશું નવું પેદા થતું નથી. માત્ર વસ્તુગતિ છે તે જ જ્ઞાન વડે સારી રીતે અનુભવાય છે અથવા તો એ પરબ્રહ્મ પોતે જ આકાશ આદિ પદાર્થમાત્રથી સત્તાથી રહિત છે, તો પછી તેમાં બીજી કલ્પના તો ક્યાંથી જ ઘટે? શસ્ત્રોના ઘા સહન કરવામાં આવે છે અને વ્યાધિઓની વેદનાઓ સહન કરી શકાય છે, તો પછી 'હું એવું કાંઈ પણ નથી' એટલું માત્ર સહન કરી લેવામાં શી જબરી પીડા છે? 'હું' એવો અહંકાર જ જગતના પદાર્થસમૂહના અક્ષય અંકુરરૂપ છે. એ અંકુર જ જો નિર્મૂળ થઈ જાય તો જગત પોતાની મેળે જ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. જેમ અરીસો જાતે મેલો નહિ હોવા છતાં આંસુ વગેરે પડવાથી મેલો થાય; તે રીતે જ અહંકાર કે જે સાવ ફોગટ છે, તેનો મેલ સારવાળા પરમાત્મારૂપી અરીસા ઉપર લાગતાં તે મલિન થઈ જાય છે અને અહંકાર શાંત થઈ જવાથી તે નિર્મળ થઈ રહે છે. વાયુમાં જેમ ગતિ રહી છે, તે રીતે જીવચૈતન્ય કે જે પરમાત્મારૂપ છે તેમાં અહંકાર સ્ફુરી રહેલ છે. એ અહંકાર શાંત થઈ જાય તો એ શુદ્ધ જીવચૈતન્ય, ન વર્ણવાય તેવું, દૃશ્યના આભાસથી રહિત, અનંત, જન્મરહિત અને નાશથી પણ રહિત એક પરમ આકાશરૂપ જ થઈ રહે છે. જેમ પાસે પડેલો પદાર્થ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહે, તે રીતે અહંકાર જ

શુદ્ધ ચૈતન્યમાં પ્રતિબિંબરૂપે થઈ રહેલ છે. એ અહંકારરૂપ પ્રતિબિંબ શાંત થઈ ગયાથી, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય દૃશ્યના આભાસથી રહિત, અનંત, જન્મ—નાશ આદિ વિકારથી રહિત, એક આકાશરૂપ જ થઈ રહે છે. અહંકાર રૂપી મેઘનું વાદળું ગળી જવાથી અતિ નિર્મળ થઈ ગયેલા પરમાર્થરૂપી શરદઋતુનું આકાશ સ્વચ્છ થતાંની સાથે જ ખૂબ સુંદર શોભે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! અજ્ઞાતને લીધે ભુલાઈ જવાયેલું પોતાનું સ્વરૂપ ઘણા કાળથી અહંકારરૂપી તાંબાના મેલનો સંગ થતાં જે જીવભાવરૂપી તાંબાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે તે બ્રહ્મરૂપી સુવર્ણ, શ્રવણ—મનન આદિ ઉપાયરૂપી અગ્નિમાં તપાવ્યું હોય, તો તે પાછું અતિ કાંતિવાળા પ્રકાશમય બ્રહ્મરૂપ સુવર્ણભાવને કે જે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં ગળી ગયેલા સૈંધવ આદિ જલના પદાર્થોની શોભા તેને કશું નામ નહિ આપી શકાયાથી અવર્ણનીય છે, તે રીતે નિદિધ્યાસન દ્વારા અહંકારનો પરમાત્મામાં લય થઈ જતાં તે પોતે પરમાત્મામાં એકરસરૂપ જ થઈ જાય છે કે જેનું સ્વરૂપ અવર્ણનીય છે. જેમ સમુદ્ર આદિનું જળ, તરંગ આદિ વિકારો શાંત થઈ જતાં, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રહેલ હોય ત્યારે શાંત જેવું લાગે છે અને કેમ જાણે તેમાં તરંગ આદિ ભાવો બીજરૂપે રહેલા જ હોય તે રીતે તરંગ-સમુદ્ર આદિ પદથી કહેવામાં આવે છે; બાકી જો તેના ખરા જળ-સ્વરૂપે જોઈએ તો તેમાં તરંગ-સમુદ્ર આદિ પદનો વ્યવહાર કલ્પિત જ જણાય છે; તે રીતે અહંકારમાં પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે ખરા સ્વરૂપે વાણીથી બતાવાય તેમ નથી, તે જ્ઞાન વડે અહંકારરૂપી અલ્પ ભાવ ટળી જતાં અપરિમેયપણું* પ્રાપ્ત થવાથી અપરિમેયતારૂપી અર્થને બતાવનાર બ્રહ્મપદથી બીજા પદાર્થોની પેઠે કેમ જાણે નામવાળું થઈ ગયું હોય તેમ જણાય છે; બાકી તેનું ખરું સ્વરૂપ જોતાં તેમાં વાણી આદિ કશો નામનો વ્યવહાર ઘટતો જ નથી. અહંકાર જ આ જગતનું બીજ છે, તેને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જો બાળી નાખવામાં આવે, તો પછી આ હું, આ તમે, આ જગત અને આ બંધ ઇત્યાદિ કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? જે તત્ત્વ ત્રણે કાળમાં નિત્ય હોવાથી સત્તારૂપે છે, અપરિમેય છે, નિરતિશય આનંદરૂપ છે અને ચિદાત્મારૂપે સર્વત્ર એકરસરૂપ થઈને રહે છે, તેમાં એ સર્વ સ્વભાવોનો સંકોચ થઈ જઈ મલિનતાવાળો અહંકાર પ્રકટ થાય છે કે જે વડે માટીમાં જેમ ઘડાનો આકાર થતાં માટીરૂપી મૂળ ધાતુનું સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય, તેમ શુદ્ધ મૂળસ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય છે. એ અહંકારરૂપ બીજમાંથી જ આ દૃશ્યની સત્તારૂપી ટીંડોરાનો વેલો પેદા થયેલો છે કે જેમાં જગતરૂપી અસંખ્ય ફળો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં લય પામી જાય છે. જેમ મરીની અંદર તીખાશ આદિ રસનો ચમત્કાર રહેલો છે, તેમ અહંકારની અંદર પર્વતો, સમુદ્રો અને નદીઓ સહિત આ દૃશ્યસત્તા રહેલાં છે. તથા બાહ્ય ઇંદ્રિયોથી પદાર્થોનો અનુભવ થવો અને તે વડે પેદા થતી કામ-સંકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ સર્વ અહંકારમાં જ રહેલ છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ એ સર્વ ખીલેલા અહંકારરૂપી ઝેરી પુષ્પના મનોહર સુગંધરૂપ છે. જેમ ઉદય પામેલો દિવસ પોતે ફેલાઈ જઈ વિદ્યમાન પદાર્થોના પ્રકાશને અને તે સંબંધી માનસિક વ્યાપારને પ્રકટ કરે છે, તેમ જ અહંકાર જ ઉદય પામી પોતે ફેલાઈ જઈ આ જગતને પ્રકટ કરે છે. જેમ દિવસ ઊગતાંની સાથે જ (રાત્રિ જતી રહેવાથી) પદાર્થ પ્રકટરૂપે દેખાય છે, તેમ જગત કે જે સાવ મિથ્યા જ છે, તેને ક્ષણ માત્રમાં અહંકાર જ બનાવી દે છે. જ્યારે બ્રહ્મરૂપી જળની અંદર અહંકાર રૂપી ખરાબ તેલનું ટીપું પડી, તે ફેલાય કે તરત જ આ ત્રણ લોકરૂપી કૂંડાળું થઈ જાય છે, જેમ

* પરિમાણમાં (માપમાં) ન આવી શકે તેવી સ્થિતિ.

કમળા આદિ દોષથી દૂષિત થયેલી આંખ શંખ, છીપ આદિ ધોળા પદાર્થોમાં પીળાપણાને દેખે છે કે જે સાવ અસત્ય છે, તેવી જ રીતે અહંકાર પોતે ઉદય પામતાં જ આ જગત કે જે સાવ અસત્ય છે, તેને સત્યરૂપે સારી રીતે અનુભવે છે અને માત્ર એક પળવારમાં જ્ઞાન વડે જગતનો લય થતાં તેનો અનુભવ પણ થતો બંધ પડે છે. જેમ નેત્રની કીકી ડોળાની અંદરના પોતાના સ્થાનમાં ફેલાઈ રહેલી હોય, તો પદાર્થનું રૂપ બરાબર દેખાય છે, પરંતુ જો તે આચ્છાદિત થઈ ગયેલ હોય કે ફૂટી ગયેલ હોય, તો પદાર્થનું રૂપ દેખી શકાતું નથી; તે જ પ્રમાણે અહંકાર ઉદય પામી ફેલાઈ ગયાથી આ સંસાર અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તે અહંકાર સમાધિમાં લય પામી જઈ, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયાથી સાવ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તો આ સંસાર અનુભવમાં આવતો નથી. પોતાના શાશ્વત (નિત્ય) સ્વરૂપના જ્ઞાન વડે અહંકારનો અંશ સમૂળગો નાશ પામતાં આ સઘળી સંસારરૂપી ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિ સાવ શાંત થઈ જાય છે. સ્વયંપ્રકાશ અને ચૈતન્યરૂપ પોતાના આત્માની ભાવના કરવાથી, એટલે એક માત્ર આત્માકાર જ વૃત્તિ રાખવાથી સિદ્ધ થનાર આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપી ઉત્તમ વસ્તુ કે જે પ્રથમથી જ હોવા છતાં માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ ભૂલી જવાયેલી છે, તેમાં તમે પોતાની મેળે જ ખેદ તેમ જ ભ્રમણા એમાંનું કંઈ પણ કરશો નહિ. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! કેવળ પોતાના પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થનારાં અને બીજાં સહાય આદિ સાધનોની અપેક્ષા વિના બની શકે તેવા નિરહંકારપણા વિના તમારે માટે હું બીજું કશું કલ્યાણ દેખતો નથી. તમે દેહાદિ સંબંધી અહંકારને સાવ ભૂલી જઈ ચારે તરફ દેખાતા પર્વતો, અંતરિક્ષલોક, પૃથ્વી, સમુદ્રો, પવન અને આકાશ એ સર્વરૂપે આ આખા જગતને પૂરી દઈ, પોતાના વૈભવને ચોતરફ વિસ્તારી સર્વરૂપે થઈ રહો; અને પછી 'જે કાંઈ ચરાચર જગત છે, તે સર્વ પ્રપંચની સત્તાથી રહિત નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે અને રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે આરોપાયેલા સર્પની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિથી જ તેમાં રોપાયેલ છે, બાકી તે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાન વડે સર્વનો બાધ કરી દઈ અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો, તેના રાગદ્વેષ આદિ દોષો અને કલ્પનાઓ એ સર્વથી પણ રહિત થઈ જઈ, સ્વસ્થ, શાંત અને શોકથી રહિત શુદ્ધ આત્મરૂપે થઈ રહો એ જ સર્વ સિદ્ધાંતનો સાર છે. ૧-૪૯

विस्मृत्याहं त्वमाश्व प्रविसृतविभवः पूरिताशेषविश्वो विष्वक् शैलांतरिक्षक्षितिजलधिमहन्मार्गरूपोऽमलात्मा । स्वस्थः शांतो विशोकः करणमकलावर्जितो निष्प्रपंचो निःसंचारश्चरात्मा सकलमसकलं चेति सिद्धांतसारः ॥४९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અહંતાનિરાસ' નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

વિદ્યાધરની કથા-વિદ્યાધરના પ્રશ્ન

वसिष्ठ उवाच

स्वभावं स्वं विजित्यादावीन्द्रियाणां सचेतसां । प्रवर्तते विवेके यः सर्वं तस्याऽशु सिध्यति ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચિત્તનો અને ઇન્દ્રિયોનો વિષયો તરફ દોડવાનો જે સ્વભાવ છે, તેને પ્રથમ જીતી લઈ પછી જે વિવેકમાં પ્રવૃત્તિ કરે, તેને વિવેક આદિ તત્કાળ સિદ્ધ થાય છે. જે બુદ્ધિરહિત મૂઢ પુરુષે મનના અને ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવને અંદરથી જીતેલો નથી, તે સંયમ વિનાના પુરુષને જેમ રેતીમાંથી ગમે તેટલી મહેનત કરીએ, તોપણ તેલ નીકળતું નથી, તે રીતે કદી પણ ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ નિર્મળ વસ્ત્ર આદિ પદાર્થમાં તેલનું બિંદુ તરત લાગી જાય, તેમ શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષમાં થોડો ઉપદેશ પણ તરત લાગી જાય છે; અને

*આ પાંચમા સર્ગમાં જિતેન્દ્રિય પુરુષને જ શાસ્ત્ર સફળ થાય છે, બીજાને નથી થતું, એ વાત વસિષ્ઠજી પોતાને ભુશુંડે કહેલી વિદ્યાધરની કથાથી સિદ્ધ કરી બતાવશે.

જેઓ વિવેક, વિચાર આદિ સાધનવાળા ન હોવાથી ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળા હોય છે, તેમનામાં જેમ અરીસાના કાચમાં મોતી ચોંટી શકતું નથી, તેવી રીતે ઉપદેશ લાગી શકતો નથી. આ બાબતમાં એક પુરાતન ઇતિહાસ પ્રાચીન વૃદ્ધો કહે છે કે જે મને આગળ કોઈ વખત મેરુ પર્વતના ઉપરના ભાગમાં ભુશુંડે કહ્યો હતો. મેરુ પર્વતના શિખરની કોઈ એક ગુફામાં એકાંતમાં મેં અગાઉ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી કથાના પ્રસંગમાં એક વખત ભુશુંડજીએ પૂછ્યું કે, 'મૂઢ બુદ્ધિવાળો અને સ્વચ્છંદી જ્ઞાન વગરનો કોઈ પુરુષ ઘણા લાંબા કાળ સુધી ચિરંજીવ રહ્યો હોય તેવો તમારા સ્મરણમાં છે?' એ પ્રમાણે મારા પૂછવાથી હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તેમણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ભુશુંડ બોલ્યો: પૂર્વકાળમાં લોકાલોક પર્વતના અંદરના શિખરમાં કોઈ એક વિદ્યાધર રહેતો હતો કે જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત અને ઇન્દ્રિયો નહિ જિતાયાથી ખેદ પામેલો હતો. વિવિધ પ્રકારના તપને લીધે અને યમ—નિયમો પાળવાથી સુકાઈ ગયો હતો, તેમ જ વિચારશીલ તથા સદાચાર કે જે આયુષ્યની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ છે, તે ગુણો પણ તેનામાં હતા. એટલે તે પહેલા ચાર કલ્પ સુધી આયુષ્ય ઓછું નહિ થતાં ચિરંજીવી રહી શક્યો હતો. પછી ચોથા કલ્પને અંતે જેમ વૈડૂર્યમણિને પેદા કરનારી જમીનમાં વૃષ્ટિનું જળ પડતાં યોગ્ય સમયે વૈડૂર્યમણિ ઉત્પન્ન થાય, તે રીતે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તપ અને યમ—નિયમાદિ પાળવાથી વિવેકનો ઉદય થવાની યોગ્યતાનો સમય બરાબર આવી જતાં તે વિદ્યાધરમાં વિવેકનો ઉદય થયો. વારંવાર મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મ પણ વારંવાર આવ્યા કરે છે અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ ફરીફરી આવે છે, તે સર્વ વાત મારે માટે ન થાઓ; કેમ કે વિચાર કરતાં મને તેથી વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તો એવું શું હશે કે જે સ્થિર થઈ જ રહે?' આવો વિચાર કરી પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને સ્થૂલ દેહ—એ અઢાર અવયવોવાળા સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ દેહરૂપી પોતાની નગરીના મમત્વરૂપી ભારને ઘણા કાળ સુધી ઉપાડવાને લીધે થાકી જઈ વિરાગી ચિત્તવાળો અને સંસારની વાસનાથી રહિત થઈ ગયેલો તે વિદ્યાધર મારી પાસે (જિજ્ઞાસુ તરીકે) પૂછવા આવ્યો. મારી પાસે આવી ઉદારતાપૂર્વક મને નમસ્કાર કરી, મેં તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યા પછી પ્રશ્નનો અવકાશ મળતાં તે નીચે પ્રમાણે વખાણવાલાયક વચન બોલ્યો.

વિદ્યાધર બોલ્યો: પોતાના શરીરમાં ખેંચી ગયેલાં શસ્ત્રો અને ઇન્દ્રિયો એ બંને સમાન છે કે જેઓ ઉપર ઉપરથી કોમળ જણાય છે, દુઃખ પેદા કરનાર છે, પથ્થરથી પણ દૃઢ બળવાળાં (મજબૂત) છે અને મનુષ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં બહુ ચતુરતાવાળાં છે. એ ઇન્દ્રિયો હૃદયમાં બહુ જ દૃઢ થઈ રહેલી છે, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને રહેવાને માટે તો તે જંગલરૂપ જ છે. વળી તે કામ આદિ વાંદરાઓ વડે વીંટાઈને રહેલી છે, મલિનતા વડે પૂર્ણ છે, વિપત્તિઓને પેદા કરનાર છે, ચોતરફ બહુ જ આગ્રહ રાખનાર છે અને શમદમ આદિ ગુણોરૂપી વન કદાચિત્ દૈવયોગથી વિકસે, તોપણ તેને દાવાગ્નિની પેઠે બાળી નાખનાર છે. એ ઇન્દ્રિયોને અને તેના મૂળરૂપ મનને જીતવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભોગો વડે ખરું સુખ મળતું નથી; તો પછી મને વિદ્યાધર સંબંધી ભોગોનું શું પ્રયોજન છે? (કાંઈ નથી.) ૧-૧૪

पयाकुलानि मलिनानि विपत्प्रदानि
दुःखाभिमंति गुणकाननपावकत्वात् ।
हार्दान्धकारगहनानि तमोमयानि
जित्वेन्द्रियाणि सुखमेति च किं ममार्थैः ॥१४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરપ્રશ્ન' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા

विद्याधर उवाच

यदुदारमनायासं क्षयातिशयवर्जितम्।
पद पावनमाद्यन्तरहितं तद्वदाऽऽशु मे ॥ १ ॥

વિદ્યાધર બોલ્યો : જે સર્વ દુ:ખની નિવૃત્તિ કરવામાં ઉદારતાવાળું હોય, બહુ પરિશ્રમ કર્યા વિના સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું હોય અને આદિઅંત વિનાનું હોય, તેવું પવિત્ર પરમપદ આપ મને તરત કહી બતાવો. હે મહારાજ! હું કે જે જડબુદ્ધિવાળો છું, તે આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં સૂતો હતો. હમણાં મનની અતિ તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપી નિર્મળતાનો ઉદય થતાં જાગ્રત થયો છું. હું મનના મહાવ્યાધિરૂપ કામાદિક વિકારો વડે તપી ગયેલો, અજ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થનારી દુષ્ટ વાસનાઓમાં ગૂંચવાઈ ગયેલો અને 'હું અમુક (દેહાદિ) રૂપ છું.' એવી રીતે અનાત્મવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિના ભાવરૂપી અજ્ઞાનને લીધે જેનું ખરાબ ફળ છે તેવા કર્મ વડે વીંટાયેલો છું, તેનો આપ કૃપા કરી ઉદ્ધાર કરો. જેવી રીતે ગુણવાન (કમળતંતુવાળા), શ્રીમાન (લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ) અને સૂકાં પાંદડાંવાળા કમળની ઉપર પણ હિમ પડે છે, તે રીતે ગુણવાન (શુભ ગુણસંપન્ન) અને શ્રીમાન (વિદ્યાસિદ્ધિ આદિ વડે શોભાયમાન) પુરુષમાં પણ આત્મવિદ્યા ન હોય તો જિતેન્દ્રિયપણું ન હોવાને લીધે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા આદિ દુ:ખોની પીડા અને ભય આદિ દોષો આવી પહોંચે છે. ભવાટવીમાં ભટકતાં ભટકતાં જીર્ણ થઈ ગયેલા મનુષ્યો કે જેઓનાથી ધર્મ કે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેઓ જેમ કમળની અંદર અનેક મચ્છર ઉત્પન્ન થાય અને પાછાં એમ ને એમ મરી જાય, તે રીતે ફકત આ સંસારમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં તેમનાં તેમ જ કશો પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ મરી જાય છે. શબ્દાદિક વિષયો કે જેઓ પ્રથમ પણ અનેક વાર ભોગવાઈ ગયા છે, તે વિષયોનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થાય છે અને તેથી અમે વારંવાર છેતરાયા છીએ. જેમ ઝાંઝવાનાં જળ તરફ જળભ્રાંતિ વડે દોડનાર પુરુષને ઝાંઝવાનું જળ છેટે ને છેટે જ દેખાતું રહેવાથી તેના માર્ગનો અંત આવતો નથી, તેવી જ રીતે આ વિષયો કે જેઓ ક્ષણભંગુર છે, તેમાં મનને આરામ આપ્યા વિના જ નિરંતર હું કે જે ભટકયા કરું છું, તેના આ સંસારરૂપી માર્ગનો અંત આવતો જ નથી. ઉપરથી જ મધુર દેખાતા, ક્ષણભંગુર સંસારમાં જ જન્મ—મરણાદિના હેતુરૂપ અને થોડી વારમાં જ વિકાર ઉત્પન્ન કરી દેનારા વિષયો ખરેખર મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે. હે પ્રિય ભુશુંડીજી! માન અને અપમાનથી ભરેલી, દુષ્ટ અહંકારી પુરુષોને મનોહર જણાતી અને વિવેકીઓને પ્રતિકૂળ ભાસતી આ વિદ્યાધરની લક્ષ્મીની સાથે અને તેવી જ જાતના દોષવાળી સ્ત્રી સાથે હવે હું રમવાનો નથી. પુષ્પો વડે સુકોમળ અને કલ્પવૃક્ષની લતાઓ વડે સર્વ જાતના વૈભવોની શોભાને આપનાર ચૈત્રરથ નામના બગીચાની ભૂમિ મેં જોઈ. મેરુ પર્વતની કુંજોમાં, વિદ્યાધર લોકોનાં શહેરોમાં, અનેક ઉત્તમ વિમાનોમાં અને સુંદર પવનના સમૂહવાળાં સ્થળોમાં મેં વિહાર કર્યો. હારો આદિ આભૂષણો વડે શણગારેલા દેવતાઓના મનોહર વિલાસવાળી લોકપાલોની નગરીઓમાં, દેવતાઓની સેનાઓમાં અને સ્ત્રીઓની ભુજલતામાં પણ મેં આરામ લીધો; પરંતુ તેમાંનું કશું ઉત્તમતાવાળું કે યોગ્ય છે નહિ. સર્વ માનસિક દુ:ખરૂપી ઝેરની ગરમી લાગવાથી બળી ગયા જેવું જ છે; જેથી ભસ્મની પેઠે સાવ ફોગટ લાગે છે. હે પ્રિય ભુશુંડજી! આ વાત હમણાં જ વિવેકનો ઉદય થતાં મારા જાણવામાં આવી છે. બહારના સૂર્યાદિકના અને અંદર આત્મજ્યોતિના પ્રકાશની સહાય લઈ મનને પોતાના વિષય તરફ લઈ જઇ દૂષિત કરવા સારુ

*આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિદ્યાધર દિવ્ય ભોગોનો અનુભવ કરી, પરીક્ષા કરાયેલી વિષયાસકત ઇન્દ્રિયોની અનીતિ સંબંધી વર્ણન કરશે.

રૂપનું અવલોકન કરવા તૈયાર થઈ રહેલો અને સ્ત્રીઓના મુખને જોવાને માટે આતુરતાવાળાં ચક્ષુ વડે હું દુ:ખને પ્રાપ્ત થયેલો છું. સ્ત્રી આદિ દેહમાં (અમુક વસ્ત્રાભૂષણાદિક) શોભા ઉત્પન્ન કરનાર છે અને અમુક (રક્ત, માંસ, અસ્થિ આદિ) શોભાકારક નથી એવાં વિવેચનને નહિ કરતાં, એ ચક્ષુ માત્ર પોતાના રૂપ વિષયને જ અનુભવ કરનાર હોવાથી અવસ્તુ (મિથ્યાવસ્તુ) તરફ પણ દોડે છે. મરણાદિક અનર્થો કે જેઓ અનર્થમાત્રમાં મુખ્ય દરજ્જે ગણાય છે, તેમને ઉત્પન્ન કરનારાં દુર્વ્યસનોમાં તે તે વિષયના સંબંધથી દૂષિત થઈ તેમાં આસક્તિ બંધાયાથી પતંગિયાની પેઠે આંધળું બની જઈ તેમાં જ તત્પર થઈ રહેલું અને નાના પ્રકારનાં બંધનો વડે બંધાઈ ગયેલું ચિત્ત જ્યાં સુધી વિપત્તિ વડે ઘેરાઈ જઈ તેને પરાધીન થતું નથી, ત્યાં સુધી તે વિષયમાંથી શાંત થતું જ નથી. હે પ્રિય ભુશુંડજી ! આ નાક પણ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરવાને ચારે તરફ પ્રસિદ્ધ રીતે દોડયા કરે છે, તેને જેમ કોઈ તેજ ઘોડો નથી રોકી શકતો, તેમ હું રોકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. અતિ દોષવાળી ઘ્રાણ –ઇંદ્રિય કોઈ અતિ દોષવાળા (મહાદુષ્ટ) શત્રુની પેઠે શ્લેષ્મ આદિ દુર્ગંધી જળને ચાલવાની પરનાળરૂપ અને મુખના શ્વાસ સાથે સંબંધ રાખનાર નાકની બખોલમાં મને નાખી દીધો છે. અમુક ભક્ષ્ય છે અને અમુક અભક્ષ્ય છે, ઈત્યાદિ વિચારથી રહિત અનીતિવાળી આ જીભે ઘણા કાળ સુધી મને કૃમિ, કીટ અને પશુ આદિ અધમ યોનિઓરૂપી પર્વતોમાં સંપૂર્ણ રીતે રખડાવ્યો છે કે જે યોનિઓમાં (બળવાનમાં) ગજ અને (બુદ્ધિમાનમાં) શિયાળ (શ્રેષ્ઠ હોવાથી) રક્ષક ગણાય છે. જેમ ઉનાળામાં અતિ તીક્ષ્ણ કિરણવાળા સૂર્યનારાયણનો સખત તડકો રોકી શકાતો નથી, તે રીતે ચામડીને ચંદન – વનિતા આદિના સ્પર્શમાં જે કાંઈ લાલચુપણું છે, તે હું રોકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. હે મહારાજ ! જેમ ખડની તૃષ્ણા, હરિણને કોઈ તૃણ વડે ઢંકાયેલા ઊંડા કૂવામાં નાખી દે, તેમ કાનને મધુર લાગે તેવા શબ્દોના સ્વાદની બહુ ઇચ્છા રાખનાર કાનની ઈન્દ્રિય મને વિપત્તિમાં નાખે છે. મારા તરફ વિનયભાવે આવેલી, મારું પ્રિય કરનારી, આજ્ઞામાં રહેનારા નોકરવર્ગોએ નિવેદન કરાયેલી અને વાજાં તથા ગાયનો વડે મિશ્ર એવી ઉત્તમ શબ્દરચના મેં સાંભળી છે. વૈભવ વડે મનને હરણ કરનારી અને મધુર શબ્દ કરનાર મણિમય ભૂષણોથી તથા મણિરૂપ ભૂષણોથી શોભતી એવી સ્ત્રીઓ, લક્ષ્મીઓ, દિશાઓ, સમુદ્રો તથા પર્વતોના તટો એ સર્વ મેં જોયાં. આજ્ઞામાં રહેનાર સ્ત્રીજનોએ આણેલાં સ્વાદિષ્ટ અને ચમત્કારને લીધે ચિત્તનું આકર્ષણ કરનાર તથા તજવીજ વડે તૈયાર કરેલા હોવાથી બહુ ગુણવાળા મીઠા –ખાટા આદિ છ રસોનો મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વાદ લીધો. ભોગો ભોગવવામાં રેશમી વસ્ત્રો, સુંદર સ્ત્રીઓ, હારો, પુષ્પો, સુંદર બિછાનાં અને મંદમંદ વાતા પવનો એ સર્વનો મેં નિર્વિઘ્નપણાથી પૂર્ણ રીતે સ્પર્શ કર્યો. હે મહારાજ ! સ્ત્રીઓના મુખના, ચંદન, વાળો, અગરુ આદિ ઔષધિઓના, પુષ્પોના અને કપૂર –કસ્તૂરી આદિ મેળવેલા બીજા સુગંધી પદાર્થોના મંદ વાયુ વડે નાસિકા તરફ લવાયેલા ગંધોનો પણ મેં અનુભવ કર્યો. વારંવાર જે જે સાંભળવાનું છે તે મેં સાંભળ્યું છે, જે જે સ્પર્શના વિષયો છે તેનો તેનો મેં સ્પર્શ કર્યો છે, જે જે જોવાનું છે તે તે મેં જોયું છે, જે જે ખાવાનું છે તે તે મેં ખાધું છે અને જે જે સૂંઘવાનું છે છે તે તે મેં સૂંઘ્યું છે; મતલબ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરેનું મેં વારંવાર બહુ સેવન કર્યું છે. આ બધું મેં વારંવાર ભોગવ્યું છે, તેથી તે બધું હવે મને સૂકા લાકડાના જેવું નીરસ લાગે છે, તો હવે હું કોનું સેવન કરું તે આપ જ મને તરત કહો. બ્રહ્માથી માંડીને નાના તણખલા સુધી સર્વ દુષ્ટ ભોગોના સમૂહને હજારો વર્ષો સુધી ભોગવવામાં આવે, તોપણ તેથી તૃપ્તિ

થતી જ નથી. ઘણા કાળ સુધી સામ્રાજ્ય કરીને, સ્ત્રીઓના સમૂહોને ભોગવીને અને શત્રુઓની સેનાઓને જીતીને પણ શું એવું ઉત્તમ અને અપૂર્વ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? જેમનો નાશ થવાનું કાંઈ સાધન જ ન હતું અને જેમણે આ ત્રણે લોકોને સ્વામીપણાથી ભોગવ્યા હતા તેવા મહાપરાક્રમી પુરુષો પણ થોડાક જ સમયમાં સર્વ ભેગા જ કાળની ઝાળમાં ભસ્મ થઈ ગયા છે. જે વસ્તુ મળ્યા પછી ફરી બીજું કંઈ મેળવવાનું રહેતું નથી, તે જ વસ્તુને મેળવવાને માટે ખૂબ કષ્ટ વેઠવું જોઈએ, મહેનત કરવી જોઈએ. જેમણે ઘણા કાળ સુધી અતિ મનોહર ભોગો ભોગવ્યા છે, તે કોઈના મસ્તક ઉપર કલ્પવૃક્ષ ઊગેલું દીઠું નથી, કે તેની છાયામાં નિરંતર બેસીને સર્વ કામનાઓ પૂરી કરાય અને વિશ્રાંતિ લેવાય. વળી તેવા પુરુષો આકાશમાં ઉપર ગતિ કરી શકે તેવું વિમાનાદિક પણ ચિહ્નરૂપે જોવામાં આવ્યું નથી કે તે વિમાનથી ગતિ કરી શકાય. જેમ ધુતારા બાળકો કોઈ બિચારા ભોળા છોકરાને છેતરી લે છે, તેમ ઇંદ્રિયોએ મને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આ ભૂંડા ફળની વિષયોરૂપી અનેક વનપંક્તિઓમાં છેતર્યો છે. આ કષ્ટ દેનારા ઇંદ્રિય નામના શત્રુઓ હોય છે એટલે તેઓ ખરી રીતે પોતપોતાના શબ્દ આદિ વિષયોમાં લોભાઈ રહેલા છે. પોતાના શબ્દાદિક વિષયોરૂપે થઈ રહેલાં પંચભૂતોનો જ જે વિકાર છે, તેમને મેં બરાબર રીતે ઓળખી લીધો છે. તે વિષયલંપટ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો તો પારધીઓ છે. હું મનુષ્યરૂપી એક અતિ મૂઢ મૃગ છું અને અનેક તાપોથી તપી રહ્યો છું. આ શૂન્ય સંસારરૂપી વનમાં એ પારધી મને ફોસલાવી ફોસલાવીને માર મારે છે. મહાભયંકર ઝેરને દૃષ્ટિમાં ધારણ કરનારા આ વિષયલંપટ ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોએ જેના તરફ દૃષ્ટિ કરી નથી અને જેને તાપ વડે તપાવેલા નથી, તેવા પુરુષો આ જગતમાં બે –ત્રણ પણ માંડ ભાગ્યે જ નીકળશે. હે પ્રિય ભુશુંડજી! આ ઇન્દ્રિયોરૂપી એક દુષ્ટ સેના છે. ત્યાં ભોગો નામના ભયંકર હાથીઓ છે. તૃષ્ણારૂપી જાળ છે, લોભરૂપી કરવતો છે અને ક્રોધરૂપી ભાલાઓ છે, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોરૂપી રથો છે, અહંકારરૂપી રક્ષક સેનાપતિ છે, ચેષ્ટાઓરૂપી ઘોડા છે અને કામના કોલાહલોથી તે ભરપૂર છે. તેણે સંસારરૂપી નગરના સીમાડાની અંદર પોતાની સત્તા બેસાડી છે. જેઓ આ સેનાને જીતી શકે છે, તેઓ જ ખરા યોદ્ધાઓ છે. મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથીનાં ગંડસ્થળને ભેદી નાખવાં એ વાત હજી સહેલી છે, પરંતુ અવળે માર્ગે જતી પોતાની ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે સંયમમાં લાવવી એ વાત કાંઈ સહેલી નથી. હે સુશીલ ભુશુંડજી! એ ઇન્દ્રિયો કબજે કરવી એ વાત જ મોટા તત્ત્વવેત્તાઓના પણ પરાક્રમના, મહત્તાના, ઉત્તમ ધૈર્યના અને વિશ્રાંતિરૂપી સમૃદ્ધિના પરમ અવધિરૂપ છે. જ્યાં સુધી પુરુષ એક હલકા તણખલાની જેમ ઇન્દ્રિયોને આધીન નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી તેની પૂજા દેવો પણ કરે છે. જે મહાધૈર્યવાળા પુરુષો આ પૃથ્વીમાં જિતેન્દ્રિય છે તે જ ખરા પુરુષો છે; બાકીના બીજા પુરુષોને તો પ્રાણ આદિ પવનના યોગથી ચાલનારાં માંસયંત્રોના સમૂહરૂપે જ હું સમજું છું. હે મહારાજ! મનરૂપી સેનાપતિની આ પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપી સેનાને જો હું જીતી લેવાને યત્ન કરું, તો સારી રીતે જીતી લઉં. ઇન્દ્રિયોરૂપી પ્રબળ રોગોની શાંતિને માટે ભોગોની આશા છોડી દેવી એ એક જ ઉપાય છે, તે સિવાય ઔષધો કે મંત્રો તેની શાંતિ કરી શકતાં નથી. જેમ કોઈ એકલા વટેમાર્ગુને મોટા અરણ્યની અંદર ચોરો હેરાન કરે, તે રીતે ચોતરફ દોડનાર ઇન્દ્રિયોએ મને પણ બહુ જ હેરાન કરેલો છે. જેમ નાનાં તળાવો પંકવાળાં (ગારાવાળાં), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાદુર્ભાગ્ય(દુર્દશા)વાળાં અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળો વડે યુક્ત હોય, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો પણ પંકવાળી (પાપવાળી), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાદુર્ભાગ્યવાળી અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળના જેવી મલિનતા વડે તુચ્છતાવાળી છે. જંગલો જેમ દુઃખ વડે

માંડ ઓળંગી શકાય તેવાં હોય છે, ઝાકળો વડે ઘેરાયેલાં હોય છે અને અનેક ભયોને ઉત્પન્ન કરે છે; તે રીતે ઇન્દ્રિયો પણ દુઃખ વડે માંડ ઓળંગી શકાય તેવી, જડતાથી ઘેરાયેલી અને અનેક ભયોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. જેમ કમળ પંકમાંથી (ગારામાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે, છિદ્રોવાળાં હોય છે અને અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લક્ષ્ય રીતે (અતિશય મહેનતે માંડ કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેવી રીતે) રહેલા ગુણોને (અંદરના તંતુઓને) ધારણ કરી રહેલ હોય છે, જડ (જડમય) અવયવોવાળાં હોય છે અને ગ્રંથિવાળાં (ગાંઠવાળાં) હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ પંકમાંથી (પાપમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલી છે, છિદ્રોવાળી છે, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લક્ષ્ય રીતે (અતિઘણી મહેનતે માંડ કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેમ રહેલા) ગુણોને (વાસનાઓને) ધારણ કરી રહેલી છે, જડ અવયવોવાળી છે અને ગ્રંથિ (અહંકારરૂપી ગાંઠ) વડે યુક્ત છે. જેમ સમુદ્રનાં જળો કઠણ(ભારે) હોય છે, રત્નોને અંદર સંઘરી રાખવાથી રત્નોના લોભવાળાં હોય છે, ઊર્મિઓ (તરંગો) વડે યુક્ત હોય છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેવા ઝૂડોથી ભયંકર અને ખારાં હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ કઠોર છે, રત્નના જેવી જે જે અમૂલ્ય વસ્તુ હોય, તે તે તરફ લોભાઈ જાય છે, ક્ષુધાપિપાસા આદિ ષડૂર્મિ વડે યુક્ત છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેવા કામક્રોધાદિ ઝૂડો વડે મહાભયંકર છે. જે રીતે મરણ બાંધવોને દુઃખ આપે છે, બીજા દેહની સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી રાડો પડાવે છે, તે રીતે ઇન્દ્રિયો પણ બાંધવોને દુઃખ આપે છે, બીજા દેહ સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી રાડો પડાવે છે. વનો જેમ વિવેકથી (વનમાં અમુક રીતે વર્તવું, અમુક રીતે ન વર્તવું ઇત્યાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને શત્રુની પેઠે પીડા ઉપજાવે છે તથા જે લોકો વિવેકી (વનમાં વર્તવાની રીતભાતને સારી રીતે જાણનાર) હોય તેઓને મિત્રની ગરજ સારે છે; વળી ઝાડીને લીધે દુઃખ વડે પણ માંડ પ્રવેશ કરી શકાય તેવાં હોય છે, અવધિ વગરનાં હોય છે અને ઉજ્જડ હોવાથી કોક જ વાતચીત કરનાર મનુષ્ય મળી આવે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ વિવેકથી (અમુક વસ્તુ નિત્ય છે, અમુક અનિત્ય છે, ઇત્યાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને શત્રુની પેઠે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા વિવેકીઓને મિત્રની ગરજ સારે છે, દુઃખ વડે માંડ ઓળખી શકાય તેવી છે, અવધિથી રહિત છે અને તેને શાંતિ હોતી નથી. જેમ ભયંકર વાદળાં વરસાદની ગર્જનાથી યુક્ત હોય છે, સારથી રહિત હોય છે, મલિનતાવાળાં (શ્યામ) હોય છે, જડ (જળમય) હોય છે અને વીજળીના ઝબકારા વડે પ્રકાશયુક્ત હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ પરસ્પર કલેશ ઉત્પન્ન કરાવી ખભા ઠોકી ગર્જના કરવી એ આદિ શબ્દોને પેદા કરે છે, સારરહિત છે, મલિનતાવાળી છે, જડ છે અને વીજળીની પેઠે ક્ષણમાત્ર ક્ષણભંગુર (વૈષયિક) સુખનો પ્રકાશ કરે છે. જેમ ખાડાઓમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓએ (કીડા આદિ જીવોએ) આશ્રય લીધેલ હોય છે, ચતુર પુરુષો તેને છોડી દઈને જ ચાલે છે અને રજથી (ધૂળથી) તથા તમથી (અંધારાથી) વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ વડે (તુચ્છ વિષયસુખમાં જ આસક્ત થઈ ગયેલ જીવો વડે) આશ્રય કરાયેલ છે. ચતુર પુરુષો એ ઇન્દ્રિયોને આધીન નહિ થતાં તેનો ત્યાગ કરે છે અને રજોગુણથી તથા તમોગુણથી એ ઇન્દ્રિયોને વ્યાપ્ત છે. જેમ જૂના થઈ ગયેલા ખાડાઓના મોખરાના ભાગો મનુષ્યોને પાડી નાખવામાં પૂર્ણ કુશળ હોય છે, દોષવાળા સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ હોય છે અને લાખો કઠોર કાંટાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ મનુષ્યને ઉત્તમ પદમાંથી નીચે પાડી નાખવામાં જ પૂર્ણ કુશળ છે. તે રાગદ્વેષ આદિ દોષોરૂપી સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ છે અને કઠોર વિપત્તિરૂપી લાખો કાંટાઓ વડે વ્યાપ્ત છે. જેમ રાક્ષસો ફક્ત પોતાના પોષણની

જ વાત જાણનારા હોય છે, નીચ વૃત્તિના હોય છે, કેવળ મહાસાહસિક જ હોય છે ને અંધકારમાં વિહાર કરનારા હોય છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ ફક્ત પોતાના પોષણની જ વાત જાણનારી છે, નીચ વૃત્તિઓવાળી છે, કેવળ મહાસાહસિક જ છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં વિહાર કરે છે. જેમ ખરાબ જૂના વાંસ આદિનાં લાકડાં અંદર શૂન્ય (પોલાં) હોય છે, નિ:સાર હોય છે, વક્ર (વાંકાં) હોય છે, ગ્રંથિ (ગાંઠો)વાળાં હોય છે અને ફક્ત બાળવાને જ યોગ્ય હોય છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ અંદર શૂન્ય (પોલાણવાળી), રસ, રક્ત, માંસ આદિ વડે ભરેલી હોવાથી નિ:સાર, વક્ર (વાંકચૂંકા) આકારવાળી) અને ગ્રંથિ (અહંકારરૂપી ગાંઠ અથવા જડ ચેતન ગ્રંથિ) વડે યુક્ત છે. જેમ ખરાબ વસ્તીવાળાં નગરો બહુ દૃઢ રીતે બંધાઈ ગયેલા મોહને લીધે ચોરી, જૂગટું, કજિયા વગેરે દુર્વ્યસનોનાં બંધાણવાળાં હોય છે, ખરાબ કૂવાઓવાળાં અને માંડ પેસી શકાય તેવાં જંગલી હોય છે તથા મોટામોટા કચરાઓના ઢગલાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તુચ્છ હોય છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ બહુ દૃઢ રીતે બંધાઈ ગયેલા મોહને લીધે ચોરી, જૂગટું, કજિયા ઈત્યાદિ દુર્વ્યસનોનાં બંધાણવાળી હોય છે. ખરાબ કૂવાઓની પેઠે બહુ ઊંડાણવાળી છે અને મોટા કચરાના ઢગલાની પેઠે સાવ નિ:સાર હોવાથી તુચ્છ છે. જેમ કુંભારોના ચાકડાઓ ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના કારણરૂપ છે, ભ્રમ વડે (ફરવાની ક્રિયા વડે) યુક્ત હોય છે અને પંકવાળા (ગારાવાળા) હોય છે; તેમ ઈન્દ્રિયો પણ ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના કારણરૂપ છે, (ભ્રાંતિ વડે) યુક્ત છે અને પંકવાળી (પાપવાળી) છે. શરણાગત પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરનારા હે ભુશુંડજી ! હું કે જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોએ ઉત્પન્ન કરેલ અનેક આપત્તિઓરૂપી સાગરમાં ડૂબેલો છું અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કશો પણ પરિગ્રહ નહિ રાખતાં આપને શરણે આવેલો છું, તેનો આપ કૃપા વડે ઉદય પામનારા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી ઉદ્ધાર કરો; કેમ કે આપ જેવા જે કોઈ દયાળુ સાધુઓ આ જગતમાં સર્વનાથી શ્રેષ્ઠપણે વર્તી રહ્યા છે, તેઓનો સમાગમ કરવો એટલે તેમને શરણે જવું તે શોકનો અત્યંત નાશ કરનાર છે એમ ઉત્તમ શાસ્ત્રો અને વિવેકી પુરુષો કહે છે. ૧-૬૦

आपन्निमग्नमिममेवमकिंचनं त्वं मामुद्धरोद्धरणशील दयादयेना ये नाम केचन जगत्सु जयंति सतस्तत्संगमं परमशोकहरं वदन्ति ॥६०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વૈરાગ્યવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

સંસારવૃક્ષનું વર્ણન

भुशुंड उवाच

ततस्तस्य मया ब्रह्मंस्तच्छ्रुत्वा पावनं वचः ।
इदमुक्तं यथापृष्टं सुस्पष्टपदया गिरा ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હે મહારાજ! પછી તેનાં એ પવિત્ર વચન સાંભળી તેના પ્રશ્ન અનુસાર જ મેં અતિ સ્પષ્ટ પદવાળી વાણી વડે તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હે વિદ્યાધરોના અધિપતિ ! કાંઈક ભાગ્યોદય થઈ જવાથી મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થવા માટે તમે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી ઠીક જાગી ગયા છો અને હમણાં ઘણે લાંબે દિવસે આ સંસારરૂપી અંધારા કૂવાની બખોલમાંથી નીકળવાને ઈચ્છો છો. અત્યંત વિવેકવાળી આ તમારી પવિત્ર બુદ્ધિ, જેમ અગ્નિ વડે અતિ વ્યાપ્ત થઈ રહેલો સુવર્ણરસનો સમૂહ અતિ કાંતિ વડે દીપી નીકળે, તે રીતે બહુ દીપે છે. જેમ નિર્મળ અરીસામાં હરકોઈ મનોહર દ્રવ્યનું વગરમહેનતે (માત્ર પાસે રાખવાથી જ) પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તમારી પવિત્ર બુદ્ધિ

*આ સાતમા સર્ગમાં જગત બ્રહ્મરૂપ છે, દુ:ખકારક અજ્ઞાન જ જગતરૂપે થઈ રહેલ છે અને અહંકારરૂપ બીજમાંથી જ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એ કહેવામાં આવશે.

અનાયાસે જ મારી ઉપદેશવાણીના અર્થને બરાબર ગ્રહણ કરી લેશે. જે કાંઈ આ હું તમને કહું છું તે 'અંગીકાર કરવા યોગ્ય જ છે' એવી બુદ્ધિ વડે તમે સ્વીકારી લેવાને યોગ્ય છો; કેમ કે અમે આ બાબતમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી શોધ કરેલી છે; માટે હવે તેમાં બીજો કશો વિચાર કરવા જેવું નથી. જે કાંઈ અહંકાર આદિ તમારા હૃદયની અંદર દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે રૂપ તમે નથી. 'દૃશ્ય પદાર્થમાત્રમાં કોઈક પણ આત્મા છે અને તે શોધી કાઢી મારે તેને પ્રાપ્ત થવું છે' એવા વિચારથી ઘણા લાંબા કાળ સુધી દૃશ્યવર્ગની અંદર શોધ કર્યા છતાં પણ તમે કે જે આત્મરૂપ છો, તે (સાક્ષીરૂપે સર્વનાથી જુદા હોવાથી) દૃશ્ય વર્ગમાં જોવામાં આવતા નથી; માટે દૃશ્ય પદાર્થરૂપ અજ્ઞાનને મૂકી દઈ સર્વના સાક્ષીરૂપ શુદ્ધ આત્માને તમે ઓળખી લો. 'હું પણ નથી, તમે પણ નથી અને આ જગત પણ નથી' એવો તમે નિશ્ચય બાંધશો, એટલે સર્વ પરમ મંગલરૂપ એક બ્રહ્મભાવે થઈ રહેશે કે જે તમને સુખ કે દુઃખ એ બંનેમાંથી કશું ઉત્પન્ન કરશે નહિ. શું અજ્ઞાનથી જગત ઉત્પન્ન થયેલ છે? અથવા શું અજ્ઞાન જ જગતથી ઉત્પન્ન થયેલ છે? એ વિશે વિચાર કરતાં એ બંનેનું (અજ્ઞાન રૂપે અથવા બ્રહ્મભાવે) એકરૂપપણું હોવાથી બરાબર જાણી શકાતું નથી. આ જગત દેખાવમાં આવતાં છતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે અવસ્તુરૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે. જે કાંઈ આ દૃશ્યરૂપે ભાસે છે, તે અધ્યારોપદૃષ્ટિએ (જગતની દૃષ્ટિએ) જોઈએ તો અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જગત જ બાધિત થઈ જવાથી કાંઈ પણ નથી, માત્ર બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી (બ્રહ્મદૃષ્ટિથી) જોઈએ તો જે કાંઈ છે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે આ જગત સાવ મિથ્યા હોવાથી તે છે જ નહિ; કિંવા જો કાંઈ છે તો તમે કે જે બ્રહ્મરૂપ જ છો તેનો જ એ સઘળો વિવર્ત છે. સર્વ એક બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આભાસ પડવાનો કાંઈ પણ જુદો વિષય જ નહિ હોવાને લીધે, આભાસ (ચિદાભાસ) પણ નથી, તેથી સર્વ એક પરમ મંગળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનું મૂળ બીજ અહંકાર જ છે એમ તમે સમજો. એ અહંકારરૂપી બીજમાંથી જ પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ અને રાજાઓ ઈત્યાદિ સહિત જગતરૂપ એક જબરદસ્ત વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજમાંથી જ આ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાં આસક્તિ થવારૂપી રસ વડે ભરેલા નીચેના લોકો જગતરૂપ વૃક્ષના મૂળરૂપ છે. અશ્વિની આદિ સત્તાવીસ તારાઓનો સમૂહ તેની મોટી કળીઓરૂપ છે. બીજાં નાનાં નક્ષત્રોનો સમૂહ તેની નાની કળીઓરૂપ છે. વાસનાઓ તે જગતરૂપ વૃક્ષના ફૂલના ગુચ્છાના સમૂહરૂપ છે. પૂર્ણચંદ્ર એ તેના ફળના ગુચ્છારૂપ છે. સ્વર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક ઈત્યાદિ મોટા લોકોના સમૂહ એ જગતરૂપ વૃક્ષના અંતરના કોતરોના ભાગરૂપ છે. મેરુ પર્વત, મંદરાચળ અને સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો તેનાં પાંદડાંની હારરૂપ છે. સાત સમુદ્રો તેના ક્યારારૂપ છે. પાતાળ એ તેના મૂળની રહેવાની જગ્યારૂપ છે. સત્યયુગ આદિ યુગો ધર્મરૂપ સારને અંદરથી ખોતરી ખાવાથી તેના ઘણરૂપ* છે. જુદા જુદા યુગોનાં વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ ઈત્યાદિ અનેક ગૌણકાળો એ જગતરૂપ વૃક્ષના પર્વરૂપ છે. અજ્ઞાન તે જગતરૂપ વૃક્ષની ઉત્પન્ન થવાની જગ્યારૂપ છે. સર્વ જીવો એ તેનાં પક્ષીઓરૂપ છે. ભ્રાંતિજ્ઞાન એ તેના મોટા સ્તંભરૂપ (થડરૂપ) છે અને તત્ત્વજ્ઞાન વડે જે મોક્ષ થવો તે એ જગતરૂપ વૃક્ષને બાળી નાખવાના દાવાનળરૂપ છે. ઈન્દ્રિયો વડે પદાર્થોનો સંબંધ થવો અને મન વડે સંકલ્પ-વિકલ્પ થવા એ સર્વ જગતરૂપ વૃક્ષના સુગંધના સમૂહરૂપ છે. આ અનંત આકાશ તેના વિશાળ વનરૂપ છે. નેત્રની પાંપણો અને બંને હોઠો કે જે નેત્ર તથા હાસ્યરૂપ મોતીને પ્રકટ કરવામાં છીપના જેવા

* ઘણ નામનાં જીવડાં લાકડાંને અંદરથી કોરી ખાય છે.

છે, તે જગતરૂપ વૃક્ષની ડાંખળીઓરૂપ છે. આત્મચૈતન્ય એ તેના જીવનના આધારરૂપ રસનો પ્રવાહ છે. સૂર્ય -ચંદ્ર -અગ્નિ આદિનો પ્રલળકાળમાં લય કરી દેનાર સૂત્રાત્મા એ તેના પવનની લહરરૂપ છે. પ્રતિદિન ઉદય અને અસ્તને પ્રાપ્ત થનારી અને ચપળ, ચંદ્રમાની તથા સૂર્યની કાંતિ તે જગતરૂપી વૃક્ષની પુષ્પમંજરી છે. સૂર્યની સાથે (સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં) ભમનારું અંધારું તે એ જગતરૂપ વૃક્ષના ફરનારા ભમરાઓ રૂપ છે. આ જગતરૂપ વૃક્ષ સાવ મિથ્યા છતાં સત્યની પેઠે પાતાળને, સર્વ દિશાઓને અને અંતરિક્ષલોકને પૂર્ણ કરી કે વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે. તેનું અહંકારરૂપ બીજું 'હું જ એવું કાંઈ પણ છે જ નહિ' એમ નિરહંકારપણારૂપ અગ્નિ વડે શેકી લેવામાં આવ્યું હોય, તો પછી માત્ર આભાસરૂપે દેખાતું આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પુનર્જન્મ આદિરૂપે ફરી વાર ઊગી શકતું જ નથી. ૧-૨૦

पातालमाशागणमंतरिक्षमापूर्य तिष्ठत्यसदेव सद्वत् । तस्यानहंताग्निदतेहमर्थबीजे पुनर्नास्ति खलोऽपि रोहः ॥ २० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગદ્‌વૃક્ષબીજવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

સંસારવૃક્ષના ઉચ્છેદનવિધિ

भुशुंड उवाच

**विद्याधर धराधारो गिरिकंदरमंदिरः ।
दिगंतरांबराचारचारसंचारचंचरः ॥ १ ॥**

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વિદ્યાધર ! નીચેના સાત લોકો સહિત પૃથ્વીરૂપ મૂળ પ્રદેશમાં રહેલું, લોકાલોક સુધી સર્વ પર્વતોના અંદરના ભાગોરૂપી ક્યારાવાળું, દશ દિશાઓની અંદર આડી શાખાઓ-વડે, આકાશની અંદર ઊભી શાખાઓ વડે અને તેની અંદર વસનારાં પ્રાણીઓના સંચાર વડે ચંચળ થઈ રહેલું તથા આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અતિ વિસ્તારવાળું આ જગતરૂપી વૃક્ષ અહંકારરૂપી બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું એ બીજ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે બાળી નાખવામાં આવે તો પછી કશું ઉત્પન્ન જ થતું નથી. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જો અહંકાર શોધવા જઈએ તો સર્વ બ્રહ્મમાત્ર જ જણાયાથી એ અહંકાર કોઈ દિવસ છે જ નહિ, એટલું જ માત્ર તેનું જ્ઞાન છે કે જેથી એ અહંકારરૂપી બીજ બળી (શેકાઈ) જાય છે. 'હું અમુકરૂપ છું' એવી ભાવના થતાં અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે કે જે આ સંસારરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે. 'હું એવું કાંઈ પણ છે જ નહિ, જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મમાત્ર જ છે' એવી ભાવના થતાં અહંકાર રહેતો નથી; માત્ર એક બ્રહ્મબુદ્ધિ જ સર્વત્ર રહે છે અને એ જ ઉત્તમ જ્ઞાન છે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ નહિ થયાથી હુંપણું કે તમારાપણું એ બંને ક્યાંથી ઘટે? અને દ્વિત્વ -એકત્વ આદિ ભ્રાંતિ પણ કેમ સંભવે! (ન સંભવે.) જે મુમુક્ષુ પુરુષો સમૂળ સં લ્પત્યા કરવા માટે ગુરુનાં ઉપદેશ-વચન સાંભળી તેમણે બતાવેલા નાંમ પ્ર ાણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે યત્ન કરે છે, તેઓ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થયા પછી પરમપદને પહોંચવામાં જય મેળવે છે. જેમ રસોઈયો પોતે પાકશાસ્ત્રનો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને, તે પ્રમાણે રસોઈ બનાવે તો જ પોતાની બાબતમાં ફત્તેહ મેળવે છે, તેવી જ રીતે વિવેકી અધિકારી પુરુષ ગુરુ -શાસ્ત્ર આદિ દ્વારા સર્વ જાણી લઈ, તેમણે બતાવેલા માર્ગ અનુસાર યત્ન કરે, તો જ તે મોક્ષ પર્યંત ફળ આ નારા પોતાના સ્વરૂપના વિવેકને પ્રાપ્ત થાય છે; બાકી તે ર્યા વિના ફક્ત જાણવામાત્રથી કશું થતું નથી. 'આ જગત સ્વપ્ન -ઈન્દ્રજાળ આદિની પેઠે કેવળ ચૈતન્યતત્ત્વનો જ ચમત્કાર છે, તે વિના બીજું કાંઈ જ નથી' એમ તમે સમજો. એ જગત ચેતનસત્તા સિવાય દિશાઓમાં પણ ક્યાંય નથી અને બહાર કે અંદર પણ ક્યાંય

*આ આઠમા સર્ગમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનો જ્ઞાનથી ઉચ્છેદ થઈ જાય છે તે કહેવાશે; અને સંકલ્પથી ખડા થઈ ગયેલા કોઈ એક મંડપના જેવો જ આ સંસાર સંકલ્પમાત્રથી થયેલો છે, એ પણ કહેવાશે.

છે નહિ. જેમ ચિત્રકારના ચિત્તમાં કલ્પાયેલું ચિત્ર મનમાં સંકલ્પ સ્ફુરતાં દેખાય છે અને સંકલ્પ ન સ્ફુરે તો લય પામી જાય છે, તેમ આ જગતરૂપી ચિત્ર માત્ર સંકલ્પ સ્ફુરવાથી જ જોવામાં આવે છે અને સંકલ્પ જ ન સ્ફુરે તો તે લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (દેખાતું નથી.) મોટા થાંભલાઓવાળો, મુક્તામણિ વડે બનાવેલો અને અનેક લક્ષ યોજન સુધી સુવર્ણના મનોહર ચિત્રો વડે શોભતો કોઈ એક મંડપ છે કે જે મેરુના જેવા કાંતિમાન ગૂગળ વડે ઉપરના ભાગમાં શોભાવાળા હજારો મણિઓના થાંભલાઓથી વીંટાયેલો છે અને કોઈ ઠેકાણે હજારો ઈન્દ્રધનુષ્યના જેવો અને કોઈ ઠેકાણે પ્રલયકાળના સંધ્યાકાળનાં વાદળાંના જેવો મનોહર દેખાય છે. જે મંડપની અંદર વસનારાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોની ક્રીડાને માટે એકબીજાની વચમાં પર્વતો, નદીઓ, જંગલો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, દેવતાઓ, પશુ—પક્ષીઓ અને મનુષ્યો ઈત્યાદિ નાના પ્રકારની રચનાવાળા, પ્રાણીઓરૂપી બીજો તથા તેનાં ઉપભોગનાં સાધનો વડે ચારે તરફથી ભરપૂર; અંધકારનો નાશ કરનાર મણિઓ, દીવાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ વડે પ્રકાશ થતાં, લોકોની વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી શબ્દો વડે યુક્ત થઈ રહેલ, કોઈ ઠેકાણે અંધકારથી અને કોઈ ઠેકાણે પ્રકાશથી વિચિત્ર તરેહની શોભાને ધારણ કરનાર, પાતાળ, સ્વર્ગ આદિ બીજા લોકોરૂપી સંપુટો તે મંડપમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. ક્રીડા સંબંધી શોભાની ખાણરૂપ એ મંડપની અંદર સુગંધ વડે મનોહર અને ચપળ મેઘપંક્તિઓના જેવાં ચંચળ પાંદડાંને ધારણ કરી રહેલાં કલ્પવૃક્ષો છેદાઈ જઈ, સ્ત્રીઓનાં કર્ણભૂષણ આદિ અલંકારોમાં ઉપયોગી થાય છે. એ મંડપની અંદર બાળકના શ્વાસથી પણ ડોલતા અતિ હલકા કુલાચળ પર્વતો બાળકોને રમવાના દડાઓરૂપી કલ્પાયેલા છે. એ મંડપની અંદર સંધ્યાકાળનાં વાદળાં, દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં કર્ણાભૂષણરૂપે કલ્પવામાં આવેલાં છે અને શરદઋતુનાં વાદળાં દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓના ચામર તરીકે કલ્પાયેલાં છે. એ મંડપની અંદર પ્રલયકાળનાં વાદળાં વીંજણાઓરૂપે કલ્પવામાં આવ્યાં છે અને આ આખું પૃથ્વીનું તળ જૂગટું રમવાની ચોપાટ તરીકે કલ્પાયેલું છે તથા તારાઓથી શોભતું આકાશ, એક ચંદરવા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. એ મંડપના આકાશરૂપ આંગણામાં જેની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ અને લય થવાની પ્રતીતિરૂપી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, એવી જૂગટાંની રમત રમાય છે અને તે રમનારા તે મંડપના બ્રહ્માદિક સ્વામીઓ જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓરૂપી સોગઠાંને જન્મ—મરણાદિક વડે વારંવાર આમતેમ ફેરવ્યા કરે છે; તથા તેમાં ચંદ્ર—સૂર્ય આદિ ગ્રહો રમવાનાં પાસાંઓરૂપ છે. આવી રીતનો એક મંડપ છે, એમ સંકલ્પ કરનારા પુરુષને તે સંકલ્પ જ ઘણો લાંબો કાળ ભાવના કરવાથી આબેહૂબ કેમ જાણે નજર આગળ તરતો જ હોય તેમ થઈ જઈ સાચાના જેવો ભાસે છે. તેવી રીતે આ જગતરૂપી મંડપ પણ વિધાતાના સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને ચિત્રકારના ચિત્તમાં રહેલા ચિત્રની પેઠે તે માત્ર ચૈતન્યતત્ત્વના જ ચમત્કારરૂપ છે અને મિથ્યા છતાં સંકલ્પમાત્રથી જ તે સ્ફુરી આવે છે. જોકે સર્વ દૃશ્યમાત્ર આભાસરૂપે રહેલ છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો છે જ નહિ. ફક્ત કોઈ માયાવીની માયાની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ કોણ જાણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ જોવામાં આવે છે. જેમ સોનાની અંદર કંકણ—કુંડળ આદિ ભાવો રહેલ છે, તે રીતે સંસાર પણ ચૈતન્યતત્ત્વના ચમત્કારની અંદર જ રહેલો છે કે જે (સંસાર) સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તરત ક્ષય પામી જાય છે. હવે સંકલ્પ કરવો અથવા સંકલ્પ જ ન થવા દેવો, એ બંને વાત તમારા પોતાના ખાસ તાબાની જ છે; માટે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ તમે કરો. જે પુરુષ કરવા યોગ્ય કર્મનો જોકે ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ અન્નપાન આદિ ઐહિક (આ લોક સંબંધી) ભોગની સામગ્રી અને દાન, યજ્ઞ આદિ

પારલૌકિક (પરલોક સંબંધી) ભોગની સામગ્રી એ બંનેમાં નિષ્કામ હોવાથી કાંઈ પણ ફળની અભિલાષા રાખતો નથી, તેવા વીતરાગ પુરુષનો આ છેલ્લો જન્મ છે. હે શુદ્ધ બુદ્ધિમાન વિદ્યાધર! ત્રણ લોકને પવિત્ર કરનારી, મહાપવિત્ર અને પૂર્વની અવિવેક દશાના કરતાં વળી કાંઈ બીજી જ તરેહની વિવેક પદવીને તમે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા છો. તમારા આ મનના સંકલ્પબળથી પણ ઉત્તમ એવી પદવીથી હવે તમે નીચે પડશો નહિ; માટે વાણી અને મનના વ્યાપારરહિત (મન—વાણી વડે અગમ્ય) શુદ્ધ ચિદ્‌રૂપ પરમાત્માનું અવલંબન રાખી, મન આદિ સર્વ દૃશ્ય વર્ગને છોડી દો. ૧—૨૩

प्राप्तो विवेकपदवीमसि पावनात्मन्
पुण्यां पवित्रितजगत्त्रितयां द्वितीयाम् ।
नाधः पतिष्यसि पुनर्मनसाऽमुनेति
जानामि मौनममलं पदमुत्सृज त्वम् ॥२३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'માયામંડપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જગત ચિન્માત્ર છે

मुशुंड उवाच

अबुद्ध्यमानश्चेत्यादि चिद्रूपमपि चाऽनघ ।
शांतचिद्घन एवास्य निर्मलाम्बंतरांशुवत् ॥१॥

ભુશુંડ બોલ્યો: હે નિષ્પાપ વિદ્યાધર! દૃશ્યવર્ગને તેમાં રહેલ ક્રિયા, ગુણ, દોષ એ આદિને તથા તેને દ્રષ્ટારૂપે જોનારા તેથી જુદા જણાતા જીવચૈતન્યને—એ સર્વને તત્ત્વદૃષ્ટિથી મિથ્યા સમજી તે તરફ—કાંઈ લક્ષ્ય નહિ આપતાં નિર્મળ જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલાં સૂર્યકિરણની પેઠે તાપથી રહિત થઈ જઈ, શાંતપણાથી સર્વત્ર ભરપૂર પ્રકાશમય એક શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ થઈને તમે રહો. જેમ પરસ્પર એકબીજાના ધર્મોનું વિરુદ્ધપણું હોવા છતાં સમુદ્રમાં (જળમાં) એકસરખી રીતે વડવાનલ રહેલો છે, તે રીતે દૃશ્યવર્ગ પોતે ચૈતન્યતત્ત્વના કરતાં અચેતન વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મોવાળો હોવા છતાં, સમાનપણાથી એ ચેતન સત્તાની અંદર જ (આભાસરૂપે) રહેલો છે; કેમ કે તે જડવર્ગમાં જે ચૈતન્યની પ્રતીતિ થાય છે તે ચેતનસત્તાથી જ છે. જેમ અગ્નિની જ્વાળાના નાશનું અને ઉત્પત્તિનું કારણ પવન જ છે, તે રીતે જગતમાં જણાતા જડ અને ચેતન એ બંને ભાગના હેતુરૂપ એક ચેતનસત્તા જ છે, કારણ કે તેઓનું ચેતનપણું ચૈતન્યસત્તાને જ આધીન છે. 'હું' એવી કાંઈ પણ વસ્તુ છે નહિ, જે કાંઈ છે તે ચૈતન્ય છે. એ પ્રમાણે તમે કેવળ ચૈતન્ય આત્મામાં જ શાંત થાઓ અને પછી જેવું થઈ રહેવાય તેવા થઈને રહો. જેમ નિર્મળ જળની અંદર વ્યાપી રહેલું દૂધ અગ્નિ વડે જળનો નાશ થઈ જતાં પણ પોતે બહાર (જળ બળી જતાં તેથી જુદું) અને અંદર (જળ ભેગું થયું હોય ત્યારે તેની અંદર) બાકી રહે છે, તે રીતે તમે કે જે ચૈતન્ય છો તે સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર રહેલા હોવાથી તે પદાર્થોનો નાશ થઈ જાય, તોપણ અવશેષ જ રહો છો. હે પ્રિય વિદ્યાધર! હું એવું કાંઈ અહંકારનું જુદું સ્થાન છું નહિ, જે છે તે ચૈતન્ય આત્મા જ છે. એ પ્રમાણે તમારું જીવચૈતન્ય જો બ્રહ્મચૈતન્યમાં અખંડ એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તો પછી તેનાથી બીજો કાંઈ પણ વિષય જુદો જ નહિ રહેવાથી, તમારા બ્રહ્મરૂપની કોને ઉપમા આપી શકાય તેમ છે? (કોઈને નહિ.) દેવતાઓ અને દાનવો સહિત પાતાળલોક, ભૂલોક અને સ્વર્ગલોક, કેમ જાણે મૂર્તિમાન ખડા થઈ રહેલા હોય તેમ દેખાતું નથી અને પ્રીતિ, હર્ષ, ક્રોધ, યુદ્ધ, જય, પરાજય ઈત્યાદિ નાના પ્રકારના ભાવો બતાવવાથી તથા ભાગી જવું, દોડવું, ઈત્યાદિમાં ઉતાવળું થવારૂપી બીજા પણ ભાવો બતાવવા વડે કેમ જાણે તે તે વખતના ક્રિયા થવાના

*આ નવમા સર્ગમાં જગતની ઉત્પત્તિ, લય, સત્તા, સ્ફૂર્તિ ઈત્યાદિ સર્વ ચેતનને આધીન હોવાથી અને એ સઘળો ચેતનનો જ ચમત્કાર હોવાથી જગત પણ ચિન્માત્ર છે, એમ કહેવાશે.

કાળને મૂર્તિમાન રીતે બતાવતું હોય, તેમ વ્યાકુળતાનો દેખાવ આપતું, ભીંતમાં રંગમય ચિત્રમાં આલેખેલ જગત જેમ ભીંતની અંદર આલેખેલા કોઈ એક મુનિના પૂતળાની પેઠે ભીંતમાં ભીંતરૂપે વ્યાપારરહિત જ થઈ રહે, તેમ માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ શબલબ્રહ્મ-(ઈશ્વર)રૂપી ચિત્રમાં આલેખેલું આ દૃશ્યમાન જગતરૂપી ચિત્ર પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપી ભીંતની અંદર શુદ્ધ ચિદાકાશ કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, તે રૂપે જ રહેલ છે. જડ સંબંધી કે ચેતન સંબંધી જેવા જેવા સંકલ્પો વિશેષ કરી વારંવાર ચિત્તમાં અહર્નિશ સ્ફુર્યા કરે, તેવું તેવું પોતાની મેળે જ થઈ જવાય છે; માટે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે કરો. જેમ સૂર્યનાં કિરણો જ ઝાંઝવાના જળરૂપે ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ તેનું વાસ્તવસ્વરૂપ જાણનારા પુરુષને તે તરફ જવા—આવવામાં અટકાવ કરી શકતાં નથી, તેમ ચિદાત્માના ચમત્કારો જ ચૈતન્યરૂપ આકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે જગતના આકારે દેખાય છે; પરંતુ જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલું છે એવા જ્ઞાની પુરુષને તે શુદ્ધ ચૈતન્ય જણાયાથી તેના પારમાર્થિક વિચારમાં તે કાંઈ અટકાવ કરનાર થતું નથી. જેને આંખમાં તિમિર-રોગ થયો હોય તે પુરુષને આકાશની અંદર કેશ, મશક આદિ જેવા આકારોની પ્રતીતિ થવી વગેરે અને ભ્રાંતિ સ્ફુરી આવે છે તે રીતે આ સંસારમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર વડે વ્યાપ્ત થયેલ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને પોતાના આત્મામાં જ જગતરૂપ ભ્રાંતિ સ્ફુરી આવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જગત, તમે અને હું—સર્વ ખરી રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, ફક્ત આભાસ-માત્ર જ છે, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ દેખાય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ જગત થયેલું જ નથી અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં થયેલું જણાય છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં ભ્રાંતિ વડે રચાયેલા ગંધર્વનગર-ના જેવું આ જગત વ્યવહારદશામાં ભીંત આદિમાં ચિત્રરૂપે આલેખાયેલા જગતની પેઠે દેખવામાત્ર જ છે; બાકી તેને જગતરૂપે જોવા જઈએ તો આકાશની લતાની પેઠે તે સત્ય નથી. ૧-૧૨

एवं जगत्त्वमहमित्यवबोधरूपमाभासमात्रमुदितं न च नोदितं च। अर्कांशुजालरचनानगराभमत्र कुड्यादि सत्यमिदमस्ति न खेलतेव ॥११॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'ચિત્તનાસ્તિયોગ' નામનો
સર્ગ ૯મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને જગત મિથ્યા છે

भुशुंड उवाच

विद्धि त्वं चेतनादेव चेतनेतरचेतनम्।
जलेऽग्निरिव चिज्जाड्ये नातो भिन्नं मनागपि ॥१॥

ભુશુંડ બોલ્યો : ચૈતન્ય તત્ત્વથી જુદા જણાતા આ જડ જગતની જે કાંઈ સ્ફૂર્તિ થાય છે, તે ચેતનસત્તાથી જ છે, એમ તમે સમજો. જેમ જળમાં પડછાયારૂપે પડેલો અગ્નિ ભિન્નરૂપે દેખાતાં છતાં જળથી જુદો કહી શકાતો નથી, તેમ જડ વસ્તુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ ચેતનસત્તાથી જુદી નહિ હોવાથી જડચેતન એ બંને જરા પણ જુદાં કહી શકાતાં નથી. માટે જડચેતનનો અભેદ હોવાથી તમે દેહ વગેરે માપવાળા આકારનો આધાર રાખ્યા વિના ચિત્રકારના ચિત્તમાં બુટ્ટારૂપે ઊઠેલ ચિત્રની અંદરના પરમતત્ત્વની પેઠે, અનેક ગંધર્વનગરના અધિષ્ઠાનરૂપ આકાશની પેઠે, કાંઈ વિક્ષેપ નહિ પામતાં સ્વસ્થ થઈને રહો. જેમ ચંચળતા વિનાના નિર્મળ જળની અંદર કંઈક ફીણના પરપોટાનો સૂક્ષ્મ ભાવ ભવિષ્યમાં થવા માટે રહેલો જ હોય છે, તેમ બ્રહ્મ કે જે માયાનો સંબંધ થતાં ઈશ્વરપદ વડે સંબોધાય છે, તે સર્વશક્તિમાન હોવાથી તેની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે જડશક્તિ પણ રહેલી જ છે; પરંતુ જેમ કારણ વિના જળમાં સૂક્ષ્મ ભાવથી રહેલો ફીણનો ઝીણો

* આ દશમા સર્ગમાં નિર્વિકાર, કારણથી રહિત બ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે રહેલ છે તે અને કોઈ કાળે અથવા કોઈ સ્થળે જગત ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી એ વાત કહેવામાં આવશે.

પરપોટો પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ અદ્વિતીય પરમતત્ત્વમાં માયા જ નહિ હોવાથી નિર્વિકાર બ્રહ્મમાંથી કારણ વિના સૃષ્ટિ આદિ કાંઈ ઉત્પન્ન જ થતું નથી. આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ કારણ વિના જ ભ્રાંતિમાત્રથી જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ શોધવા જઈએ તો કશું દેખાતું નથી; માટે જગત આદિ કાંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. કારણનો અત્યંત અભાવ હોવાથી જગત આદિ કાંઈ પણ થયેલું જ નથી; અને જેમ ઝાંઝવાનું જળ દેખવામાં આવતાં છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જગત નજરથી દેખાતાં છતાં પણ સાવ મિથ્યા જ છે. બ્રહ્મ કે જે અનંત છે, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે અને શાંત છે, તે જ આ સર્વ દૃશ્યરૂપે ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે; બાકી તેમાં કારણનો અભાવ હોવાથી નામરૂપ-વાળી સૃષ્ટિ છે જ નહિ, તેથી આ સર્વ ફક્ત એક નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. માટે તમે બ્રહ્મરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર છો, શિલાના અંદરના ગર્ભની પેઠે છેદ અને ભેદ વિનાના છો અને આકાશના અંદરના ભાગની પેઠે નિર્વિકાર છો તથા તેને લીધે જ જન્મથી રહિત છો, નિરવયવ છો અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં તમે સર્વમાં કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે રહ્યા છો અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં (સર્વ મિથ્યા હોવાથી) તમે કશામાં કોઈ પણ રૂપે નથી; માટે તમે નિઃશંકપણે સારી રીતે સુખપૂર્વક રહો. બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ એ બંનેથી રહિત પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તમે પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાઓ. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મ પોતે નિત્ય આનંદરૂપ હોવાથી તેને કાંઈ એવું પ્રયોજન નથી કે જેથી તે આ સૃષ્ટિ આદિ કાર્ય કરે; માટે સૃષ્ટિ આદિ કશાનો સંભવ જ નહિ હોવાથી જે કાંઈ છે તે જન્માદિ વિકારથી રહિત પરમ કલ્યાણરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. જે અજ્ઞાની પુરુષો પોતાના આત્માને બ્રહ્મથી રહિત અને ચૈતન્યરૂપ નથી સમજતા, તેઓને અજ્ઞાનરૂપ બંધ કોઈ દિવસ નહિ ટળવાથી આ સૃષ્ટિનો નાશ થતાં તેમની ગતિ વિષેનો શો વિચાર કરવો ? જ્યાં જ્યાં પરબ્રહ્મ છે, ત્યાં ત્યાં જગત પોતાના નામરૂપથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે. તણખલામાં, લાકડામાં, જળમાં, ભીંતમાં અને સર્વ ઠેકાણે પરબ્રહ્મ રહેલ છે અને પરસ્પર ઓતપ્રોત થઈને રહેલો અનેક સૃષ્ટિઓનો સમૂહ પણ (ચેતનતત્ત્વના અલૌકિક ચમત્કારથી) સર્વત્ર રહેલો છે. બ્રહ્મમાં શું આમ જગતની પ્રતીતિ થયા કરવી એ તેનો સ્વભાવ હશે કે ? એવી શંકા લાવવાનો અહીં અવકાશ જ નથી; કેમ કે એ અનંત પરમતત્ત્વમાં તે તત્ત્વ પોતે એક જ હોવાને લીધે પોતાપણું અને પારકાપણું એ આદિનો અત્યંત અભાવ હોવાથી જ, બીજા-નાથી પોતાને જુદો પાડનારો સ્વભાવરૂપ ધર્મ તેમાં સંભવતો જ નથી. દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ કે જે પોતાના આશ્રયને બીજાનાથી જુદો પાડ-વામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે, તે (જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણતારૂપી સ્વભાવ બીજે ઠેકાણે જળ આદિમાં અભાવવાળો હોય છે, તે રીતે) પોતાના આશ્રયથી અન્ય સ્થળોમાં અભાવવાળો જ હોય છે; તેને લીધે પરબ્રહ્મ કે જે અનંત છે તેમાં જુદો પાડ-વાની બીજી વસ્તુ જ નહિ હોવાથી સ્વભાવ આદિ ખોટી કલ્પનાઓ ટકી શકતી નથી. નિત્ય અને અનંત પરમાત્મામાં વિજાતીયપણું કે સજાતીયપણું એ બંનેનો અત્યંત અસંભવ હોવાથી, સજાતીયવિજાતીય આદિથી પોતાના આશ્રયના ભેદને બતાવનારા સ્વભાવાદિક તેમાં છે જ નહિ. વસ્તુગતિની સ્વયંપ્રકાશ તે પરમતત્ત્વ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ છે, લોકમાં પણ જે જે ધર્મ કે જે જે ભાવો પોતાની મેળે સ્વતઃસિદ્ધ જ છે અને પોતાના આશ્રયને બીજાઓનાથી જુદા પાડી આપવાના સ્વભાવનું કાર્ય નથી કરતા, તેમાં સ્વભાવનો વ્યવહાર થતો નથી. હે સુશીલ વિદ્યાધર! જેમ બ્રહ્મમાં જગત ખરી રીતે છે જ નહિ, તેમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જોવામાં આવે તો અહં-કાર પણ અંદર જોવામાં આવતો નથી; પણ જેમ બાળકની ભ્રાંતિએ કલ્પેલો હાઉ મિથ્યા છતાં

આગળ આવી ઊભો રહે, તેમ અહંકાર મિથ્યા છતાં કોણ જાણે કયાંથી આવી ખડો થઈ જાય છે! અહંકારના નામરૂપને છોડી દઈએ, તો જે શેષ રહે તે પરબ્રહ્મ જ છે અને અહંકારને નામરૂપ સહિત માની લઈ તેના સ્વરૂપની તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી શોધ કરીએ, તો તે (મિથ્યા હોવાથી) ક્યાંય જતો રહે છે. એ રીતે જગત તથા બ્રહ્મ એ બંનેનો જે કાંઈ ભેદ જણાય છે, તે કલ્પિત હોવાથી ખરી રીતે અભેદ જ છે અને પર્યાય શબ્દોનો અર્થ જેમ એક હોય તેમ એક જ છે. જેમ સોનાનો અને કડાંનો ભેદ તો સંકલ્પમાત્ર જ તથા મિથ્યા જ છે, તેમ બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ પણ સંકલ્પમાત્ર તથા મિથ્યા જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ૧–૧૯

भेदो जगद्ब्रह्मदृशोरभेदः पर्यायशब्दार्थविलासतुल्यः । सङ्कल्पमात्रं कथितो न सत्यो यथानयोर्वै कटकत्वहेम्नोः ॥ १९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગાપવર્ગપ્રતિપત્તિયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો*

જગત બ્રહ્મરૂપ છે

ભુશુંડ ઉવાચ

शस्त्राणि दयितांगानि लग्नान्यंगे निरंबरे। यो बुध्यमानः सुसमः स परस्मिन्पदे स्थितः ॥१॥

ભુશુંડ બોલ્યો: વસ્ત્રાદિકથી રહિત એવા પોતાના દિગંબર શરીરમાં શસ્ત્રો વાગે અથવા પ્રિય સ્ત્રીઓના સ્તનાદિક અવયવોનો સ્પર્શ થાય તોપણ તે બંનેને મનમાં કશો વિકાર નહિ લાવતાં જે સમાન રીતે ગણતો હોય, તે ધીર પુરુષ પરમપદમાં રહ્યો છે. પદાર્થોથી વિકારોનો ઉદય થવાના સંબંધમાં 'એ સર્વ મિથ્યા છે' એમ સમજી જ્યાં સુધી સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી, પરમસુખમય, નિર્વિકાર દશા પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી ધીરતા રાખી પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અભ્યાસ કરવાનો છે. જે પદાર્થ (જગત) જેવો (બ્રહ્મરૂપ) છે, તેને તેવો (બ્રહ્મરૂપ) જાણનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને, મનને દુઃખ ઉપજાવનારી પીડાઓ પોતાની આગળ મૂર્તિમાન આવી ઊભી રહે, તોપણ જળ જેમ કમળને અડકી શકતું નથી તેમ જરા પર ઈજા કરી શકતી નથી. શાંત બુદ્ધિવાળો જે વિવેકી પુરુષ સંકલ્પનો ઉદય જ નહિ થવા દેતાં શસ્ત્રો અને અંગનાઓ કે જેઓ ભ્રાંતિ વડે મૃગજળની પેઠે દેખાતાં છતાં તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ જોતાં આકાશના જેવાં શૂન્ય જ છે, તેઓ દૈવયોગથી પોતાના અંગમાં લાગેલ હોય તોપણ તે વડે કશો હર્ષ—શોકાદિક વિકાર ન પામતાં, નહિ લાગેલા જેવાં જ દેખે છે, તે જ ખરું દેખે છે. જેમ ઝેર પોતે પોતાના મૂળ સ્વભાવને નહિ છોડતાં પોતાની મેળે જ ઘુણ આદિ દુષ્ટ કીડાઓરૂપે બની જાય છે, પરંતુ ખરી રીતે કાંઈ એ કીડા વગેરે વિષથી જુદું નથી, તે રીતે આત્મા કે જે બ્રહ્મરૂપ છે, તે પોતાના મૂળ (બ્રહ્મ) સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જીવભાવે (વિવર્તરૂપે) બની જાય છે, કે જે જીવભાવ પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં લય પામી જાય તેવો છે. જેમ મરણધર્મથી રહિત જડ વિષ પોતાના સ્વભાવને નહિ છોડી દેતાં મરણધર્મવાળા કીટ આદિ જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મચૈતન્ય કે જે મરણધર્મથી રહિત છે, તે પોતાના મૂળસ્વભાવને નહિ છોડતાં મરણધર્મવાળા જડ પદાર્થોના રૂપે વિવર્ત પામેલ છે. બ્રહ્મ કે જે અનંત છે, તેના કોઈ એક પ્રદેશમાં જેમ વિષ પોતાના વિષપણાને નહિ મૂકતાં, પોતામાં જ ક્રમે કરી ઝેરી કૃમિરૂપે થઈ જાય છે, તે જોકે ખરી રીતે તો વિષરૂપ જ છે; પરંતુ કેમ જાણે તેથી જુદો હોય તેમ દેખાય છે અને તે બ્રહ્મમાં વિવર્તરૂપે ભાસે છે; તે આ પ્રમાણે આ જીવરૂપી ઝેરી કીડો પણ બ્રહ્મથી જુદો નહિ હોવા છતાં

* આ અગિયારમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોને જીતી લઈ, નિર્વિકાર ચિત્તની પૂર્ણ પરમાત્મામાં સ્થિતિ રાખવાનું અને દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ જ નહિ રાખવાની સ્થિતિને દૃઢ કરવાનું કહેવામાં આવશે.

કેમ જાણે જુદો હોય તેમ રહ્યા છતાં, કેમ જાણે તેમાં ન રહ્યો હોય અને બ્રહ્મરૂપ છતાં કેમ જાણે બ્રહ્મરૂપ ન હોય અને તેથી જુદો હોય તેમ થઈ રહેલ છે, તેને બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જન્મ કે મરણ સાથે કશો સંબંધ જ નથી અને જીવદૃષ્ટિએ તેને જન્મ –મરણની દશા જોવામાં આવે છે. દેહઈન્દ્રિય અને વિષયરૂપે પદાર્થોમાં 'અમુક હું છું અને અમુક મારું છે' એવી આસક્તિ વડે નહિ બંધાતાં, પોતાના સ્વરૂપને નહિ ભૂલી ગયેલા તથા શ્રવણાદિક પ્રયત્નો વડે પોતાના આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડતા પોતાના આત્માથી જ (પુરુષપ્રયત્ન વડે) આ સંસારસાગર ગાયના એક પગલાની પેઠે સહેલાઈથી તરી શકાય છે. બાકી ફક્ત દેવના ઉપર જ આધાર રાખવાથી કશું થતું નથી. અને અતિપ્રિય પદાર્થોની અંદર સારરૂપે જે સુખ રહેલું છે, તેની ઉત્તમ અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરનારી જે પરિપૂર્ણ આત્માની અંદર સર્વ ભાવોને ઓળંગીને રહેલી શીતળતા છે કે જે સર્વ તાપો-ની નિવૃત્તિ થતાં અનુભવમાં આવે છે, તેવા સુખરૂપ આત્મલાભમાં શો અનાદર કરવાનો છે? સર્વ જગતના પદાર્થોની જે કાંઈ સત્તા જણાય છે, તેની અંદર જ સર્વ બ્રહ્મ કે જે સદ્‌રૂપ છે, તેની જ તત્કાળ ભાવના કરવામાં આવે, તો પછી નિર્મળ અદ્વિતીય આત્મામાં મન, અહંકાર, બુદ્ધિ આદિ દોષો ક્યાંથી જ રહે? હે પ્રિય વિદ્યાધર! જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થોને તટસ્થપણાથી તમે પોતે સાક્ષીરૂપે જુદા રહી જોયા કરો છો, તેમ શરીરને, અહંકારને, મનને, બુદ્ધિને અને અનુ-ભવ આદિને પણ પોતે તેથી જુદા રહી કશામાં મમતાનું કે આત્મભાવનું અભિમાન ન કરતાં સાક્ષીરૂપે જોયા કરો અને પછી બહાર જે કાંઈ જગતના પદાર્થોના સમૂહના પ્રવાહ જોવામાં આવે છે, તે સંબંધી અને અંદર મનબુદ્ધિ આદિ જે કાંઈ રહેલ છે, તે સંબંધી કાંઈ પણ સંકલ્પ જ ન કરતાં તે સર્વને મિથ્યા જ સમજી પોતાના આત્માના જ્ઞાનસ્વરૂપને ઓળખી લઈ, તમે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહો. એ જીવન્મુક્ત દશાની સ્થિતિ એવી છે કે તેમાં સંપત્તિ કે વિપત્તિ, સુખ કે દુઃખ વગેરે કોઈપણ હેતુથી કોઈને કોઈ પણ કાળમાં કોઈ જાતનો ગુણદોષ લાગતો જ નથી; કેમ કે સર્વ એક આત્મમય જ હોવાથી તેમાં કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું કશું રહેતું જ નથી. ૧–૧૫

न केनचित्कस्यचिदेव कश्चिद्दोषो न चैवेह गुणः कदाचित्। सुखेन दुःखेन भवाभवेन न चास्ति भोक्ता न च कर्तृता च ॥ १५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'યથાભૂતાર્થવેદન' નામનો
સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય

શ્રીભુશુંડ ઉવાચ

**ख एव व्योमसंपन्नमिति संकल्पनं यथा।
भ्रांतिमात्रमसद्रूपं तथाहंभावभावनम् ॥ १ ॥**

ભુશુંડ બોલ્યો : જેમ આકાશની અંદર વળી બીજું આકાશ ઉત્પન્ન થયું એવો સંકલ્પ વસ્તુતઃ આકાશ એક જ હોવાથી કેવળ ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા છે, તેમ આત્મા કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે તે ભુલાઈ જઈ, તેની અંદર અહંકાર કે જેમાં સૂક્ષ્મ રૂપથી આ સઘળો પ્રપંચ રહેલો છે તે આત્માનું એકપણું હોવાથી માત્ર ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા જ છે. આકાશની અંદર વળી બીજું આકાશ ઉત્પન્ન થયું એ સંકલ્પનો કરનાર હું (અમુક પુરુષ) જેમ તેનાથી જુદો છું, તેમ મન—વાણી વડે અગમ્ય હોવાથી નિર્દેશ ન કરી શકાતો, આત્મા કે જે સદ્‌રૂપ છતાં અવિદ્યા વડે ઢંકાઈ જવાથી કેમ જાણે જીવભાવને પામી જઈ અસદ્‌રૂપ બની ગયો હોય, તેમ થઈ

*આ બારમા સર્ગમાં અહંકાર ભ્રાંતિમાત્ર છે, જગતનો જે ભ્રમ જોવામાં આવે છે, એ એક ચૈતન્ય-તત્ત્વનો વિવર્ત જ છે અને તેમ થવામાં અવિદ્યા કારણ-રૂપ છે; માટે અવિદ્યાક્ષય થવાનો ક્રમ કહેવાશે.

રહેલ છે. તે પોતે ચિદાભાસરૂપે જુદો કલ્પાઈ જઈ પોતાના ભુલાઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ અહંકાર વગેરેની કલ્પના કરે છે. જેમ આકાશને આકાશનું પોતાનું જ એક સ્વરૂપ રહેલું છે કે જે એક જ છે; તેમાં જે બીજું આકાશ ઉત્પન્ન થવાનો સંકલ્પ થવો એ તો માત્ર કલ્પના કરનાર પુરુષના સંકલ્પમાં જ રહેલો છે. એવી જ રીતે અવિદ્યાની ઉપાધિ વડે વીંટાયેલો ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ (જીવભાવને પામી જઈ) પોતાના અવિદ્યારૂપી દેહમાં જ 'હું અમુકરૂપે દ્રષ્ટા છું અને અમુક દૃશ્ય છે' એવી કલ્પના કરી તે રૂપે ભાસે છે; માટે તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ જોતાં અહંકાર પણ અજ્ઞાનથી જુદો નથી અને અહંકારથી જુદું જે કાંઈ આ પ્રપંચરૂપે ભાસે છે, તે પણ અજ્ઞાનથી જુદું નથી. સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, એટલે પછી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મચૈતન્ય જ સત્ય છે અને તે એવું તો સૂક્ષ્મ છે કે જેની પાસે અતિ ઝીણામાં ઝીણું આકાશ પણ સ્થૂલ જ છે. એ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વમાં જેમ એક અણુમાં મહામેરુની કલ્પના કરવામાં આવે, તે પ્રમાણે આ આકાશ આદિ સૃષ્ટિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને અનાદિ અવિદ્યા કે જેને લીધે સઘળું દૃશ્ય વિવર્તરૂપે જોવામાં આવે છે, તે પણ એ પરમતત્ત્વની પાસે સ્થૂલ જ છે. એ પરમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યે પોતાની અંદર જેવાજેવા સ્વભાવની ભાવના કરી, તે તે આ સૃષ્ટિને આકારે થઈ રહેલ છે. જેમ ચકરી આદિનું કૂંડાળું જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે તેનો જ એક જાતનો ફેલાવો છે; તે પ્રમાણે અંદર અહંકાર આદિ અને બહાર આકાશ આદિ આ સર્વ જગત આત્મચૈતન્યના જ વિવર્તરૂપ ફેલાઈ રહેલું છે. જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે, તેની જો ચકરી આદિ કાંઈ ન થતું હોય, તો તે પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ રહે છે; તે રીતે જ્ઞાન વડે કે મહાપ્રલયમાં જ્યારે એ ચૈતન્યતત્ત્વનો જગતરૂપે વિવર્ત શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે પરમ તત્ત્વ સ્ફુરણ વિનાના શાંત પવનના જેવું અને કેમ જાણે આકાશના જેવું નિર્વિકાર અને શૂન્ય હૃદયવાળું થઈ ગયું હોય, તેમ પોતાના શાંત નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ રહે છે. એકરસ થઈ રહેલ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચથી શૂન્ય અને આભાસથી પણ રહિત, કેવળ ચિન્માત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિવર્તરૂપે આ જગતને આકારે દેખાય છે. તે વિના આ જગતનું અને તેની અંદર પ્રસરી રહેલાં અનેક કાર્યોનું બીજું કાંઈ પારમાર્થિક રૂપ ઘટી શકતું નથી. તથા તેમાં દેશકાળ આદિની કલ્પના પણ ઘટતી નથી. જેમ માયા—સ્વપ્ન આદિમાં ભ્રાંતિ વડે થોડા કાળમાં ઘણો કાળ ગયો લાગે છે. જેમ ભ્રાંતિથી આકાશની અંદર નીલ, પીત આદિ અનેક વર્ણો અને ગંધર્વનગર વગેરે દેખાય છે, જેમ વહાણમાં બેઠેલા પુરુષને ભ્રાંતિથી કાંઠાનાં ઝાડ પણ ચાલતાં દેખાય છે; જેમ મરુભૂમિમાં ભ્રાંતિથી ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય છે અને જળની અંદર જેમ ભ્રાંતિથી ચંદ્રમાંનું પ્રતિબિંબ ચાલતું હોય તેવું લાગે છે, જેમ નિદ્રાની અંદર સ્વપ્ન આવતાં તેમાં અનેક તરેહના આકારો મિથ્યા રીતે જ દેખાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ મનનાં (કલ્પિત) રાજ્યો વગેરે સ્વપ્નની પેઠ માત્ર ભ્રાંતિથી જ કેમ જાણે પાસે મૂર્તિમાન ખડાં થઈને આવી ઊભાં હોય, તેમ મન વડે અનુભવાયેલ છે; તે પ્રમાણે ચોતરફ ફેલાયેલ એ ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વમાં આ જગત પણ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ ભાસે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે આકાશ કરતાં પણ અતિ સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર છે અને હમેશાં ક્ષોભ (ચંચળતા) આદિ સર્વ વિકારમાત્રથી રહિત છે, તેનું (જગતરૂપે) ફેલાઈ જવું અને (પાછું) સંકોચાઈ જવું એ બંને સંભવતાં જ નથી. સુખ—દુઃખને ભોગવવાપણું તથા દેહ વગેરેમાં અહંકાર થવો ઈત્યાદિ જે વિકારો દેખાય છે, તેનો સંબંધ માત્ર ચિદાભાસ સાથે જ છે; બાકી કૂટસ્થ ચૈતન્ય કે જે સર્વ વિકારથી રહિત છે, તેમાં સુખ—દુઃખ ભોગવવાપણું

ઇત્યાદિ તથા દેહ વગેરેમાં અહંકાર થવો એ આદિ કશો જ વિકાર છે જ નહિ. એ નિર્વિકાર પરમતત્ત્વ કે જે ખરી રીતે એક જ છે, તે જળમાં જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવાહ રહેલ છે, તેમ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. જેમ અંધારામાં સર્પના પગ દેખવામાં નથી આવતા તેમ સંકલ્પથી રહિત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને પણ ચિંતા, લાજ, હર્ષ, ભય, સ્મૃતિ, કીર્તિ અને ઇચ્છા ઇત્યાદિને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વ વિષયસમૂહ (મનનો લય થઈ જવાથી) દેખવામાં આવતો નથી. આ સૃષ્ટિ કે જે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનથી જ અનુભવવામાં આવવાથી બ્રહ્મરૂપ ચંદ્રબિંબથી સ્ફુરેલ ચિદાભાસ(જીવ)રૂપ ચાંદનીના અંશરૂપ નેત્ર આદિ વડે થતા જ્ઞાનરૂપી અમૃતના રસ જેવી છે, તેનો પોતાના આધારરૂપ દિશા અને કાળ એ બંનેનો નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય પરબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાથી, બ્રહ્મથી જુદી પડી શકતી નથી. એ પ્રમાણે તે પરમતત્ત્વ કે જે પોતાથી અભેદભાવે રહેલા આ જગતના આકારે દેખાય છે, તે સર્વત્ર એકસરખી રીતે સત્, ચિત્ત અને આનંદરૂપે પ્રકાશી રહેલ છે. તેની અંદર કોઈ ઠેકાણે દેહ વગેરેમાં વિશેષ અભિમાન બંધાઈ જવાથી, દેહ આદિ જે જે અનુકૂળ હોય તેમાં રાગની અને જે જે પ્રતિકૂળ હોય તેમાં દ્વેષની કલ્પના કરી લઈ, અનેક પીડાઓનું પાત્ર થઈ રહેલો અહંકાર કેમ જાણે ચૈતન્યતત્ત્વથી પોતે જુદો હોય તેમ દેખાયા કરે છે. તે તો ભ્રાંતિ વડે અજ્ઞાનમાં અથડાતા ચિત્તનું જ એક રૂપ છે કે જે ચિત્તની અંદર જળમાં જેમ અનેક ચકરીઓ રહે તેમ, આ જગત તેના જીવો અને તેના બંધમોક્ષ આદિની અનેક કલ્પનાઓ રહેલી છે. અંદર ડૂબકી મારવાના અને પછી બહાર નીકળવાના કોલાહલથી રહિત તથા જળના વિવર્તરૂપે દેખાતાં ચકરીઓનાં કૂંડાળાં વડે નાશ ન પામતી અનાદિકાળની આ સૃષ્ટિરૂપી ઝાંઝવાના જળની નદી તેના સ્વરૂપનું ખરેખરું જ્ઞાન થતાં તત્કાળ નાશ પામી જાય છે. જેમ જળ ચકરીઓરૂપે જોવામાં આવે છે અને ધુમાડાનો ઘાટો સમૂહ એકરસ થઈ જવાથી છેટેથી વાદળાંરૂપે દેખાય છે, તે પ્રમાણે અજડ (ચેતન) આત્મા અને જડ મન એ બંનેના કરતાં વળી સૃષ્ટિ ત્રીજી જ તરેહની જડ અને ચેતનરૂપે જોવામાં આવે છે કે જે જડરૂપ છે અને સત્તારૂપે સ્ફુરી આવવાથી એ અંશમાં અજડ (ચેતન) પણ કહી શકાય છે. જેમ લાકડું કે જે જાતે જડ છે, તેને કરવત વડે વહેરી સાફ બનાવી તેનાં ચકરી આદિ ચેતનધર્મવાળાં અનેક ચિત્રો બનાવવામાં આવે છે, તેમ પરમતત્ત્વ કે જે પોતે એક જ હોવાથી દિશા, કાળ આદિ મર્યાદા(માપ)થી રહિત છે, તેમાં જડચેતનરૂપે દેખાતી આ સૃષ્ટિભ્રાંતિ વડે કલ્પવામાં આવી છે. પોતાના સ્વરૂપથી મિથ્યાપણાને લીધે કોમળ દેખાતા છતાં અધિષ્ઠાનસત્તાથી પથ્થરની પેઠે અતિ દૃઢતાવાળા તથા સ્ફટિકની શિલાની અંદર પ્રતિબિંબિવાળા થયેલા કેળના થાંભલામાં અને અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં રહેલી આ સૃષ્ટિમાં સંકલ્પ વડે કલ્પી કાઢેલી પાંદડાંની વિલક્ષણતા વિના કશું વિલક્ષણપણું જણાતું નથી. હજારો ખરીઓના, હજારો મસ્તકોના, હજારો આંખોના, હજારો હાથોના અને હજારો મુખોના હાવભાવને બતાવનારા આકારો અને ચેષ્ટાઓવાળા અનેક પર્વતોને; જરાયુજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ અને સ્વેદજ, એ આદિ અનેક પ્રાણીઓનાં શરીરોને, દિશાઓને, દેશોને અને નદીઓને એક પ્રાદેશમાત્ર* જેટલા જ ભાગમાં ધારણ કરી રહેલ; અંદર શૂન્ય (શૂન્યતાવાળું અને નિરવયવ), નિ:સાર અનેક તરેહના રંગો (કામો અને રંગો) વડે રંગાયેલ, વિરાગ (વૈરાગ્ય અને જુદા રંગવાળું, રંગ મટાડનારું દ્રવ્ય તે) વડે થનારી શુદ્ધિથી જ જતું રહેનારું; દેવો, દૈત્યો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને મોટા નાગોવાળા જડ સ્વરૂપવાળા પવન (સૂત્રાત્મા અને વાયુ તે) વડે ચલાયમાન સર્વનાથી ઉત્કૃષ્ટ ચેતનતત્ત્વે

* અંગૂઠો અને તેની પાસેની આંગળી એ બંને વચ્ચેનો ભાગ તે પ્રાદેશ કહેવાય છે.

(બ્રહ્મચૈતન્યે અને જીવચૈતન્યે) રચેલ, પરામર્શને (વિચારને અને બીજાના સંઘર્ષણને) સહન ન કરી શકતું, પ્રકાશવાળું સુંદર, રમણીય અને વિકલ્પ વડે જ અનુભવમાં આવતું આ જગત પટમાં ચિત્રરૂપે આલેખેલા કોઈ મોટા રાજ્યના જેવું આભાસમાત્ર જ છે. વિકલ્પવૃત્તિવાળું અને સંકલ્પરૂપે ઉદય પામતું મન કે જેનું સ્વરૂપ સાવ મિથ્યા અને ભ્રાંતિરૂપ છે, તેની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે પડેલ ચિદાભાસરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ, જેમ જળની અંદર પડેલું તેલનું બિંદુ ચોતરફ પ્રસરી જાય, તેમ વાસનાઓરૂપી જાળોના સમૂહો વડે બંધાઈ જઈ, સર્વ પ્રકારનાં સુખ – દુઃખ આદિ તરંગો વડે વીંટાઈ રહી, જેમ બને તેમ સ્ત્રી—પુત્ર આદિમાં ફેલાઈ ગયેલા સ્નેહનો અનુભવ લેતાં જડ અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં મિથ્યા હોવાથી ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલા, ભ્રાંતિવડે માત્ર દેખાતા શબ્દ, સ્પર્શ આદિ વિષયોનો અનુભવ લેવો એ આદિ અનેકરૂપે એ તત્ત્વ જ પ્રસરી રહેલ છે. એ પ્રમાણે તે આદિચૈતન્ય 'હું અમુક દેહ આદિરૂપ છું' એવા વિકલ્પો વડે બહિર્મુખ થઈ, કેમ જાણે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ ભાસે છે; પરંતુ ખરી રીતે જેમ જળ અને પાણી એ બંને જળના પર્યાયશબ્દ હોવાથી, એ બંનેના અર્થમાં કશું જુદાપણું નથી, તે પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બંનેનો (ઉપાધિનો ત્યાગ કરી દેતાં) એક ચેતનતત્ત્વમાં જ વિરામ થતો હોવાથી, પર્યાયશબ્દની પેઠે તે બંનેનો પરિણામે એક જ અર્થ હોવાને લીધે, જીવચૈતન્ય પરમાત્માથી જુદું પડી શકતું નથી. પોતાનો આત્મા કે જે ચૈતન્યરૂપ છે અને સૂર્યદેવની પેઠે આપોઆપ પ્રકાશવાળો છે, તે જ અહંકારરૂપ બની જઈ પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપમાં ભોગ્યરૂપે આ સૃષ્ટિને કલ્પી લે છે, એટલે આ સૃષ્ટિ કે તેનો રચનાર એ બંને ચૈતન્ય આત્માથી જુદાં નથી. જળ કે જે પોતે સ્વાભાવિક રીતે પ્રવાહી છે, તે પોતાની સત્તા કે જે તરંગ આદિ રૂપે ગતિવાળી છે. તેમાં ગતિથી રહિત પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં જ તે પોતે રહેલ છે; તેવી રીતે આત્મા કે જે પોતે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને નિર્વિકાર છે, તે આકાશ આદિ પ્રપંચની રચનામાં કારણરૂપ ભાસે છે પરંતુ તેમાં એ રહેલ છે એમ પણ નથી તથા આકાશ આદિ પ્રપંચના કર્તારૂપ પણ નથી અને એ આકાશ આદિ પ્રપંચને પોતે જુદો રહી જાણનારો છે, એમ પણ નથી. એ સર્વ તો વિકલ્પમાત્ર છે. બાકી એ આત્મા તો પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. પ્રથમ વ્યાવહારિક દશામાં રહી (અધ્યારોપ દૃષ્ટિથી) દેશકાળ આદિની રચનાનો અંગીકાર કરી લઈ, ચેતનતત્ત્વની આકાશ આદિ પ્રપંચરૂપે દેખાવાની વાત અમે કહીએ છીએ, તેથી તેમાં જળતરંગના દૃષ્ટાંતનું સમાનપણું જરા પણ છૂટે જતું નથી, પણ બરાબર ઘટતું આવે છે. જેમ જળના તરંગ આદિરૂપે થવામાં અમુક દેશકાળ હોય છે, તેમ એ આત્મતત્ત્વના પણ જગત આદિરૂપ વિવર્ત થવામાં અમુક દેશકાળની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એટલે દૃષ્ટાંત—દાર્ષ્ટાંતિક (સિદ્ધાંત)ની બરાબર સંગતિ મળે છે. મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ જે કાંઈ વિકલ્પરૂપે સ્ફુરે છે, તે સર્વને તમે અવિદ્યારૂપ જ છે એમ સમજો; અને તે પુરુષપ્રયત્ન વડે તરત નાશ પામી જાય છે. અવિદ્યાનો અડધો ભાગ કે જે સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિમાં મમતાનો અધ્યાસ થવામાં કારણરૂપ છે, તે વિનય, નમ્રતા, દાન, સન્માન આદિથી પોતે વશ જેવા કરી લીધેલા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓ સાથે પરસ્પર વાર્તાલાપ વગેરેથી જ પ્રથમ ભૂમિકાનો લાભ થઈ અભ્યાસ કરેલા તીવ્ર વૈરાગ્ય આદિ સાધનની સિદ્ધિ થતાં નાશ પામી જાય છે અને એ અવિદ્યાનો પા ભાગ કે જે બિલકુલ ન સમજવું, ઊલટું સમજવું ઇત્યાદિરૂપે દેહાદિકમાં અહંતારૂપે રહેલ છે તથા અવિદ્યાની વિક્ષેપશક્તિ રૂપે કહેવાય છે, તે શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ –મનન આદિ થતાં નાશ પામી જાય છે. બાકીનો જે પા ભાગ અવશેષ રહ્યો કે જે આવરણશક્તિરૂપ છે, તે નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા

આત્માનું બ્રહ્મરૂપે અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. એ રીતે એક પછી એક ભૂમિકાના અભ્યાસની સાથે ક્રમે કરી અથવા સાથે એકી-વખતે જ અવિદ્યાના ચારેય ભાગનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્ષય કરી દેવામાં આવે એટલે પછી જે અવશેષ રહ્યું તે નામરૂપથી રહિત સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વ જ છે કે જે પુરુષાર્થરૂપ છે.

રામ બોલ્યા: મહાત્માઓ સાથે પરસ્પર વાર્તાલાપ કર્યાથી શી રીતે અવિદ્યાનો અડધો ભાગ નષ્ટ થઈ જાય છે? અને પા ભાગ શી રીતે શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ—મનન આદિ દ્વારા નાશ પામી જાય છે? તથા બાકી રહેલો ચોથો ભાગ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયેથી શી રીતે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો. વળી હે મહારાજ! આપ જે કહો છો કે બધા ભાગોનો ભેગો પણ ક્ષય થઈ શકે અને ક્રમે કરીને પણ ક્ષય થાય, એ વિષે આપ શું કહો છો? તેમ જ જે બાકી રહે તે નામરૂપથી રહિત અને સત્તારૂપ જ રહે છે એમ જે આપે કહ્યું, તેમાં સત્તારૂપ શું કહેવાય અને અસત્તારૂપ શું કહેવાય? એ સર્વ આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે પુરુષ પોતે વિરક્ત હોય, સંસાર તરી જવાને ઇચ્છા રાખતો હોય અને આત્મવેત્તા હોય, તેવા સજ્જન પુરુષની સાથે અને બીજા પણ મુમુક્ષુ સાથે આ સંસાર સંબંધી વિચાર કરવો. ડાહ્યા વિવેકી મનુષ્યે જ્યાંત્યાંથી શોધ કરી, વૈરાગ્ય આદિ સાધનવાળા અને મત્સર આદિ દોષોથી રહિત થઈ, આત્માના ખરા સ્વરૂપને અપરોક્ષ રીતે અનુભવનારા કોઈ સજ્જન પુરુષનું યત્ન વડે આરાધન કરવું. જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે એવા તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે રામચંદ્રજી! મહાત્મા પુરુષનો સમાગમ થતાં જ તે સર્વ ભૂમિકાના મૂળરૂપ હોવાથી, સર્વના કરતાં મુખ્ય અને વૈરાગ્ય આદિ ચાર સાધનરૂપી સંપત્તિને લીધે સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી પ્રથમ ભૂમિકામાં સ્થિતિ થવારૂપી ઉત્તમ દશાનો ઉદય થવાને લીધે, અવિદ્યાના અડધા ભાગનો તો તમે નાશ થયેલો જ સમજો. અવિદ્યાનો અડધો ભાગ મહાત્માઓના સમાગમથી ક્ષીણ થઈ જાય છે, પા ભાગ શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ – મનન આદિ દ્વારા નાશ પામી જાય છે અને બાકીનો પા ભાગ નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા પોતાના પુરુષ-પ્રયત્ન વડે જ નાશ કરવાનો છે. ફક્ત મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છારૂપી એક જ અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય, તો તે પુરુષને વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ દ્વારા ભોગોથી અને તેને મેળવવાનાં સાધનોથી રોકે છે અને મોક્ષની ઇચ્છા સિવાય બીજી બધી ઇચ્છાઓ દૂર થતાં પોતાના પુરુષાર્થથી અવિદ્યા-નો ચોથો ભાગ ક્ષય પામી જાય છે. મહાત્માઓના સમાગમથી, શાસ્ત્રવિચાર વડે, શ્રવણમનનાદિ દ્વારા અને પોતાના યત્નથી એ અવિદ્યારૂપી મેલનો ક્ષય થઈ જાય છે. એ દરેક ક્રમથી મળે તો ક્રમથી તેને નાશ થાય છે અને એ સર્વે એક જ વખતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એવો યોગ આવી બને, તો તેવે વખતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જતાં સર્વ નિષેધના અવધિરૂપ જે તત્ત્વ અવશેષ રહે તે (દૃશ્ય વર્ગમાંનું) કાંઈ જ નથી; અને જો કાંઈક છે એમ કહીએ તો અનિ-ર્વચનીય જેવું કાંઈક છે એ જ પરમતત્ત્વરૂપ છે. તે નામરૂપથી રહિત છે, આરોપિત દૃષ્ટિથી અસદ્રૂપ (મિથ્યા) છે અને અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિથી (સત્ય) છે. હે રામચંદ્રજી! એ અવશેષ રહેલ વસ્તુ બ્રહ્મ જ છે કે જે જરા—મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, અનંત છે, એક છે અને આનંદ વડે ઘટ્ટ (ભરપૂર) છે, તેમાં જે કાંઈ જીવ–જગત આદિ સંકલ્પરૂપે સ્ફુરી આવે છે, તે તો સાવ મિથ્યા જ છે અને ભ્રાંતિ વડે જ માત્ર ભાસે છે એમ સમજી લઈ, પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપી ત્રિપુટીના મોહને દૂર કરી બ્રહ્મ-રૂપ થઈ રહી, સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપ વડે વિહાર કરતાં તમે શોકથી રહિત અને કેવળ આનંદ

મૂર્તિ થઈને રહો. ૧-૪૧

ब्रह्मेदं घनमजस्वेद्यनंतमेकं संकल्पस्फुरण-मविद्यमानमेव । बुद्‌ध्वेत्थं व्यपगतमानमेयमोहो निर्वाण परिविहरन्विशोकमास्व ॥ ४१ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સંકલ્પસર્ગપ્રતિપત્તિ' નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો*

ત્રસરેણુમાં ઇંદ્રે કરેલી રાજ્યકલ્પના

भुशुंड उवाच

जगत्प्रसररूपस्य न देश उपयुज्यते ।
न कालो धारणे स्तंभ आलोकस्यांबरे यथा ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : પ્રથમ અધ્યારોપ દૃષ્ટિથી અવિવેકીઓને સમજાવવા ખાતર દેશકાળની કલ્પના સ્વીકારવામાં આવી છે; પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો આ જગત કે જે ચેતનતત્ત્વના ચમત્કારના એક ફેલાવારૂપ જ છે, તેમાં જેમ આકાશની અંદર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશને ધારણ કરી રાખવાને થાંભલાની જરૂર નથી, તે રીતે દેશકાળની કશી પણ જરૂર નથી. આ ત્રણ લોક ફક્ત મનના સંકલ્પમાત્રરૂપ જ છે અને વાયુની અંદર ફેલાઈ રહેલા સુગંધના કરતાં તથા સૂર્યના પ્રકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ, શાંત, હલકા અને સ્વચ્છ જ છે. હે સુશીલ વિદ્યાધર! આ જગતરૂપ અણુ કે જે ચેતનતત્ત્વના એક ચમત્કાર માત્ર જ છે; તેની પાસે વાયુના ફેલાઈ રહેલ સુગંધ અને ચોતરફ પ્રસરી રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ એ પણ બીજાઓનાં આંખ, નાક વગેરે દ્વારા અનુભવવામાં આવવાને લીધે મેરુના જેવાં મહા સ્થૂલ લાગે છે. જેમ મનના કલ્પેલા પદાર્થ કે જે મનોમય હોવાથી મનરૂપ જ છે, તેને તે મન જ સાક્ષી-ચૈતન્યની સત્તા વડે જાણે છે; તથા જેને સ્વપ્ન આવેલ હોય, તે જ પુરુષ તે સ્વપ્નની વાતને દેખે છે. તે રીતે આ સૃષ્ટિ કે જે દૃષ્ટિમાત્ર જ છે, તે પણ જે પુરુષ પ્રત્યે જેવી રીતે ઉદય પામે છે, તે પુરુષ જ તેવી રીતે તેને દેખે છે. આ સંબંધમાં ઇન્દ્રે ત્રસરેણુમાં જેનો અનુભવ કર્યો હતો તે વિષયનો એક પુરાતન ઇતિહાસ કેટલાક (વૃદ્ધો) કહે છે. એક વખત કોઈ એક ઠેકાણે (શબલબ્રહ્મ-રૂપી) એક કલ્પવૃક્ષ ઊગી નીકળ્યું. તેની (યુગરૂપી) એક ડાળીએ (બ્રહ્માંડરૂપી) ઉદુંબર જાતનું એક ફળ થયું. તે ફળ પર દેવો, દાનવો અને માનવ આદિ પ્રાણીઓરૂપે મચ્છરાં ગણગણાટ કરતાં હતાં. જેમાં પર્વતોરૂપે ખીલા જડવામાં આવ્યા છે, તેવાં પાતાલલોક, પૃથ્વીલોક અને સ્વર્ગલોક નામનાં મજબૂત બારણાંથી તેને ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હતું. તે ફળ ચિત્તને આનંદ આપે તેવી અનેક વાસનાઓરૂપી રસથી ભરેલું હતું, તેમાં અનેક પ્રકારના અનુભવોરૂપી સુગંધ ભરેલી હોવાથી જ ચિત્તને ખેંચે તેવું હતું. એ ફળ કલ્પતરુની વચમાં જગતની સૂક્ષ્મ સત્તાઓરૂપી ખીચોખીચ વેલોથી વીંટળાયેલું હતું. તેને અહંકારરૂપી મોટી ટીંટડીઓ હતી, તે સાક્ષીચૈતન્યના પ્રકાશથી તેજવાળું, મોક્ષના ખુલ્લા બારણારૂપી મુખવાળું, નદીઓ અને સમુદ્રરૂપી રેસાઓવાળું, પાંચ તન્માત્રાના કોશવાળું અને (આકાશમાં) તરતા તારાઓના ઝાકળથી ભરેલું હતું. મહાપ્રલય સમયે તે ફળ પાકીને ગળી જાય તેવું હતું. તે (અવિદ્યારૂપી) કાગડી કે (વિદ્યારૂપી) કોયલને ખાવા લાયક હતું. તે ફળ ખરી પડ્યા પછી શાંત થનારું અને કેવળ વાસના વિનાનું બની જાય તેવું હતું. તેની અંદર ત્રિલોકીનો અધિપતિ ઇદ્ર મધપૂડા ઉપર બેઠેલી મધમાખીઓનો જેમ કોઈ મોટી મધમાખ નાયક હોય તે રીતે સર્વ દેવતાઓનો અધીશ્વર હતો, આજુબાજુના વિચાર જાણનારા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાત્મા ઇદ્રનું અજ્ઞાનરૂપી આવરણ ગુરુના ઉપદેશથી અને પોતાના અભ્યાસના બળથી

*આ તેરમા સર્ગમાં માયાનું જે કાર્ય છે, તેમાં દેશ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી એ કહેવાશે અને તે સંબંધમાં ઇંદ્રે ત્રસરેણુની અંદર રાજ્યની કલ્પના કરી એ વાત વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે.

આત્મતત્ત્વની ભાવના કરવા વડે ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. પછી કોઈ એક દિવસે નારાયણ આદિ મહાપરાક્રમી દેવો (દૈત્યોના ભય વડે) ક્યાંય જતા રહ્યાથી, તે ઈન્દ્રે શસ્ત્રોરૂપી જ્વાળામય અગ્નિને ધારણ કરનારા મહાજબરદસ્ત દૈત્યો સાથે પોતે એકલાએ જ યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ મહાબળવાન દૈત્યોએ તેનો આખરે પરાજય કર્યો, તેથી ચોતરફ ધ્યાન રાખી તે જ સમયે તેણે પલાયન કર્યું. અતિ વેગથી દશે દિશાઓમાં તેણે દોડ કરી, પરંતુ સર્વ ઠેકાણે શત્રુઓ પહોંચી વળવાથી પાપી પુરુષને જેમ પરલોકમાંથી શાંતિનું ઠેકાણું ન મળે, તે રીતે ઇંદ્રને ક્યાંય પણ શાંતિનું ઠેકાણું મળ્યું નહિ. પછી દૈત્યો કે જે ઈન્દ્રના શત્રુઓ છે, તેની જરાક નજરચૂક થતાં પોતાને છુપાઈ જવાની તક જોઈ ઈન્દ્રે દેહને આકારે થઈ રહેલા પોતાના સ્થૂલ આકારવાળા સંકલ્પને ભૂતસૂક્ષ્મમાં જ સમેટી લઈ, પોતે અતિસૂક્ષ્મ બની જઈ, સૂર્યનારાયણનાં કિરણોના સમૂહોની અંદર રહેલા કોઈ એક ત્રસરેણુમાં, કોઈ એક કમળકોશમાં જેમ ભમરો સંતાઈ પેસે તેમ પ્રવેશ કર્યો. એ ત્રસરેણુની અંદર તરત તેણે આરામ લીધો અને ઘણી લાંબી મુદત ગયા પછી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું. સંગ્રામના પ્રસંગને ભૂલી જઈ, પછી તે બીજે ક્યાંય બહાર ન નીકળતાં, ત્યાં ત્રસરેણુમાં જ શાંત થઈને રહ્યો. પછી એ ત્રસરેણુમાં ઈન્દ્રે એક ક્ષણમાત્રમાં જ ઘરની કલ્પના કરી તેનો અનુભવ કર્યો અને તે ઘરમાં પદ્માસનની કલ્પના કરી, પોતાના લોકમાં સિંહાસન ઉપર બેસી જેમ ક્રીડા કરાય તેમ એ પદ્માસન ઉપર ઈન્દ્ર ક્રીડા કરવા લાગ્યો. પછી તે ત્રસરેણુની અંદર પોતે સંકલ્પ વડે ગૃહસ્થ બની જતાં મણિઓ, મોતીઓ અને પરવાળાં આદિથી તૈયાર કરેલા કિલ્લાઓથી અને મકાનોથી શોભતું એક નગર તે ઈન્દ્રે દીઠું કે જે તેણે પોતાની કલ્પના વડે મનની અંદર જ ઊભું કર્યું હતું. ઈન્દ્રે એ નગરની અંદર રહી પછી નાના પ્રકારના પર્વતો, ગામડાં, નહેરો, શહેરો અને જંગલો વડે શોભાયમાન એવા દેશને પોતાની કલ્પના દ્વારા દીઠો. પછી પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ, રાજાઓ અને તે તે દેશના સીમાડાઓ સહિત જગત તેવા દૃઢ સંકલ્પને લીધે ઈન્દ્રના જોવામાં આવ્યું કે જે પોતાના સંકલ્પને લીધે મનોમય જ હતું. ત્યાર બાદ પાતાળલોક, ભૂલોક, સ્વર્ગલોક, સૂર્ય આદિ ગ્રહો અને પર્વતો સહિત ત્રણેય લોકની તેવા પ્રબળ સંકલ્પના બળથી ઈન્દ્રે કલ્પના કરી લીધી અને એ ત્રિલોકીમાં પોતે અનેક ભોગસમૂહ વડે શોભતા ઈન્દ્રના સ્થાન ઉપર બેઠો. ત્યાં તે કુંદ નામનો એક મહાપરાક્રમી પુત્ર થયો, પછી કાળે કરીને જીવનનો અંત આવી જતાં, સ્તુતિ કરવા લાયક આચરણવાળો એ ઈન્દ્ર એ દેહનો ત્યાગ કરી દઈ, સ્નેહથી (તેલ અથવા ઘીથી) રહિત થઈ ગયેલા દીવાની પેઠે નિર્વાણને (વિદેહકૈવલ્યને) પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પછી કુંદ ત્રૈલોક્યનો રાજા થયો અને તે પણ પોતાના એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરી કાળે કરી જીવનનો અંત આવી જતાં પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. એ કુંદનો પુત્ર પણ પોતાના પિતા પ્રમાણે જ પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી જીવનનો અંત આવી રહેતાં પરમ પવિત્ર પદને પામી ગયો. હે! સુંદર વિદ્યાધર! એ રીતે તે ઈન્દ્રના હજારો પૌત્રો ચાલ્યા ગયા કે જેઓના રાજ્યમાં આજે પણ અંશક નામનો રાજા વિદ્યમાન છે. ઉપર વર્ણન કર્યા પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી તે ઈન્દ્રે ત્રસરેણુની અંદર કલ્પી લીધેલ લોકમાં એ ઈન્દ્રનો જ વંશ ઈન્દ્રના રાજ્યનું પાલન કરે છે અને આકાશના કોઈ પણ દેશમાં સૂર્યના પ્રકાશ વડે પવિત્ર થયેલો એ ત્રસરેણુ હણાય, ગળી જાય, શિથિલ થઈ જાય કે નાશ પામી જાય, તોપણ એ ઈન્દ્રનું મનોમય રાજ્ય કદી પણ ગલિત કે નષ્ટ થતું નથી.

इत्यद्य यावदमरेश्वरवंश एव संकल्पिते जगति शाक्रपदं विधत्ते । तस्मिन् क्षतेऽपि गलितेऽपि हते विनष्टे क्वाप्यबरे दिनकरातपपावनाणौ ॥३०॥

શ્રીયોગવસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ત્રસરેણ્વંતર સર્ગસંગવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો*

શબલબ્રહ્મમાં ત્રિલોકીનું દર્શન

ભુશુંડ ઉવાચ

तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः।
तत्रोत्तमगुणः श्रीमान् पाश्चात्या यस्य सा तनुः ॥१

ભુશુંડ બોલ્યા : એ ઈન્દ્રપદ ઉપર દેવોના અધ્યક્ષ તરીકે તે જ ઈન્દ્રના વંશમાં થયેલો ઉત્તમ ગુણોવાળો અને સદગુણોથી શોભતો કોઈ એક ઈન્દ્ર થયો કે જેનું એ શરીર (પછી પાછો જન્મ જ ન થવાને લીધે) છેલ્લું જ હતું. તે ઈન્દ્રના કુળના છેલ્લા પુત્રને તે જ સ્થાને બૃહસ્પતિના વચનના પ્રભાવથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. પછી જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલ છે એવા અને દૈવયોગથી, જે આવી મળે તે વડે કામ ચલાવી લેનારા એ દેવતાઓના રાજા ઈન્દ્રે ત્રિલોકીનું રાજ્ય કર્યું. અજ્ઞાનને તરી ગયેલ શુદ્ધ ચિત્તવાળા તે ઈન્દ્રે દાનવો સાથે યુદ્ધ કર્યું, સર્વ શત્રુમંડળનો પરાજય કર્યો અને સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા. એ ઈન્દ્ર કાંઈ કારણસર કમળનાળના કોમળ બાળતંતુની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાં તેણે બીજાં પણ સેંકડો વૃત્તાંતોનો અનુભવ કર્યો હતો. જ્ઞાનના બળ વડે દીપી નીકળનારા એ ઈન્દ્રને એક દિવસ એવી ઈચ્છા થઈ કે, 'બ્રહ્મતત્ત્વ કે જે માયાનો સંબંધ થતાં શબલબ્રહ્મ એવા નામથી ઓળખાય છે, તેનું હું ધ્યાનસ્થ થઈ બરાબર અવલોકન કરું.' આવો વિચાર કરી પછી તેણે એકાંતમાં બેસી બહાર અને અંદર વિક્ષેપ થવાનાં સર્વ કારણોનો ત્યાગ કરી, બુદ્ધિને શાંત રાખી, સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મતત્ત્વનું અવલોકન કર્યું. સર્વ શક્તિવાળું, સર્વ વસ્તુઓરૂપે રહેલું, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન હોવાથી સર્વદા સર્વ પ્રકારે સર્વરૂપ થઈ રહેનારું, સર્વત્ર સર્વ પદાર્થોમાં રહેલું, સર્વ તરફ હાથપગ આદિ અવયવોવાળું, ચારે તરફ આંખો, મસ્તકો અને મુખોને ધારણ કરનારું, ચોતરફ શ્રવણેન્દ્રિયોવાળું, વ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વ ઈન્દ્રિયોના રૂપ આદિ પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપી ગુણો વડે યુક્ત અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તે સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોથી રહિત; વ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વને ધારણ કરી રહેલું અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ અસંગ; વ્યવહારદૃષ્ટિએ ગુણોને ભોગવનારું અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ નિર્ગુણ પ્રાણીમાત્રની અંદર તથા બહાર ચરાચરરૂપે રહેલું, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી વિશેષે કરી તરત ન જાણી શકાય તેવું, દૂર પણ રહેલું અને પાસે પણ રહેલું, સર્વત્ર અનેક સૂર્ય–ચંદ્રોને ધારણ કરનારું, સર્વત્ર અનેક પૃથ્વીઓને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક પર્વતોને ધારણ કરનારું તેમ જ સર્વત્ર અનેક સમુદ્રોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર ઘણા સારવાળું, સર્વત્ર અનેક આકાશોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક સંસારો(જન્મ–મરણ આદિ પ્રપંચો)વાળું, સર્વત્ર અનેક જગતને ધારણ કરનારું, પરમાર્થદૃષ્ટિએ સર્વત્ર મોક્ષસ્વરૂપે જ રહેલ અને સર્વત્ર ચૈતન્યરૂપે રહેલ છે, સર્વત્ર ચારે તરફથી સર્વ પદાર્થોરૂપે દેખાતું અને વસ્તુતઃ સર્વથી રહિત એવું બ્રહ્મતત્ત્વ સમાધિ દ્વારા ઈન્દ્રના જોવામાં આવ્યું. ઘડામાં, કપડામાં, વડમાં, ખાડામાં, ગાડામાં, વાંદરામાં, તેજમાં, ઘરમાં, આકાશમાં, વૃક્ષમાં, પર્વતમાં, પવનમાં, જળમાં, અગ્નિમાં અને માત્ર પરમાણુના ઉપરના, નીચેના, મધ્યના વગેરે સૂક્ષ્મ ભાગમાં પણ ઈન્દ્રે ત્રણે લોક દીઠા કે જેઓ નાના પ્રકારના આચારો અને વિચારોવાળા તથા વિવિધ પ્રકારના આવાગમન(સ્વર્ગ—નરકાદિમાં જઈ પાછું ફરીને ત્યાંથી આવવું તે)વાળા હતા. જેમ મરીની અંદર તીખાશ અને આકાશની અંદર શૂન્યતા (શૂન્યપણું) રહેલ છે, તેમ ચૈતન્યમય આત્મા કે જે જગત પ્રકટ કરવાના કાળરૂપે પણ છે અને જગતનો લય કરવાના કાળરૂપે પણ રહેલ છે, તેમાં આ ત્રણે લોક રહેલા છે. ઉપર પ્રમાણે જીવભાવથી રહિત થઈ ગયેલી

*આ ચૌદમા સર્ગમાં તે જ ઈન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ એક ઇંદ્રને કમળનાળના તંતુમાં જગતની પ્રતીતિ થશે અને બ્રહ્મદૃષ્ટિ થતાં પોતાની ઈન્દ્રતા પણ બ્રહ્મમાત્ર જણાશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે દેખાતો એ ઇન્દ્ર તેના તે જ ક્રમથી પોતાના તે જ દેહ વડે તેવે જ પ્રકારે ધ્યાનસ્થ થઈને રહ્યો. ઘણા લાંબા કાળ સુધી ધ્યાન વડે સર્વને એક શબલબ્રહ્મમાં જ દેખનારા ઉદાર બુદ્ધિવાળા મહાબુદ્ધિશાળી એ ઇન્દ્રના જોવામાં આ આપની સૃષ્ટિ પણ આવી અને પછી તેણે આ આપની સૃષ્ટિના ફરતાં ફરતાં પાતાળલોક, પૃથ્વીલોક આદિને ક્રમે કરી જોયા. ત્યાર બાદ સ્વર્ગલોકને જોઈ છેવટ તેમાં ઇન્દ્રનું દર્શન થતાં એ ઇન્દ્રમાં અહંકાર બંધાવાના સંસ્કારો જાગવાથી તથા પ્રથમ કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞોનું કાંઈ પણ અદૃશ્ય ફળ અવશ્ય મળવાનું હોવાથી તે (આ સૃષ્ટિના) ઇન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને સેંકડો વૃત્તાંતોથી ભરેલું ત્રિલોકીનું રાજકાજ કરવા લાગ્યો. હે વિદ્યાધરોના કુળના અધ્યક્ષ! ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઇન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ (કમળનાળના તંતુમાં રહેલ) ઇન્દ્ર આ બ્રહ્માંડમાં પણ આજ દિવસ સુધી ઇન્દ્રપદ ઉપર રહ્યો છે એમ તમે સમજો. પછી આ બ્રહ્માંડમાં ઇન્દ્રપદ ઉપર રહ્યા બાદ પોતાના હૃદયમાં બીજની પેઠે સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કારરૂપે રહેલા અને પૂર્વકાળમાં મુખ્યત્વે કરી એના જ્ઞાનયોગના કરેલા અભ્યાસના બળથી યથાસ્થિત રીતે કમળનાળના બાળતંતુમાં નિવાસ થવો એ આદિ પોતાનું પ્રથમનું વૃત્તાંત તેના સ્મરણમાં આવ્યું. જેવી રીતે ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઇન્દ્રની તમને મેં વાત કરી અને તેના જ કુળમાં થયેલા કમળનાળના બાળતંતુમાં રહેલા આ કાંતિમાન ઇન્દ્ર વિષે તમને કહ્યું, તેવી જ રીતે ત્યાં, અહીં અને બીજે ઠેકાણે તેવી જ જાતના વ્યવહારવાળા સેંકડો અને હજારો ઇન્દ્રો આ અનંત(ચિદ્‌રૂપ) આકાશમાં થઈ ગયા છે અને હાલ પણ છે એવી રીતે અનેક તરંગોવાળી સૃષ્ટિરૂપી નદી ઘણા લાંબા કાળથી (અનાદિકાળથી) સતત રીતે વહ્યા કરે છે. આ દૃશ્યરૂપી નદી ત્યાં સુધી તો ખૂબ વેગથી વહ્યે જાય છે કે જ્યાં સુધી અડધી પ્રાપ્ત થયેલી ને અડધી નહિ પ્રાપ્ત થયેલી ચોથી ભૂમિકાથી માંડી છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધીની પરમપદ અવસ્થામાં આ સઘળું માયામય છે એવો અનુભવ નથી થતો; પરંતુ જ્યારે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જોવામાં આવે કે તરત જ તે અતિ લાંબી અને ચોતરફ ફેલાઈ રહેલી દૃશ્યરૂપી નદી (ઝાંઝવાના જળની નદીની પેઠે) ક્યાંય લય પામી જાય છે. હે નિષ્પાપ વિદ્યાધર! આ માયા એવી તો વિચિત્ર છે કે હરકોઈ કારણથી ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થળે હરકોઈ પ્રકારે ખડી થઈ જતી જોવામાં આવે છે. જેમ જળથી ભરેલાં વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિ થાય છે, તેમ આ માયા પણ અહંકારના જ માત્ર ચમત્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્યરૂપે જોવા જતાં તરત જ ઝાકળની પેઠે નાશ પામી જાય છે. જે સર્વના સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે ખરી રીતે સર્વ વિકલ્પોથી રહિત છે અને અહંકારને લીધે વિસ્તાર પામેલા અનેક મનોરથોથી (માનસિક સંકલ્પોથી તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી) પણ રહિત છે, અર્થાત્ તે જાગ્રત અવસ્થા વિનાનું છે, સ્વપ્નમાં વળી વાસનામય છતાં દેખાતા પદાર્થોથી પણ રહિત છે અને સર્વ શૂન્યતારૂપે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ જણાતા અજ્ઞાનથી પણ શૂન્ય જ છે તથા જે આકાશના જેવું સદા પરિપૂર્ણ છે, તે ચિદ્‌રૂપ આત્મતત્ત્વ જ (ખરી રીતે જોઈએ તો) અવશેષ રહે છે. ૧—૨૯

येनायताभिमतदर्शनदृष्टृदृश्यमुक्तस्वभावमवभासनमात्मतत्त्वम् । सर्वार्थशून्यमत एव च शून्यरूपमेकं स्वमात्रमिव मात्रविकल्पमेव ॥२९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો
'સંગ સંકલ્પના ઐક્યનું પ્રતિપાદન'
નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

અહંકારની નિવૃત્તિથી જગતની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે

मुशुंड उवाच

यत्राऽहं त्वं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति ।
पराण्वंतरपींद्रस्य त्रसरेणूदरे यथा ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો: જેમ ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઇન્દ્રને એક ત્રસરેણુમાં પણ જગત દેખાતું હતું, તેવી જ રીતે જ્યાં અહંકાર હોય ત્યાં જગત તો પ્રથમ જ (તૈયાર થઈ) આવી ઊભું રહે છે. ભ્રાંતિ વડે જ આકાશની અંદર દેખાતા અનેક રંગોની પેઠે માત્ર અજ્ઞાનને લીધે અનુભવમાં આવતી આ જગત સંબંધી ભ્રાંતિનું પહેલું મૂળ તપાસવા બેસીએ, તો અહંભાવ જ કહી શકાય છે કે જે હું કાંઈક અમુકરૂપ છુ એમ માની બેસે છે. વાસનારૂપી રસથી સિંચાયેલા અહંકારરૂપી બીજના કણમાંથી જ બ્રહ્મરૂપી પર્વતની અંદર આકાશ(અવ્યાકૃત)રૂપ જંગલમાં તારાઓરૂપી પુષ્પસમૂહને ધારણ કરનારું, વાદળાં, ઝાકળ, જંગલ વગેરેથી ઢંકાયેલા પર્વતોરૂપી પાંદડાંવાળું, ગંગા આદિ ઉત્તમ નદીઓરૂપી રેસાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલ અને વાસનાઓ જ જેમાં દૃઢ બીજરૂપે રહેલ છે એવા ભોગોરૂપ ફળોવાળું આ ત્રિલોકીરૂપી વૃક્ષ પેદા થાય છે. આ જગત અહંકારરૂપી જળનો ચેતનતત્ત્વના ચમત્કારરૂપ, વિષય સંબંધી સુખોરૂપી મધુરતાવાળો, તારાઓરૂપ જળબિંદુઓની વૃષ્ટિઓને ધારણ કરી રહેલો, વાસનાઓના ફેલાવારૂપી પ્રવાહવાળો, આકાશરૂપી અનંત પેટાળવાળી મોટી ખાઈઓવાળો, આપત્તિઓ અને સંપત્તિઓરૂપી મોટી ધૂમરીઓવાળો, નાના પ્રકારના પર્વતોરૂપી તરંગોથી શોભતો, ત્રિલોકીનાં મનુષ્યોરૂપી ચિત્રના જેવી પ્રકટ થતી રેખાઓવાળો, ચપળ સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશોરૂપી કિરણોને ધારણ કરનારો, બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પરપોટાને પ્રકટ કરનારો, પાટની પેઠે મોક્ષદ્વારને રોકી રાખનારો, મોહરૂપી સેતુ વડે વૃદ્ધિ પામનારો, દૃઢ રીતે બંધાઈ રહેલા પૃથ્વીલોકરૂપી સમુદ્રફીણના પિંડને ધારણ કરી રહેલો. અનેક જીવોરૂપી જળમગડાવાળો, જીવોનાં વિચિત્ર પ્રકારનાં ત્વરાથી ઊંચે. નીચે અને આડાંઅવળાં ભ્રમણો થવાથી ઊછળવાનો અને શમી જવાનો દેખાવ આપતો તથા જરા, મરણ, મોહ આદિ અનેક લોઢાના ચમત્કારવાળો; ઉત્પન્ન થતાં તરત ક્ષણમાત્રમાં જ નાશ થઈ જનારાં અનેક દેહ આદિ બિંદુઓના સમૂહથી ખીચોખીચ ભરેલો એક જાતનો વિલાસ જ છે એમ કહી શકાય છે. જગત અહંભાવરૂપી પવનનું સ્ફુરણ જ છે, એમ તમે સમજો, તેમ અહંકારરૂપી કમળના સુગંધરૂપ જ આ જગત છે એમ પણ સમજી રાખો. જેમ પવન અને તેની ગતિ જુદાં નથી, તેમ જળ અને તેનો પ્રવાહ જુદાં નથી અને જેમ અગ્નિ તથા ગરમી જુદાં નથી, તે રીતે અહંભાવ અને જગત એ બંને જુદાં નથી. અહંકારની અંદર જગત રહેલ છે અને જગતની અંદર અહંકાર રહ્યો છે. એ બંને એકબીજામાં પરોવાયેલાં છે, એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળાં છે અને એકબીજાને આધીન સ્થિતિવાળાં છે; એટલે કે આધારઆધેય ભાવની પેઠે પરસ્પર થઈ રહેલ છે. જે રીતે ચિત્રને જળ વડે ધોઈ નખાય, તે રીતે અહંભાવ કે જે જગતના બીજરૂપ છે, તેને જે પુરુષ જ્ઞાન વડે સંકલ્પનું સ્ફુરણ જ ન થવા દેતાં જો ધોઈ નાખે, તો તેણે જગતરૂપી મેલ ધોઈ નાખ્યો એમ સમજવું. હે વિદ્યાધરજી! તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ જોતાં અહંકાર કે જે 'હું' એવો ભાવ પેદા કરનાર છે, તે છે જ નહિ અને તે વસ્તુ જ ન હોવાથી સસલાનાં શિંગડાંની પેઠે વિનાકારણે જ અજ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થયેલો જણાય છે. બ્રહ્મ કે જે સર્વત્ર એકરસપણે વ્યાપી રહેલ છે, અનંત છે અને સંકલ્પરૂપ

*આ પંદરમા સર્ગમાં અહંકાર જ જગતરૂપ ભ્રાંતિના બીજરૂપે કહેવાશે. અને એ અહંકારને નિવૃત્ત કરી દેવાથી જગતરૂપી ભ્રાંતિ પણ નિવૃત્ત થઈ જતાં શુદ્ધ આત્મા જ શેષ રહે એટલે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થાય તે જણાવવામાં આવશે.

બુદ્ધિઓ વિનાનું છે, તેમાં અહંભાવ પેદા થવાનું કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી એ અહંકાર દેખાય છે છતાં પણ કોઈ દિવસ સત્ય કહી શકાતો જ નથી. કદાચિત્ કાંઈ કારણ સંભવતું હોય, તોપણ તે વસ્તુ જ નથી એટલે કાંઈ કામનું નથી, તો પછી સૃષ્ટિ આદિમાં તો કાંઈ કારણ સંભવતું જ નથી. એટલે પછી બીજી શી વાત કહેવી ? આવા હેતુથી વાંઝણીના પુત્રની પેઠે અહંભાવ આદિ કશું પણ કોઈ જગ્યાએ થયેલું જ નથી અને તે અહંભાવ ન હોવાને લીધે જગત પણ નથી જ. આમ જગત-નો અભાવ થતાં એક ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ બાકી રહે છે કે જે પોતે જ નિર્વાણરૂપ છે. (માટે જ્ઞાનનિષ્ઠપણાથી) તમે જેમ તમને સુખ આવે તેમ ભલે શાંતપણે રહો. આ પ્રમાણે જગત અને અહંકાર એ બંનેનો અભાવ યુક્તિ વડે સિદ્ધ થતાં તમારા બહારના અને અંદરના વિષયો કે જે બહાર રૂપ, રસ, ગંધ આદિના રૂપે અને સંકલ્પ—વિકલ્પ વગેરેના રૂપે દેખાય છે તે સર્વે શાંત થઈ જશે. તેમ બીજું પણ તેનાથી જુદું (દુઃખ આદિ) કશું રહેશે નહિ. જે નથી તે તો છે જ નહિ અને તત્ત્વવિચારથી બાકી જે શેષ રહે છે, તે દુઃખની અડચણ આદિથી રહિત, શાંત, અવિનાશી બ્રહ્મરૂપ જ છે કે જે તમારું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે. હવે તમે જ્ઞાનવાળા થયા છો, માટે તમે ભ્રમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખો. તમે બહાર અને અંદર દૃશ્યની કલ્પનારૂપી કલંકથી રહિત છો, શુદ્ધ છો, પરમ મંગળરૂપ છો, શાંત છો, ઈશ્વરરૂપ છો અને અવિનાશી છો. અધ્યા-રોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આકાશ કે જે સાવ શૂન્ય જ છે તે પણ પર્વતના જેવું અતિ મોટું તથા વિચાર વડે ખસેડી ન શકાય તેવું લાગે છે અને અપવાદદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આવા બ્રહ્માંડ પણ પરમાણુરૂપ અને આકાશના જેવું શૂન્ય જ ભાસે છે. ૧—૨૦

વ્યપગતકલનાકલંકશુદ્ધઃ શિવમસિ શાંત-મસીશ્વરોઽસિ નિત્યઃ । खमपि भवति पर्वतोप-मानं जगदपि वा परमाणुरूपमेव ॥ २० ॥

સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો*

વિદ્યાધરને સમાધિલાભ અને નિરહંકારતાની પ્રશંસા

भुशुंड उवाच

कथयत्येव मय्येवं स विद्याधरनायकः । आसीःसंशांतसंवित्तिः समाधिपरिणामवान् ॥१॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હું ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો તેટલામાં સર્વ વિદ્યાધરોના નાયક તરીકે ગણાયેલો એક શ્રેષ્ઠ વિદ્યાધર સર્વ સંકલ્પોથી રહિત અને સમાધિના પરિણામવાળો થઈ ગયો. પછી મેં વારંવાર તેને જગાડયા છતાં પણ પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયાથી પાસે પડેલા દૃશ્ય પદાર્થોમાં કે શબ્દ આદિ વિષયોમાં તેની બુદ્ધિ ખેંચાઈ નહિ. હે પ્રિય વસિષ્ઠજી ! માત્ર એટલા જ મારા ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ એ વિદ્યાધર પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તેને માટે વિશેષ યત્ન કરવો પડયો નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા :× હે રામચંદ્રજી ! એટલા માટે જ મેં કહ્યું છે કે, જો શુદ્ધ ચિત્ત હોય તો તેમાં આપેલો ઉપદેશ જળમાં જેમ તેલનું બિંદુ ચોતરફ ફેલાઈ જાય તે રીતે ચોતરફ ફેલાઈ જાય છે. તમે કે જે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ છો, તેમાં વળી અંદર 'હું' એવો જુદો અહંકારનો અંશ છે જ નહિ; માટે એ મિથ્યા અહંકારની તમે ભાવના જ ન કરો. એથી તમને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. મારે તમને ઉપદેશ દ્વારા એટલું જ માત્ર કહેવાનું છે, બીજું કશું કહેવાનું નથી. સર્વનો ખરો સાર પણ એ જ છે. આ જ ઉપદેશ વાણી જો અશુદ્ધ ચિત્તમાં પડે, તો જેમ લીસા અને સપાટ અરીસામાં નિર્મળ મોતી

* આ સોળમા સર્ગમાં ભુશુંડજીના ઉપદેશથી વિદ્યાધરને સમાધિલાભ થયાનું કહેવાશે. અને નિરહંકાર-પણાની પ્રશંસા વડે બાકીના કથાભાગનો ઉપસંહાર કરાશે.

× અહીં ભુશુંડજીની સાથેના પ્રસંગને વચમાં જ રાખી, વસિષ્ઠજી પ્રસંગ ઉપર આવી ગયા છે, તેમ સમજી લેવું.

ચોંટી રહેતું નથી, તે રીતે તે વાણી ચોંટતી નથી અને શુદ્ધ તથા શાંત ચિત્તમાં જરા પણ વ્યર્થ ન જતાં બરાબર લાગી જાય છે. જેમ સૂર્યકાંતમણિ(આગિયા કાચ)ની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે, તેમ એ ઉપદેશવાણી શુદ્ધ ચિત્તની અંદર પ્રવેશ કરી મોહરૂપી અરણ્યને બાળી નાખનારી વિચાર એવા નામની અગ્નિશિખાને પેદા કરે છે. દુઃખમય આ સંસારરૂપી ઊંચા શાલ્મલિ વૃક્ષનું અહંકાર એ જ પ્રથમ બીજ છે અને 'અમુક મારું છે' એવો ભાવ સંસારવૃક્ષના થડરૂપ છે કે જે રાગદ્વેષ આદિ બીજી અનેક ડાળીઓનો ફેલાવો થવામાં કારણરૂપ થાય છે. પ્રથમ તો બીજની પેઠે 'હું' એવો ભાવ પેદા થાય છે. તેની અંદર જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય, તેમ 'અમુક મારું છે' એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વૃક્ષમાં ડાળીઓ જેમ થાય તેમ પછી અમુકરૂપે દેખાતા સેંકડો પદાર્થોનો સંબંધ કરાવી અનર્થોને પેદા કરનારી, સંસારના ભારને ઉપાડનારી ઇચ્છા પેદા થાય છે.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી!× આ વિદ્યાધરના જેવા મૂઢ પુરુષો પણ કેટલાક ચિરાયુ હોય છે, તેને લીધે જ તત્ત્વજ્ઞાન દીર્ઘાયુષ્ય થવાનું કારણ છે એવો કાંઈ નિયમ જણાતો નથી. ઘણા લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી જેઓનું ચિત્ત અંદર શુદ્ધ થઈ ગયું હોય, તેઓ તો કાંઈ થોડો સહેજસાજ ઉપદેશ આપવાથી પણ અભય આપનારા જ્ઞાનરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મુક્તચિત્તવાળા એ ભુશુંડજી મેરુપર્વતના શિખર પર મને ઉપર પ્રમાણે કહી મેઘ જેમ ઋષ્યમૂક÷ પર્વતમાં (મતંગઋષિના આશ્રમમાં) ગર્જના ન કરતાં મૌન ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ મૌન ધારણ કરી રહ્યા. હે રામચંદ્રજી! પછી હું પણ એ વિદ્યાધર વિષે ભુશુંડજીને પૂછી, ત્યાંથી વિદ્યાધર પાસે ગયો અને તેને પણ કેટલુંક પૂછી પાકી ખાતરી કરી લઈ, મુનિઓની મંડળીથી શોભતા પોતાના આશ્રમમાં પાછો આવતો રહ્યો. વિદ્યાધરને તત્કાળ થોડા બોધથી જ ઉત્પન્ન થયેલી શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની વાત કે જે મને ભુશુંડજીએ કથાપ્રસંગ દ્વારા કહી હતી, તે મેં તમને આજે કહી સંભળાવી. ભુશુંડજી કે જે સર્વ પક્ષીઓના એક રાજા જેવા છે, તેમની સાથે આ મારો સમાગમ થયો. ત્યાર પછી તો કલ્પના અગિયાર મહા (દિવ્ય) યુગો આજ દિવસ સુધીમાં ચાલ્યા ગયા છે. ૧—૧૪

एतत्तवाद्य कथितं बलिभुक्तथोक्तं
विद्याधरोपशमनं लघुबोधनोत्थम् ।
अस्मिन् भुशुंडविहगेंद्रसमागमे मे
चैकादशेह हि गतानि महायुगानि ॥ १४ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

અહંકારનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ

वसिष्ठ उवाच

अनहंवेदनादेव शुभाशुभफलप्रदा ।
संसारफलिनी नूनमिच्छांतरुपशाम्यति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : 'હું' એ નામની કાંઈ પણ વસ્તુ ચૈતન્યથી જુદી છે જ નહિ, એ પ્રમાણે નિરહંકારપણાનું અવલંબન રાખવાથી સારાંનરસાં ફળ આપનારી અને સંસારરૂપ ફળવાળી ઇચ્છા જ અંદર શાંત થઈ જાય છે. નિરહંકારતાનો અભ્યાસ કરવાથી લોઢું, પથ્થર અને સોનાને સમાન જાણનારો વિવેકી પુરુષ સંસાર સંબંધી સર્વ પીડાઓથી રહિત થઈ જઈ પાછો દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહંકારરૂપી સંપુટમાં

× આ પાછું ભુશુંડનું વસિષ્ઠજી પ્રત્યે કહેલું છે.

÷ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં મતંગઋષિના આશ્રમની અંદર મતંગઋષિના શાપના ભયથી મેઘો ગાજતા નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે.

* આ સત્તરમા સર્ગમાં નિરહંકારતારૂપ અગ્નિ વડે અહંકારરૂપ બીજને બાળી નાખવાથી દેહ આદિ સર્વ સંસારનો જ્ઞાન વડે બાધ થઈ જતાં તે સર્વમાં મિથ્યાપણા વિષે વર્ણન આવશે.

(અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે) પ્રકટ થયેલા પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થવારૂપ બોધના બળથી દૂર ફેંકી દીધેલો અહંકાર આદિ દૃશ્યવર્ગરૂપી પાષાણ, અગ્નિના યંત્રમાં ફેંકેલા પાષાણની પેઠે તરત કોણ જાણે ક્યાં જતો રહે છે, તે જાણી શકાતું નથી. અહંકારરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યાસન આદિના બળથી પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળવાન વીરે પોતાની સત્તા વડે ઘણે દૂર ફેંકી દીધેલ અહંકાર આદિ દૃશ્યવર્ગરૂપી પથ્થર કોણ જાણે ક્યાં તરત જતો રહે છે તે જાણવામાં આવતું નથી. અહંભાવરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યાસનાદિ દ્વારા પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળવાન વીરે પોતાના બળ વડે ફેંકેલો શરીરયંત્રરૂપી પથ્થર તત્કાળ ક્યાં જતો રહે છે, તેની કશી ખબર જ પડતી નથી. નિરહંકારતાવાળી વૃત્તિમાં ઊડીને પડેલી ચેતન તત્ત્વરૂપી જ્વાલા વડે અહંકારરૂપી હિમ ઊડી જઈ (ગળી જઈ) સંતાઈ જવાથી ક્યાંય તત્કાળ જતું રહે છે કે જે જાણવામાં જ આવતું નથી. ઉત્તમ વર્ણવાળાં× શરીરરૂપી પાંદડાંમાંથી અહંકારરૂપી રસ કે જે તેની અંદર પાછો રહેલો છે, તે અહંકારથી રહિત શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વરૂપ જ્વાળા લાગતાં તરત જ કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યો જાય છે કે તે વિષે પાછું કશું જણાતું નથી. નિરહંકારતારૂપ સૂર્યકિરણ દ્વારા શરીરરૂપ પાંદડાંમાંથી ખેંચાયેલો અહંભાવરૂપી રસમય આસવ પરપણાને (પરબ્રહ્મભાવને) તથા પોતાના કારણરૂપ સૂક્ષ્મ જળભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અહંકારરૂપી વડનું બીજ ભલે શય્યામાં, ગારામાં, પર્વતના ઘરમાં, આકાશમાં, સ્થળમાં, જળમાં કે ગમે તે જગ્યાએ સ્થૂલરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, નિરાકારપણાથી કે બીજાં રૂપોથી રહેલ હોય કિંવા સૂતેલ હોય, જાગ્રત અવસ્થામાં હોય, ભસ્મ થઈ ગયેલ હોય, કોઈએ ધારણ કરી રાખેલ હોય, કોઈએ લઈ જવાયેલ હોય, કોઈ દૂર દેશમાં રહેલ હોય કે કોઈ નજીકના દેશમાં રહેલ હોય; પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં અહંકારરૂપી અંકુર અંદર કાયમ હોય, ત્યાં સુધી તરત જ ક્ષણમાત્રમાં સર્વ દિશાઓ તરફ ફેલાઈ રહેનાર 'સંસાર' એવા નામના ડાળીઓના સમૂહને તે પેદા કરે છે. અહંકારરૂપી વડના બીજની અંદર સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલું દેહરૂપી જબરું વડનું ઝાડ જ્યાંત્યાં આ સંસારરૂપી ડાળીઓને પૂર્ણ રીતે ફેલાવી દે છે. જેમ બીજની અંદર જ સેંકડો ડાળીઓમાં શોભતાં સુંદર પાંદડાંને, પુષ્પોને અને ફળોને ધારણ કરનાર વૃક્ષ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ છે, કેમ કે તે બીજને ભેદી અંકુર આદિ ક્રમ વડે બહાર નીકળતું પ્રત્યક્ષ રીતે આંખો વડે જ સર્વના જોવામાં આવે છે, તેમ અહંકારરૂપી સૂક્ષ્મ બીજની અંદર સર્વ દૃશ્યસંકલ્પથી વીંટાયેલો દેહ રહેલો જ છે, કે જે સૂક્ષ્મબુદ્ધિરૂપી દૃષ્ટિ વડે વિદ્વાનોના જોવામાં આવે છે. કથા સાંભળવી વગેરે વિચારો વડે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જવાથી ચિદાકાશરૂપી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા દેહ હોવા છતાં તેમાં અહંતારૂપ આનંદ સર્વથી ઊંચા પરમપદમાં સ્થિર થઈ રહેલા પુરુષની જીવન્મુક્ત દશામાં કે વિદેહમુક્ત દશામાં જ્ઞાનરૂપી મહાબળવાન અગ્નિ વડે ભુંજાઈ ગયેલા, અહંભાવરૂપી બીજના અંકુરના ભાગમાંથી તે બીજ હોવા છતાં અંકુર વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અશક્તપણાને લીધે, નહિ જેવું જ હોવાથી પછી આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧—૧૪

देहादहंत्वमनवाप्तवतो विचारैश्छिद्रयोममात्रवपुषोऽवपुषोऽथवोचः। नाहंत्वबीजजठरादसतोऽभ्युदेति संसारवृक्ष इह बोध महाग्निदग्धात् ॥१५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં 'નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અહંત્વાસત્તાયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

× (બ્રાહ્મણાદિ) જાતિ અને શુક્લાદિ) રંગ: એ બંનેના વાચક 'વર્ણ' શબ્દ મૂકેલો છે.

સર્ગ ૧૮ મો*

જેટલા જીવ તેટલાં જગત

वसिष्ठ उवाच

मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ।
स्वसंकल्पांतरस्थार्थं सूतारिश्वाभिधीयते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જોકે પામર પુરુષો મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આદિ સહિત સર્વ દેહાદિનો નાશ થઈ જવો એ મરણ છે એમ માને છે ખરા; પરંતુ એવું મરણ તો થતું જ નથી એટલે એક પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે વિષેનો સંકલ્પ ખસી જઈ, વળી બીજા પ્રારબ્ધને અનુકૂળ પોતાના સંકલ્પનું તે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સુધી દૃઢ થઈ બેસવું તે જ મરણ એવા નામથી કહેવાય છે. તે મરેલા જીવના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલ જગતની અંદર રહેલા મેરુ અને મંદરાચળ આદિ પર્વતો નદીમાં પ્રતિબિંબવાળા થયેલા પર્વતોની પેઠે મિથ્યા હોવાથી, દૃઢ રીતે નહિ રહ્યા છતાં પણ કેમ જાણે દિશાઓના પવનો વડે આપણી નજર આગળ ખેંચતા હોય, તેમ મારા જોવામાં આવે છે અને તમે પણ તે જુઓ. કેળનાં કોમળ પાંદડાંનાં જથ્થો, જેમ એકબીજામાં રહેલો હોય, તેમ એકબીજાની ઉપર અને એકબીજાની અંદર જોડાઈને રહેલા સમાન પ્રારબ્ધવાળા જીવોને સરખી રીતે અનુભવમાં આવતા અને બીજાઓને વળી જુદી જુદી રીતે અનુભવમાં આવનારા અનેક સંસારો આકાશની અંદર રહેલા છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! મેરુ, મંદરાચળ આદિ કેમ જાણે આકાશની અંદર આપણી નજર આગળ પવનોથી ખેંચાતા હોય તેમ દેખાય છે ઇત્યાદિ આપે કહ્યું, પણ આ સઘળા ઉપરના આપના વાક્યના અર્થને બરાબર રીતે હું કાંઈ પણ સમજી શકતો નથી.

વસિષ્ઠજી બોલ્યા : પ્રાણની અંદર ચિત્ત રહેલું છે અને ચિત્તની અંદર, જે રીતે બીજમાં સૂક્ષ્મરૂપે આખું વૃક્ષ રહેલું છે, તે રીતે આ આખું જગત સૂક્ષ્મરૂપથી રહેલું છે. જેમ પ્રવાહી સમુદ્રનું જળ નદીના જળ સાથે મળી જાય, તેમ પુરુષનું મરણ થતાં બહાર નીકળેલા તેના પ્રાણવાયુઓ આકાશમાં રહેલા મહાવાયુ સાથે મળી જાય છે. આમ આકાશના વાયુ વડે ખાસ કરી ખેંચાયેલા એ પ્રાણવાયુઓની અંદર રહેલાં જગતો જોકે માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે, છતાં કેમ જાણે આમતેમ પ્રાણવાયુ સાથે ખેંચાતાં હોય તેમ ભાસે છે. પ્રાણવાયુઓ સહિત અને સંકલ્પરૂપે સ્ફુરતાં જગતને, પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરનારા પવનો વડે આ બધી દિશાઓને હું ચોતરફ ભરપૂર જ દેખું છું. સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં જગતોના સમૂહની અંદર આપણી નજર આગળ જ મેરુપર્વત અને મંદરાચળ આદિ સર્વ દિશાઓના પવનો વડે વહન કરાય છે કે જે મારા જોવામાં આવે છે અને તમે પણ બુદ્ધિરૂપી દૃષ્ટિ વડે જુઓ. આકાશમાં રહેલા મહાવાયુની અંદર મરણને પ્રાપ્ત થયેલા જીવનના પ્રાણ રહે છે, પ્રાણની અંદર મન રહે છે અને જેમ તલની અંદર તેલ રહે છે, તેમ મનની અંદર આ જગત રહ્યું છે એમ તમે સમજો. જેમ આકાશમાં રહેલા પવનો વડે મનોમય પ્રાણ કે જે આકાશના જેવા અતિ હલકા છે તે ખેંચાય છે, તે પ્રમાણે એ પવનો પ્રાણની અંદર હોવાથી તેના પેટામાં રહેલા આકાશના જેવાં હલકાં જગતોને પણ ખેંચે છે. ચાર પ્રકારનાં પ્રાણી સહિત આકાશ, પૃથ્વી આદિ દૃશ્યવર્ગને ધારણ કરનારાં ત્રણે જગત સંકલ્પથી પેદા થયેલાં હોવાથી મિથ્યા છતાં આપણી પાસે જ સર્વ ઠેકાણે પવન વડે ગંધની માફક ધારણ કરાયેલ છે. હે રામચંદ્રજી! એ ત્રણે લોક સંકલ્પરૂપ હોવાથી પોતાના સ્વપ્નમાં દેખાતાં નગરોની પેઠે અને સ્વપ્નમાં જ તેવાં નગરની અંદર દેખાતાં નદીના પૂરની પેઠે આ ચર્મચક્ષુ વડે દેખાતા નથી; પરંતુ તે બુદ્ધિરૂપી નેત્ર

---

*આ અઢારમાં સર્ગમાં મરી ગયેલા જીવોના મનમાં રહેલાં અને પવનોએ આકાશની અંદર ચોતરફ આકર્ષણ કરી વહન કરતાં અનંત જગતો વિષે વર્ણન આવશે.

વડે જ જોવામાં આવે છે. આકાશ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ એ સર્વ જગતો સદાકાળ સર્વ ઠેકાણે રહેલાં જ છે; પરંતુ જો તેનો સાર તપાસવા જઈએ તો કલ્પનામાત્ર જ હોવાથી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં કશું પવનો વડે ખેંચાતું જ નથી; તોપણ જેમ તમે અમારી દૃષ્ટિમાં સાંભળનાર, ઉપદેશને ધારણ કરનાર વગેરે ક્રિયા કરનાર તરીકે આ મારી પાસે રહ્યા છો તે સત્ય છે, તેવી જ રીતે ચેતન-અંશ સર્વવ્યાપી હોવાથી એ જગતો પણ તે તે જીવોને ભોગવવાના તે તે સ્વર્ગ, નરક, પૃથ્વી આદિ પોતપોતાના લોકોમાં તેઓની દૃઢ ભાવના બંધાઈ જવાથી, તેવા તેવા સુખ-દુઃખ આદિ અર્થોને અને ક્રિયાઓને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેઓની દૃષ્ટિમાં સત્ય જ છે. જળમાં પ્રતિબિંબવાળાં થયેલાં નગરોની પેઠે આપની પાસે જ પ્રાણરૂપી નદીના પ્રવાહમાં આ જગતો કે જે વાસનારૂપ જ હોવાથી પ્રકટ જ થયેલાં નથી, તે વહ્યે જાય છે; અને તે પ્રમાણે પવનની અંદર મહાવાયુ વડે ખેંચાતાં છતાં પણ ખરી રીતે જોઈએ તો ખેંચાતાં નથી. હે રામચંદ્રજી! જેમ પવનો વાયુમાં રહેલા અતિ-સૂક્ષ્મ સુગંધને ફેલાવે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણવાયુ-ની અંદર રહેલાં અને આકાશના જેવાં અતિસૂક્ષ્મ જગતોને પણ તેઓ ખેંચે છે. જેમ ઘડાને કોઈ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં આવે, તોપણ તેની અંદર રહેલા આકાશમાં કશો ફરક પડતો નથી, તેમ ત્રણે લોકની ભ્રાંતિ-ને ધારણ કરનારું ચિત્ત ભલે સંકલ્પભેદ—દૃષ્ટિ આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેની અંદર રહેલા અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કશું પણ રૂપાંતર થતું નથી. જેવી રીતે મરી ગયેલા જીવોને દેખાતું તેઓનું મનોમય જગત સંકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ આ તમને દેખવામાં આવતું જગત પણ સત્ય નથી. કિંતુ મિથ્યા જ છે; અને કેમ જાણે શાંતિ વડે જ તમને દેખવામાં આવતું હોય તેમ થઈ રહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો એ ભ્રાંતિનો નાશ કે ઉદય – એ બેમાંથી એકે નથી એ જગદ્રૂપ ભ્રાંતિ પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગત તથા તે સંબંધી ભ્રાંતિ એ બંને ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી; અને કદાચિત્ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તથા તે તે પવનોએ વહન કરાતું હોય, તોપણ પવ-નોએ કરેલું આ પૃથ્વીનું ભ્રમણ-પરિવર્તન આદિ થતાં છતાં પણ આપણે આ પૃથ્વીમાં રહેલા હોવાની, વહાણમાં બેઠેલા પુરુષને તેની અંદર જેમ વહાણની ગતિની ખબર પડતી નથી તેવી રીતે આપણને પણ તે વિષેની કશી ખબર પડતી નથી. જેમ પોતાના અંગને લાગી રહેલા વહાણમાં થયા કરતું ગતિરૂપ ભ્રમણ તે વહાણની અંદર રહેલા અને વહાણની સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલા ખીલાઓને જણાતું નથી, તેમ આપણા અંગ સાથે સંબંધ રાખનારી આ પૃથ્વીનું ભ્રમણ આપણે કે જે પૃથ્વીમાં રહેલા છીએ અને પાર્થિવ શરીરવાળા છીએ, તેના લક્ષ્યમાં આવતું નથી. જેમ યોજન પર્યંત વિસ્તારવાળું કોઈ એક મહાવિશાળ ઘર હલકા નાના એક વૃક્ષના થાંભલામાં પણ ચિત્રરચનામાં ચતુર કોઈ એક કારીગરની બુદ્ધિ વડે ટૂંકામાં ચિત્રરૂપે ગોઠવાયાથી અનુભવમાં આવે છે, તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પરમાણુની અંદર પણ આ મહાવિશાળ જગત બુદ્ધિની કલ્પના વડે અનુભવમાં આવે છે. પરમાણુ આદિ પદાર્થમાં જગત આદિ મોટા પદાર્થો દેખાતા હોવાથી એ પરમાણુ જ અતિ મોટો હશે એમ શંકા લાવવાની નથી; પરંતુ મનના અજ્ઞાનનું કે હલકાઈનું એ માહાત્મ્ય છે. જેમ રત્નોના ખજાનામાં પેઠેલી ધનના સંબંધ વિનાની ઉંદરડીઓ રત્નોને બહુ ન માનતાં પોતાના હાથમાં સમાઈ શકે તેટલું ધાન્ય દૈવયોગથી મળી જાય તો તેને બહુ માને છે અને બાળકો અતિ મૂલ્યવાળાં આભૂષણો કે જે પોતાને નિત્ય પહેરા-વવામાં આવે છે, તેને બહુ ન માનતાં મૃગ પક્ષીના આકારે બનાવેલ માટીનાં રમકડાંને જ બહુ માને છે, તેવી રીતે હલકા ચિત્તવાળો અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ થોડી વસ્તુને પણ અતિ મોટી માની લે છે. અજ્ઞાનના આવરણવાળા જીવચૈતન્યને

જે આ જગતરૂપી ભ્રમ જોવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ જોઈએ તો સાવ મિથ્યા જ છે, છતાં પણ કેવળ જીવતાં પ્રાણીઓને માટે જ આ મનુષ્યલોક છે, મરી ગયેલા જીવોને માટે વળી બીજા લોકો છે અને તેમાં ધર્મ, અધર્મ આદિનાં ફળો પણ ભોગવવાં પડે છે, ઈત્યાદિ સઘળું અતિ વિશાળ સ્વરૂપને ધારણ કરનાર ચિત્તની એક જાતની સંકલ્પરૂપી ભાવના જ છે. ગમે તો સર્વજ્ઞ હોય તોપણ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર ચલાવવા માટે અમુક હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) અને અમુક ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, એવું અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ રૂપથી પણ અંદર રહેલ હોય, ત્યાં સુધી થોડીઘણી પણ જગતરૂપ ભ્રાંતિની ભાવના થવારૂપી મૂઢતા પણ રહેલી હોય છે. જેમ ચૈતન્યવાળા હાથપગ આદિ અવયવવાળો પુરુષ હાથપગ આદિને પોતાના અવયવરૂપ સમજે છે, તેમ સમષ્ટિજીવ (હિરણ્યગર્ભ) પણ પોતાની અંદર જ વ્યાપી રહેલા આ ત્રણે લોકને પોતાના અવયવરૂપે સમજે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! માયારૂપી ઉપાધિવાળા ઈશ્વર તો જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમ ચિદાકાશરૂપ, અનંત અને જન્મ—નાશ આદિ વિકારમાત્રથી રહિત આકાશના જેવું અસંગ પોતાનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં માયાના સંબંધથી અવયવરૂપે કલ્પાયેલા આ સર્વ લોકોને પોતે સમજે છે અને પછી પ્રલયકાળમાં પણ પોતે જેમ લોઢાનો ગોળો ચેતન હોય, તો પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ હોય, અસ્ત્રો વગેરેને ભવિષ્યમાં થનારા વિકારો તરીકે દેખે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પરમેશ્વર પણ આ ત્રણ લોકરૂપી ભ્રમ પોતાની અંદર જ સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલ છે એમ સમજે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! માટીનો પિંડો કે જે અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિએ સત્ય છે અને માટી વગેરે આરોપિત રૂપે અસત્ય છે, તે જો જ્ઞાનવાળો હોય, તો જેમ ઘડો, કોડિયું વગેરે પોતાની અંદર ભાવિમાં થનાર વિકારોને સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ સમજે, તેમ ઈશ્વર પણ પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલા જ આ જગતને જાણે છે. જેવી રીતે અંકુર કે જે જળ, બીજ અને માટી આદિના યોગથી ચેતનધર્મવાળો છે અને મૂળભૂત મૃત્તિકાસ્વરૂપે જડતાવાળો છે; તે જો જ્ઞાનસંપન્ન હોય, તો પોતાના દેહમાં વૃક્ષના નામરૂપથી રહિત એવા વૃક્ષપણાને માની લે; તે રીતે ઈશ્વર કે જે પોતે માયારૂપ ઉપાધિ વિના જોઈએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે આ ત્રણે લોકને પોતાની અંદર ઉપાધિના યોગે નામરૂપવાળા છતાં નામરૂપથી રહિતપણે રહેલા જ દેખે છે. જેમ અરીસો કે જે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચેતન છે અને આરોપિતદૃષ્ટિએ જોઈએ તો જડરૂપ છે, તે પોતામાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલ અને ખરી રીતે આભાસમાત્ર હોવાથી પોતાનામાં ન રહેલ નગરને (જો પોતે જ્ઞાનવાન હોય તો) જાણે તે રીતે ઈશ્વર કે જે બ્રહ્મરૂપ જ છે. તે માયા—અવિદ્યા આદિ ઉપાધિવાળી દૃષ્ટિએ આ ત્રણે લોકને પોતાની અંદર વિવર્તરૂપે રહેલા સમજે છે અને ઉપાધિરહિત શુદ્ધ દૃષ્ટિ વડે તેને નથી જ એમ માને છે. ત્રણે લોક, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યમાત્ર જ છે અને અહંકાર પણ તે સંબંધી અભિમાનરૂપ હોવાથી એ બંનેનો (અહંકારનો અને જગતનો) સમાન સ્વભાવ હોવાને લીધે કશો ભેદ સિદ્ધ થતો નથી. માટીનો પિંડ, લોઢાનો પિંડ આદિ કલ્પિત ઉપમાનોથી જે જે મારા તરફથી અને શ્રુતિ* આદિ તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમાં દૃષ્ટાંતના એક ભાગની સાથે જ ઉપમેય મળતું આવે છે એમ સમજવાનું છે. જે કાંઈ જડચેતન સ્વરૂપ આ જગત દેખાય છે, તે સર્વ બ્રહ્મભાવરૂપી પોતાની અતિ સૂક્ષ્મતાને નહિ છોડનાર જીવચૈતન્યનું વિવર્તરૂપે દેખાતું એક જાતનું સ્થૂલરૂપ છે. અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિ વડે વિવર્તરૂપે દેખાતા જીવ—જગત આદિ સર્વ સંકલ્પમાત્રનો ત્યાગ થતાં, શુદ્ધ આત્મપ્રકાશનો અનુભવ કરાવનાર પરમપદમાં નિઃસંગ અને ઘટ થઈ રહેલા, પથ્થરના અંદરના

*છાંદોગ્ય આદિ ઉપનિષદમાં મૃતપિંડ આદિ દૃષ્ટાંતો છે.

ભાગની પેઠે જીવ—જગત્ આદિનો કશો પણ ભેદ રહેતો નથી. અજ્ઞાની જીવ જે જે દેશમાં, જેવી જેવી રીતે, જ્યારે અને જે જે પ્રકારે વિકલ્પ-રૂપ અંશને કલ્પે છે, તે તે વિકલ્પ અનુસાર તેનું સાક્ષીચૈતન્ય જ તેવા તેવા વિવર્તરૂપે થઈ જાય છે. મન પોતે સ્વભાવે જડ હોવાથી જેમ આકાશની અંદર અંકુર થવો સંભવતો નથી, તેમ તેની અંદર સંકલ્પ જ થવો સંભવતો નથી. એ જડ ચિત્તમાં ચેતનતત્ત્વની સત્તા વડે જ વિચિત્ર સંકલ્પો થવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; માટે સર્વ કલ્પનાનું મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનતત્ત્વ જ છે અને તેનો જ આ સઘળો વિવર્ત છે. અજ્ઞાની જીવના ચિત્તમાં જે જે (જીવ-જગત આદિ ભાવરૂપી) વિકલ્પોની વિચિત્ર શોભા ઉદય પામે તે સર્વ ચિદાકાશના અનંતપણાને લીધે અને સર્વવ્યાપીપણાને લીધે ચેતનસત્તાનો વિવર્ત જ હોવાથી સત્ય નથી. જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં (જીવ, જગત આદિ ભાવરૂપી) વિકલ્પો ઉદય પામે છે, તેવી રીતે એ નિર્વિકાર શુદ્ધ તત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણવામાં આવી ગયા પછી તે કશું ઉદય પામેલું જણાતું જ નથી; અને ચિદાકાશના સર્વવ્યાપીપણાથી તથા અનંત-પણાથી, અમુક માપેલી કલ્પનાનો તેમાં ટકાવ જ ન થઈ શકતાં તે સાવ મિથ્યા જ લાગે છે. સર્વ સંકલ્પની કલ્પનાઓ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવી ભાસે છે. આ વાત તો નાના બાળક સુધી નિર્વિવાદ જ છે; જેમ કે સ્વપ્ન આદિમાં પોતાની અંદર સત્યપણે અનુભવમાં આવેલો પદાર્થ પછી જાગી જતાં કોઈને શું મળે છે કે? નથી જ મળતો. જાગ્રત અને સ્વપ્ન-અવસ્થા કે જે સંકલ્પમય છે તે અને સુષુપ્તિ અવસ્થા કે જે વાસનામાત્ર જ સંસ્કારરૂપે જેમાં શેષ રહેલી હોય એવી છે તે તથા જીવ કે જે એ સર્વમાં ચૈતન્યરૂપે પ્રતિ-બિંબવાળો થઈ રહેલો અને એ સર્વનો ભોક્તા તે છે, આ ત્રણે પદાર્થો સત્ય, કૂટસ્થ ચૈતન્યે પોતાના સ્વરૂપની અંદર ચિત્રની પેઠે આલેખેલા છે. આવો ચિત્રના જેવો દેખાતો આ સંસાર સાવ અસત્ય છતાં અધિષ્ઠાનસત્તાને લીધે સત્યના જેવો અનુભવમાં આવે છે; પરંતુ તે જીવ કે જે પોતે અસત્ય છે, તેને જ અનુભવમાં આવવાથી અને અધિષ્ઠાનચૈતન્ય× કે જે ખરી રીતે સત્ય છે તેને તે આરોપિત (સંસારની) સત્તાનો સ્પર્શ જ નહિ લાગવાથી એ સંસાર મિથ્યા જ છે. ત્રણે કાળમાં નાશ ન પામનાર સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ જ જેમ અજ્ઞાનદશામાં પોતાની સત્યતાને જગત-માં આરોપિત કરી દઈ જગતરૂપે સત્ય ભાસે છે, તેમ જ્ઞાન થયા પછી નાશ પામેલા એ જગતમાંથી પોતાની અધિષ્ઠાનસત્તાને પાછી પોતાની અંદર સમેટી લઈ, જગતના રૂપે (આરોપિત દૃષ્ટિએ) અસત્ય પણ જણાય છે. એ પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન થયાથી સૂક્ષ્મદેહ સહિત એકમાત્ર પોતાનું અજ્ઞાન જ દૂર થઈ જાય, એટલે પૂર્ણપણારૂપી વિકાસને પ્રાપ્ત થયેલો પોતાનો આત્મા જ નિત્યમુક્ત અને પરબ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજાય છે. અજ્ઞાન-દૃષ્ટિએ જોતાં આકાશની અંદર (પ્રાણવાયુ સાથે) જગતનો શાલ્મલિ વૃક્ષના રૂની પેઠે વાયુઓ વડે ખેંચાય છે અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં, પથ્થરોને જેમ આકાશની અંદર પવન ન ધારણ કરી શકે તે રીતે એ જગતો વાયુ વડે ખેંચાતાં જ નથી; કેમ કે તે સંકલ્પમય હોવાથી ખરી રીતે છે જ નહિ એવી રીતે પ્રત્યગાત્મા કે જે બરાબર નહિ ઓળખાયાથી સર્વ પદાર્થસમૂહના ખજાના-રૂપ થઈ રહેલો છે અને સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા શૂન્ય આકાશના જેવો છે, તેની અંદર અનંત જગતો અવિદ્યા વડે રહેલાં છે; તેમાંનાં કેટલાંક તો (કેટલાક જીવોનાં પ્રારબ્ધની સમાનતાને લીધે જાગ્રત અવસ્થામાં તથા એક જ બ્રહ્માંડમાં)

× જેમ સ્વપ્નમાં, ચિત્રમાં અને પ્રતિબિંબમાં દેખાતા ઘોડાઓ સ્વપ્નના, ચિત્રના અને પ્રતિબિંબના સવારો કે જે અસત્ય છે, તેનાં જે વાહનરૂપ થાય છે; બાકી, સત્ય પુરુષના વાહન તરીકે તે થઈ શકતા નથી, તેમ આ અસત્ય સંસાર પણ અસત્ય જીવોને સત્ય જણાય છે. બાકી અધિષ્ઠાનચૈતન્યને તે સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી.

સ. સા.

પરસ્પર મળતાં આવે છે અને કેટલાંક તો (બીજા કેટલાક જીવોનાં પ્રારબ્ધની વિચિત્રતાને લીધે બીજાં બ્રહ્માંડો તેમને સ્વપ્નમાં) પરસ્પર મળતાં પણ આવતાં નથી. એ જગતો પરબ્રહ્મનું સર્વ શક્તિમાનપણું હોવાથી ગુણ, ક્રિયા, વસ્તુ, જાતિ ઇત્યાદિથી અનંતરૂપે રહેલાં છે અને અનેક કાર્યોના આરંભવાળાં તથા દિશાઓના અંત સુધી રહેનારાં મનુષ્યો વડે સંપૂર્ણ રીતે ભરેલાં છે; છતાં તે ચપળ જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા નગરની પેઠે ક્ષણભંગુર તથા પોતાની અંદર સર્વ સામાન વડે ભરપૂર દેખાતાં મોટાં ગંધર્વ-નગરોનાં જેવાં જોવા માત્ર જ છે. જગતો કે જે ચૈતન્યરૂપ સમુદ્રના તરંગોના જેવાં વિવર્તરૂપે દેખાય છે, તેઓ અધિષ્ઠાનસત્તાને લીધે ટકી રહે છે, તોપણ ભાવવિકારોવાળાં હોવાથી ક્ષણભંગુર છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોના ધર્મો થવાથી ઇન્દ્રિયોવાળાં ભાસે છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં કશી મનુષ્ય આદિ વ્યક્તિ જ તેમાં ન હોવાથી તે સર્વથી રહિત છે તથા આત્મજ્યોતિ વડે જો કે તેઓ પ્રકાશવાળાં છે, તોપણ ચારે બાજુ અવિદ્યારૂપ અંધકાર વડે તેઓ વીંટાઈ રહેલાં છે. જેમ નદીનાં જળો જુદાં જુદાં નદીરૂપી પાત્રોમાં રહ્યા છતાં પણ સમુદ્રમાં ભેગાં થઈ જાય છે, તેમ એ જગતો જુદાં જુદાં રહ્યા છતાં પણ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે એકબીજાને મળતાં આવે છે; અને જેમ આકાશની અંદર ભેગા જ ઉદય પામેલા તારાઓનાં તેજ એકબીજાની અંદર પરસ્પર મિશ્ર થઈ ગયા છતાં જુદાં છે, તે પ્રમાણે એ જગતો પણ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ એક-બીજાંને મળતાં આવતાં હોવા છતાં પણ આરોપિત દૃષ્ટિએ ભિન્નરૂપ થઈને રહેલાં છે. ૧-૪૭

पृथक्स्थितानि स्यतिमिश्रितानि जलानि चैवाम्बुनिधौ नदीनाम् । ताराऽर्कचंद्रग्रहमंडलानां समोदितानां नभसीव भासः ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગજ્જલકોશધસાસાધર્મ્ય યોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

સમષ્ટિ–વ્યષ્ટિ દેહની કલ્પના અને ભોગોનું વર્ણન

राम उवाच

मुने जीवस्य यद्रूपमाकृतिग्रहणं तथा ।
यथा च परमात्मत्वं स्थानं यच्चास्य तद्वद ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! જીવનું જે કંઈ સ્વરૂપ છે, જે રીતે તે સ્થૂલ—શરીર આદિ આકૃતિને ગ્રહણ કરે છે, જે રીતે તે પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે રીતે તે બહારના વ્યવહાર કરે છે, તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્રહ્મ અનંત ચિદાકાશ-રૂપે જ છે. તે પોતાના સંકલ્પ વડે પોતાથી જ સત્તાવાળી એવી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને ટકાવી રાખનારા પ્રાણનો પોતે આધાર હોવાથી તે જીવ (સમષ્ટિજીવ) એવા નામથી ઓળખાય છે. પોતે ચેતનરૂપ છે, તેમ જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા સર્વ દૃશ્ય-વર્ગને જણાવનાર છે, તેથી તેને ચિદ્રૂપ એવું બીજું નામરૂપ પણ આપવામાં આવે છે. એ સમષ્ટિજીવનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે પરમાણુરૂપ પણ નથી, સ્થૂલરૂપ પણ નથી અને સાવ શૂન્ય એવા આકાશરૂપ પણ નથી. વળી તે આકાશની અંદર રહેલા કોઈ પણ પદાર્થરૂપ નથી. એ તો કેવળ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, પોતાના અનુભવરૂપ છે અને સર્વત્ર વ્યાપેલું છે. આને સમષ્ટિજીવ કહેવામાં આવે છે. અતિઅણુ પદાર્થના કરતાં પણ તે અતિઅણુ છે અને અતિ-સ્થૂલ પદાર્થના કરતાં પણ તે અતિસ્થૂલ છે. ખરી રીતે તે દૃશ્યવર્ગમાં કશારૂપ નથી છતાં સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો તેને સમષ્ટિ-જીવરૂપે સમજે છે. એ સમષ્ટિજીવ જે જે પદાર્થનું જાતિ, ગુણ, આકૃતિ આદિ જે જે કાંઈ અસાધારણ રૂપ છે, તે તે રૂપે તે તે પદાર્થની અંદર રહેલ

*આ ઓગણીસમા સર્ગમાં જીવનું સ્વરૂપ, તેનું તત્ત્વ, સમષ્ટિદેહ અને વ્યષ્ટિદેહની કલ્પના તથા સ્થાન ઇન્દ્રિયો આદિ ભેદથી ભોગ—એ સર્વનું વર્ણન આવશે.

છે, વારંવાર તેનો તે પદાર્થ જોવામાં આવતાં છતાં તેની તે જ આકૃતિ આદિનું ભાન (પ્રતીતિ) થવાથી; કેમ જાણે પોતે તે રૂપે જ થઈ ગયેલ હોય તેવી રીતે તે ભાસે છે, એમ તમે સમજો. હે રામચંદ્રજી! એ સમષ્ટિજીવ પોતાના સત્યસંકલ્પપણાને લીધે, જ્યાં જ્યાં જેવી જેવી કલ્પના કરે છે, ત્યાં ત્યાં તેવી જ રીતે થઈ જાય છે અને સર્વના અનુભવમાં આવે છે. જેમ પવનમાં ચલનશકિત રહેલી છે, તેમ સમષ્ટિજીવમાં આ વિચિત્ર ચેતનાત્મક સૃષ્ટિ રહેલી છે; એ સૃષ્ટિ માત્ર પોતાના અનુભવથી જ સિદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે. હવે બાળકને હાઉની બીક બતાવતાં તેને તે વાતોના સંસ્કાર લાગી જાય છે, પરંતુ સમષ્ટિજીવની આ કથા તેવી ઉપદેશસાધ્ય નથી તે તો સ્વયંસિદ્ધ છે. આથી અમે તેનો ઉપદેશ કરતા નથી. પવન ચલનશકિતથી રહિત થઈ જાય તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહે છે અને ચલનશકિત તેના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી છે, એમ સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવ પણ બહારના અને અંદરના પદાર્થો સંબંધી સંકલ્પમાત્રથી રહિત થઈ જાય છે, તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી બ્રહ્મભાવરૂપી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવભાવ તો તેમાં કલ્પાયેલો જ છે, એમ સમજાય છે. સમષ્ટિજીવ બ્રહ્મતત્ત્વમાં એકરસરૂપે રહેલ છે. તે પોતામાં સમષ્ટિઅહંકારને કલ્પી લે છે અને પોતાના સર્વશકિતમાનપણાથી દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય સંબંધી વિવિધ પ્રકારની શકિતઓ પ્રકટ કરે છે. આ રીતે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વશકિતમાન એવા રુદ્ર નામથી ઓળખાય છે. પછી એ સમષ્ટિજીવ દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ સંસ્કારરૂપે કાંઈક પ્રકટ થવાથી પ્રતીતિમાં આવેલા સ્થૂલપણાથી સારી રીતે પ્રકટ ન થવાથી અસ્ફુટપણે રહેલા અસત્ય છતાં સત્યની પેઠે ઘણા વિસ્તારવાળી અને ખરી રીતે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપવાળા છતાં મિથ્યા આકારને ધારણ કરી રહેલા સમષ્ટિચિત્તને પોતાની અંદર કલ્પી લે છે, તે વિષ્ણુ નામથી કહેવાય છે. પછી એ સમષ્ટિચિત્ત વડે મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમાની અંદર પોતાના સાક્ષીસ્વરૂપને અમૃત કળારૂપે રહેલ દેખે છે, અર્થાત્ મનરૂપી સમષ્ટિનું અભિમાનીપણું ધારણ કરે છે અને જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ મનુષ્ય પોતાના મરણનો મિથ્યા રીતે અનુભવ કરે છે, તેમ તે પોતાની અંદર મિથ્યારૂપે તેને અનુભવે છે. સ્વપ્નની અંદર કોઈ મનુષ્ય પોતે સિંહ આદિરૂપે બની જઈ પોતાના હાથપગ આદિ અવયવોને કેમ જાણે બીજી તરેહના થઈ ગયેલા હોય તેમ માને છે. તે જ પ્રમાણે સર્વના મૂળરૂપ એ પરમતત્ત્વ પણ પોતાના સ્વરૂપને સમષ્ટિચિત્તરૂપે સમજે છે. પછી તેને મનરૂપી સમષ્ટિમાં અભિમાન થાય છે; એટલે તે પોતાનું ચેતન સત્તારૂપ એવું ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને પોતાનામાં વિરાટરૂપ સ્થૂલ ભાવની કલ્પના કરી લઈ તેરૂપ જ પોતે બની જાય છે. આ વિરાટ મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમા વડે સ્થૂલભાવવાળું કલ્પાયેલ છે. આમ, પંચીકરણથી વિરાટરૂપ થઈ જઈ તે પોતાનામાં સ્થૂલભાવની ભાવના વડે વિસ્તાર પામે છે. હવે પોતાનો આત્મા કે જે મનના સમષ્ટિરૂપ છે અને જે ચંદ્રદેવતા વડે નિયમિત હોવાથી ચંદ્રરૂપ પણ કહેવાય છે, તે કેમ જાણે ચંદ્રબિંબ પ્રવાહી થઈ ગયું હોય હોય તેમ દેખે છે; અર્થાત્ તે બુદ્ધિ સમષ્ટિનું અભિમાન ધારણ કરી લે છે અને તેને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. આમ તે વિરાટ દેહના ભોગને માટે તેનો આત્મા મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની ચંદ્રબિંબરૂપ થઈ રહેલ છે અને તેની અંદર સૂર્ય, દિશા, જળ, વાયુ અને પૃથ્વી, એ પાંચે ઇન્દ્રિયોરૂપી અવયવોને કાકતાલીયની પેઠે ભિન્નભિન્ન રૂપે ઉદય પામેલા તે અનુભવે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના જુદા જુદા પાંચ અવયવો તેના અનુભવમાં આવ્યા પછી, તે તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનરૂપે થઈ રહેલાં ભોગનાં દ્વારોને અનુભવે છે, એ સૂર્ય આદિ પાંચ અવયવોવાળો વિરાટપુરુષ, પાંચ સૂર્ય આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્થાનરૂપ અવયવો વડે

પાંચ વિષયોનો અનુભવ કરતાં વિશેષતાઓ રાજે (શોભે) છે. એ વિરાટપુરુષ મનના અનંત વિકલ્પોને લીધે અનંત આકારવાળો થઈને રહે છે. તેનાં એ કાર્યો મિથ્યા છે, તેથી પોતાના કારણમાં જ તે અસ્ફુટપણે રહેલો છે. વસ્તુતઃ અધિષ્ઠાનસત્તા સિવાય તેનું બીજું અધિષ્ઠાન નથી, તેથી તે નિર્વિકાર છે. પરમાત્માથી એ વિરાટ મનોમયરૂપે ઉદય પામેલ છે. વસ્તુતઃ તે આકાશના જેવો સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, શાંત, નિત્ય, આનંદરૂપ અને પ્રકાશમય છે. તે પોતે પાંચ ભૂતવાળો નથી, છતાં કેમ જાણે પંચભૂતરૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ જણાય છે. અર્થાત્ તે મનોમય હોય છતાં પણ સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને સર્વશક્તિમાનપણું વગેરેથી સંપન્ન છે; તેથી તે જીવભાવ, ઈશ્વરભાવ આદિને કેમ જાણે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેવી રીતે દેખાય છે. એ વિરાટરૂપ પરમેશ્વર સર્વ પુરુષોની સમષ્ટિરૂપે એક જ પુરુષ છે. એ પોતે પોતાની જ મેળે ઉદય પામે છે, પોતાની મેળે જ લય પામી જાય છે, પોતાની મેળે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે અને પોતાની મેળે જ પાછો સંકોચને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિરાટપુરુષ પોતાના સંકલ્પ વડે ઉત્પન્ન કરેલ અનેક કલ્પો વડે કે એક ક્ષણમાત્રમાં જ પોતાની ઈચ્છાથી વારંવાર ઉદય પામે છે. આમ વારંવાર ઉદય પામ્યા પછી તે અનેક કલ્પો વડે કે ક્ષણમાત્રમાં જ પોતાની ઈચ્છાનુસાર લય પણ પામી જાય છે. મનોમય રૂપને ધારણ કરનાર એ વિરાટ સર્વના ઉપાદાનકારણરૂપ ઈશ્વરનો એક જાતનો સ્થૂલદેહ છે. વ્યષ્ટિભાવે રહેલા સર્વ જીવોનું લિંગશરીરરૂપે જે પુર્યષ્ટક કહેવાય છે તથા જેના વડે પરલોકમાં જવાય છે, તે રૂપ પણ તે થઈ રહેલ છે. તે કીડી આદિ સૂક્ષ્મદેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ છે અને હાથી આદિ સ્થૂલદેહમાં સ્થૂલરૂપે થઈ રહેલ છે. જો કે તે સ્ફુટ રીતે જોવામાં આવે છે, છતાં તે ખરી રીતે ચિદાકાશરૂપ જ છે, અવ્યક્ત છે અને અનંત છે. તે સર્વની બહાર અને અંદર સર્વ ઠેકાણે રહેલ છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો તો તે કશારૂપ નથી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં તે કાંઈક મર્યાદિતરૂપે દેખાય છે. હે રામચંદ્રજી! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય સહિત પ્રાણ, મન તથા અહંકાર એ આઠ તેના અવયવો છે અને દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય પ્રપંચમાત્રમાં રસરૂપે રહેલ છે. એ વિરાટરૂપે બ્રહ્મરૂપે થઈને શબ્દ અને અર્થની કલ્પના સાથેના આ વેદો પ્રકટ કર્યા છે. તેણે શાસ્ત્ર સંબંધી સદાચાર આદિની જે મર્યાદા બાંધી છે, તે આજ સુધી તેવી ને તેવી જ ચાલી આવે છે. સ્વર્ગલોક આદિ ઊર્ધ્વલોક એ વિરાટપુરુષના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી આદિ નીચેના લોક તેના પગના તળિયારૂપ છે. એ બંનેની વચમાં રહેલ આકાશ (પોલાણ) એ વિરાટના જઠરરૂપ છે અને આ બ્રહ્માંડરૂપ મંડપ તેનું શરીર છે. બીજા અનંત લોકો તેના પડખાના અવયવરૂપ છે. જળ તેના રુધિરરૂપ છે, પર્વતો તેની માંસપેશીરૂપ છે, નદીઓ તેની નિરંતર વહેનારી નાડીઓરૂપ છે અને સમુદ્રો એ વિરાટપુરુષના રુધિરને ધારણ કરનારી પેશીઓરૂપ છે. દ્વીપો એ તેનાં આંતરડાંનાં ગૂંચળાંરૂપ છે. અતિ વિસ્તારવાળી દિશાઓ તેના બાહુરૂપ છે. અને તારાઓ તેનાં રુવાંટાંના સમૂહરૂપ છે. આવહપ્રવહ આદિ ઓગણપચાસ વાયુઓ એ વિરાટના પ્રાણવાયુઓ રૂપ છે. સૂર્યમંડળ તેનું તીક્ષ્ણ નેત્ર છે અને વડવાનળ તેના પિત્તરૂપ છે. ચંદ્રમંડળ એ વિરાટના જીવરૂપ છે, વીર્યરૂપ છે, ચરબીરૂપ છે, બળરૂપ છે અને સંકલ્પના મોટા કેશ જેવા મનરૂપ છે. પરમ મોક્ષરૂપ પરબ્રહ્મ એ વિરાટના ખરા સારરૂપ પરમતત્ત્વ છે. ચંદ્રમંડળ જ શરીરરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે, કર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, સર્વ વિવિધ પ્રકારના ભાવો થવાની જન્મભૂમિરૂપ અને અન્ન આદિ દ્વારા પોષણ આપવાથી આનંદના કારણરૂપ પણ છે. ચંદ્રમંડળ જ (અન્ન આદિ દ્વારા સમષ્ટિ સર્વ પ્રાણને ધારણ કરનાર હોવાથી) વિરાટ શરીરમાં જીવરૂપ છે અને અન્નમય એવા વ્યષ્ટિ (પ્રત્યેક) શરીરના બીજરૂપ છે. તે પ્રાણની સત્તા વડે થનારાં સર્વ

કર્મોનું પણ મૂળરૂપ છે અને વ્યષ્ટિ (પ્રત્યેક) મનનું પણ તે કારણ છે. એ ચંદ્રમંડળરૂપી વિરાટ જીવમાંથી જ ત્રણે લોકમાં જીવો, કર્મો, મન, ભોગ અને મોક્ષ વગેરે સર્વ વિસ્તાર પામે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ આદિ દેવતાઓ (તેમનાં શરીરો ચંદ્રમંડળનાં અમૃતનું જ એક જાતનું પરિણામ હોવાથી) ચંદ્ર મંડળરૂપી વિરાટ જીવના સંકલ્પરૂપ છે, અને દેવતાઓ, દૈત્યો, પક્ષીઓ તથા બીજાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ એ વિરાટ જીવના ચિત્તના જ એક જાતના ચમત્કારો છે. ચંદ્રમંડળમાં સાક્ષીપણાથી પોતાને અમૃતકળારૂપે અનુભવ કરનાર એ વિરાટ જીવ એક જાતનો ચેતનતત્ત્વનો જ વિવર્ત છે. પોતાનો સંકલ્પ સત્ય હોય છે, તેથી તે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જ્યારે જ્યારે જેવી જેવી (દેવતા આદિ શરીરના આકારની) ભાવના કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેવી તેવી રીતે જ કેમ જાણે પ્રથમથી તેમ જ સિદ્ધ હોય તેવી રીતે પોતે થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી ! એ ચંદ્રમંડળ જ સર્વ જીવોની સમષ્ટિરૂપ વિરાટ જીવનું સ્થાન છે. વિરાટનું એ શરીર એક નહિ થયેલાં પંચમહાભૂતોરૂપી પાંચ અવયવોવાળું છે અને તે જાગ્રત અવસ્થારૂપે સર્વના અનુભવમાં આવે છે, જ્યારે ચંદ્રની કળાઓ ઔષધિઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે જ દ્વારા આ વિરાટના જીવરૂપ ચંદ્રમંડળમાંથી સર્વ જીવો પ્રાણીઓના જીવનના સાધનરૂપ અનેક અન્નોમાં પ્રવેશ કરે છે. તે જ અન્નો જીવવાળા પ્રાણીઓના દેહમાં જીવરૂપ ઉપાધિનો આશ્રય કરી જીવનના સાધનરૂપ થાય છે. પછી એ જીવો સૂક્ષ્મભાવ વડે મનરૂપ થઈ જઈ ચેષ્ટા કરે છે તથા કર્મ અને જન્મમાં કારણરૂપ થાય છે. આ રીતે અનેક વિરાટો અને અનેક મોટા મોટા કલ્પો આવ્યા ગયા છે, હજી પણ થવાના છે અને હાલ પણ નાના પ્રકારની ક્રિયાઓવાળા એ અનેક વિરાટો અને મહાકલ્પો સત્તા ધરાવે છે. બ્રહ્મથી અભેદભાવે રહેલ અને અનંત વ્યષ્ટિ તથા અનંત સમષ્ટિના દેહોના સંબંધવાળી અધિષ્ઠાનસત્તા વડે જ તેના વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ એ વિરાટપુરુષના ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં માયાના સંબંધથી શબલમાં રહે છે. ૧—૩૮

सर्वतोऽनुभवरूपयानया सत्तयोत्तमपदादभिन्नया । अंशवर्जितमहांगसंगया तिष्ठतीति पुरुषः परो विराट् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિ વિચાર

वसिष्ठ उवाच

संकल्पपुरुषस्त्वेष यद्यत्कल्पयति स्वयम् ।
तत्तथा तादृशं पंचभूतात्मा भवतीव खम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પંચમહાભૂતરૂપે થઈ રહેલ એ વિરાટપુરુષ જેવી રીતે જેની (અમુક આવી રીતે થાઓ એવી) કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે એ વિરાટપુરુષના સત્યસંકલ્પને લીધે જાણે ચિદાકાશ જ તે રૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ જણાય છે. હે રામચંદ્રજી ! જગતમાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ વિરાટના જ સંકલ્પરૂપ છે, એમ વિવેકીઓ સમજે છે; કેમ કે બ્રહ્મ એ વિરાટની અંદરનું ચેતનતત્ત્વ છે અને તે પોતાની પૂર્વકાળની (વિરાટ આદિની) ઉપાસના વડે ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાના યોગથી સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં વિરાટરૂપ થઈ જાય છે. આમ તે પોતાની પ્રથમની ઉપાસનાના ફળરૂપે પંચમહાભૂતાત્મક એવી વિષયસમષ્ટિના ભોગમાં તત્પર થઈ રહે છે. એ વિરાટ જગતના સર્વ પદાર્થસમૂહોના કારણરૂપ છે. હવે કાર્યમાત્ર કારણના જેવાં જ હોય છે, તેથી સમષ્ટિજીવમાં જેમ આ વિરાટ તેની અધિષ્ઠાનસત્તાની અંદર ચોતરફ ફેલાયેલું જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક જીવ પણ

* આ વીસમા સર્ગમાં વ્યષ્ટિજીવો પણ વાસના, કર્મ અને અભિલાષાને અનુકૂળ સંકલ્પો રચનાર હોવાથી સમષ્ટિજીવના જેવા જ છે, એમ વર્ણન કરાશે.

પોતાની અંદર વિરાટની સર્વ સૃષ્ટિ રચવાને સમર્થ હોય છે. પોતાના મનની કલ્પના પ્રમાણે જ્યારે પોતાનું આત્મચૈતન્ય (સ્વપ્ન આદિમાં) બાહ્ય અને અંદરના વિષયોને આકારે પ્રસરી જાય છે, ત્યારે વિરાટની પેઠે એ જીવ પણ તે તે વિષયોને અનુભવે છે. સર્પ વગેરે નીચ યોનિથી લઈ રુદ્ર વગેરે ઉચ્ચ યોનિ સુધી જગતને આકારે એક જાતનો બ્રહ્મ જ ઉદય પામી રહ્યો છે અને તે સૃષ્ટિરૂપે જોવામાં આવે છે. જેમ બીજની અંદર મોટું ઝાડ રહેલું હોય છે, તેમ એ સર્વ તેના આત્મામાં જ વિવર્તરૂપે રહેલ છે. વળી જેમ એક અણુમાં પર્વતનો વિસ્તાર ભ્રાંતિ વડે જોવામાં આવે છે, તેમ તે ચૈતન્યને વિષે આ મોટું જગત પણ માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ જોવામાં આવે છે. સર્પ આદિ નીચ યોનિમાં અને રુદ્ર આદિ ઉચ્ચ યોનિમાં એ વિરાટની સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલું છે તથા સ્વપ્ન આદિમાં એક પરમાણુની અંદર પણ અનંત આકારે ફેલાયેલો પોતાનો આત્મા સર્વના અનુભવમાં પણ આવે છે, તેથી આ વાત અનુભવથી પણ સાચી લાગે છે. જેવો આ વિરાટ આત્મામાં સઘળો વિસ્તાર રહેલો દેખાય છે, તેવો જ વિસ્તાર નાના દેહવાળા સર્વ ઝીણા જીવોમાં પણ રહેલો છે. બાકી પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં તે સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કશું પણ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. જેવું જેવું ભ્રાંતિ વડે ચિત્ત દ્વારા કલ્પાય છે, તેવું તેવું તે જ ઘડીએ અનુભવમાં આવે છે. અથવા તો ચંદ્રમાંથી મન (વ્યષ્ટિમન) થયું અને મનથી (સમષ્ટિમનથી) ચંદ્રમા થયો. વળી જીવમાંથી (વિરાટ જીવમાંથી) બીજા જીવો થયા. આ વાત વિચારતાં જેમ જળ અને દ્રવ (પ્રવાહપણું) એ બંનેનું એક જ અંગ છે અને તેઓ જુદાં નથી, તેમ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એ બંનેની સત્તા એક જ છે અને તેઓ જુદાં નથી. અમૃતબિંદુના જેવો અતિસૂક્ષ્મ અને અમર એવો જીવ પ્રથમ વીર્યરૂપે ઉપાધિનો આશ્રય કરે છે. પછી એ વીર્યરૂપ ઉપાધિવાળા જીવને લીધે જ માતાપિતાના મૈથુનસમયમાં પૂર્ણ આનંદરૂપ અને સર્વત્ર ભરપૂર એવા બ્રહ્મનું ભોગાકાર થયેલી ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. આમ વિષયાનંદ અનુભવમાં આવે છે. વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદરૂપ હોતો નથી. તે તો તેના ભાસરૂપ હોય છે. તે આનંદ જીવચૈતન્યની અંદર રહેલો હોય છે અને તેમાં પૂર્ણ વ્યાપેલો હોય છે. વીર્યના સ્વભાવરૂપ થઈ રહેલો આત્મા તેનો અનુભવ કરે છે. આમ આત્મા સર્વથી અતિપ્રિય અને આનંદરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપને વીર્યરૂપ સમજીને વીર્યરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ એવી આકૃતિને ધારણ કરે છે. પછી એ જીવચૈતન્ય વીર્યની જ અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા આ પાંચભૌતિક દેહને પણ અભ્યાસને લીધે આત્મારૂપ માની બેસે છે અને પોતે તે રૂપ બની જાય છે. આમાં અધ્યાસ કે ભ્રાંતિ વિના બીજું કાંઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. ઉપાધિના યોગથી તેવે રૂપે દેખાતા જીવચૈતન્યનો (દેહાદિકરૂપે થઈ જવું) એવી જાતનો સ્વભાવ જ છે, એ વાત પણ અહીં બરાબર બંધબેસતી થતી નથી, કેમ કે જીવચૈતન્ય પોતે ખરી રીતે શુદ્ધ અને અદ્વિતીય છે. તેથી તેનો એવો બીજો કોઈ (અભાવરૂપ) વિરોધી સ્વભાવ સંભવતો નથી કે જેનાથી તેનું જુદાપણું બતાવવાને સ્વભાવરૂપ ધર્મની યોજના કરવી પડે છે. હવે દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ બીજા પદાર્થોથી પોતાના અધિષ્ઠાનનું જુદાપણું બતાવનાર હોય તો અહીં તો પોતાના આત્મસ્વરૂપથી બીજું કાંઈ જુદું જ નથી; એટલે ખરી રીતે સ્વભાવ એ શબ્દ જ અહીં વાપરી શકાતો નથી. જીવચૈતન્ય ઉપાધિને યોગે જીવભાવને પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તે પણ પોતાના જીવને લીધે પોતે પોતાના સ્વરૂપને જ જીવરૂપ થઈ રહેલ દેખે છે. બાકી અંદર કે બહાર કોઈ જગ્યાએ જીવભાવ જીવથી જુદો સત્તાવાળો દેખાતો જ નથી. 'હવે પવન વાય છે' આ વાક્યમાં પવન પોતે જ વહેવાની ક્રિયારૂપ છે અને વહેવાની ક્રિયા કાંઈ પવનથી જુદી સત્તાવાળી દેખાતી નથી; છતાં 'વહેવું' એ

ક્રિયા અને 'પવન' એ વસ્તુ એ પ્રમાણે વિકલ્પે કલ્પના કરી 'પવન વાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જીવ અને જીવપણું એ બંને વિકલ્પવાળી બુદ્ધિ વડે જ ભિન્ન કલ્પાયેલ છે; બાકી ખરી રીતે ભિન્ન નથી. જીવ પોતે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે. તે જાણે હિમ વડે વીંટાયેલો હોય તેમ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વડે વીંટાયેલો છે. તે દૃશ્ય વસ્તુમાં વાસના વડે બંધાઈ રહ્યો છે અને પ્રાણ ઈન્દ્રિય આદિ જડ વર્ગમાં અધ્યાસ વડે પોતાપણું માની બેઠો છે. જન્મથી આંધળા માણસની પેઠે તે સત્યમાર્ગને (પોતાના શુદ્ધ નિર્વિકાર સ્વરૂપને) દેખતો નથી. આમ જગતના આકારે પ્રસરી રહેલી આ અતિ-વિસ્તીર્ણ અવિદ્યાશક્તિ વડે વીંટાઈ રહ્યો છે, તે અદ્વિતીય (એક) બ્રહ્મરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપ-માં દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એવા ભેદની કલ્પના કરીને તેમાં અભિમાની થાય છે. પવનનું સ્વરૂપ જેમ ચલનશક્તિથી ઢંકાઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી તેનું આત્મસ્વરૂપ ઢંકાઈ ગયું હોય છે અને તેને તે અજ્ઞાન વડે પોતે ઓળખી શકતો નથી. અજ્ઞાનરૂપ અને અસત્ય છતાં મિથ્યારૂપે પોતાના આકારને બતાવનારી અહંકારરૂપી મોટી ગાંઠને ભેદી નાખવી, એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. હે રામ-ચંદ્રજી! અજ્ઞાનરૂપ વાદળાંના આવરણથી રહિત થઈ જઈને તમે પ્રકાશમય ચેતનતત્ત્વને જ પોતા-ના આત્મારૂપ સમજો. દેહ આદિના આકારે પરિચ્છિન્ન થઈ રહેલી અહંકારરૂપી ઉપાધિને તમે આત્મારૂપ સમજશો નહિ. દૃશ્યવર્ગ, અદૃશ્ય-વર્ગ અને તે બંનેના હેતુરૂપ મૂળ અજ્ઞાન, તે સર્વનો તમે જ્ઞાન વડે નાશ કરજો. અને અનિર્વચનીય એક આનંદઘન ચિદ્રૂપે જ સદાકાળ ચોતરફ પૂર્ણપણે ઉદય પામજો. ૧–૧૮

व्यपगतघनचेतनस्समंतादहमिति नूनमबुध्यमान आस्स्व । अनभिधघनचेतनैकरूपः क्षितसदसत्सदसत्सदोदितश्च ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ વિચાર' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

શુભાશુભ જ્ઞાનબંધુતા

वसिष्ठ उवाच

ज्ञान्येव सदा भाव्यं राम न ज्ञानबंधुना ।
अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबंधुताम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! હંમેશાં જ્ઞાની થવું એ યોગ્ય છે; પરંતુ જ્ઞાનબંધુ એટલે કે જ્ઞાનને બહાને સત્કર્મો વિષેની શ્રદ્ધાનો નાશ કરી દઈ ભોગલંપટપણાથી પોતાને અને પરને ખરાબ કર્મોના બંધમાં નાખે તેવું થવું એ યોગ્ય નથી. જે કશું ન જાણતો હોય તેને હજી હું કાંઈક શ્રેષ્ઠ માનું છું; પણ જ્ઞાનબંધુપણું તો જરા પણ સારું નથી.

રામ બોલ્યા: જ્ઞાનબંધુ કોને કહેવો અને જ્ઞાની કોને કહેવો? વળી જ્ઞાનીપણામાં અને જ્ઞાનબંધુપણામાં શું શું ફળ રહેલું છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે પુરુષ કારીગર લોકની પેઠે માત્ર પોતાની આજીવિકા ચલાવવા સારુ અધ્યયન કરે છે અને કથા દ્વારા વ્યાખ્યાન પણ કરે છે; પરંતુ તેના અનુષ્ઠાનમાં એટલે જ્ઞાન થવાના ઉપાયરૂપ સાધનચતુષ્ટય+ સંપાદન કરવામાં કે મનન આદિમાં કશો યત્ન કરે નહિ તે જ્ઞાનબંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષનો શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે મેળવેલો ઉપર ઉપરનો શબ્દબોધ ભોગ વ્યવહારો-ને વિષે વૈરાગ્ય—ઉપરામ આદિ ફળો વડે સફળ થયેલો દેખાતો નથી, તે પુરુષ બીજાને બોધ આપવારૂપ એક જાતની પોતાની કારીગરી (ચતુરાઈ) વડે આજીવિકા ચલાવનારો છે ને તે જ્ઞાનબંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષો બીજાઓને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર સંભળાવી તેમાંથી પ્રાપ્ત થતાં અન્નવસ્ત્ર આદિના લાભથી જ માત્ર સંતોષ પામે છે તથા પોતાની જીવિકા ચલાવવી એ જ

*આ એકવીસમા સર્ગમાં અશુભ અને શુભ એવી બે તરેહની જ્ઞાનબંધુતા બતાવવામાં આવશે. તેમાંથી શુભ ગ્રહણ કરવા લાયક છે; અને અશુભ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તેનાં લક્ષણો યત્નથી કહી બતાવાશે.

+ વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુપણું.

શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ફળ છે એમ સમજે છે, તેમને જ્ઞાનબંધુ સમજવા અને તેઓ પોતે જ્ઞાનથી સાવ રહિત હોવા છતાં પોતાની આજીવિકા સારુ બીજાને વેદાંતશાસ્ત્રની કથા દ્વારા બોધ કરે છે અને એમ ખાલી ઉપરનો જ ડોળ બતાવે છે. આથી તેમને નટ આદિના જેવા માત્ર વેશધારી જ ગણવાના છે. આ સર્વ જાતનું જ્ઞાનબંધુપણું અશુભ અને ત્યજવા લાયક કહેવાય છે. વેદમાં બતાવેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોને ધર્મ સમજી જે કરે છે, તે પુરુષ જ્ઞાનથી દૂર ન હોવાને લીધે જ્ઞાનબંધુ× કહેવાય છે. (તે શુભ અને યોગ્ય ગણાય છે.) આત્મજ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે; બાકીનાં બીજાં જે જે જ્ઞાનો છે, તે તો માત્ર જ્ઞાનના આભાસરૂપ જ છે; કેમ કે બીજા કશા વડે સર્વના સારરૂપ અને જીવ તથા જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવામાં આવતું જ નથી. જેઓ આત્મજ્ઞાનને મેળવ્યા સિવાય બીજું કાંઈ સહેજસાજ જ્ઞાન મેળવે છે અને પછી કષ્ટ આપનારી અનેક ચેષ્ટાઓ કરીને સંતોષ માને છે, તેમને અધમ જ્ઞાનબંધુ જાણવા.

આ સંસારમાં બહારના અને અંદરનાં વિષયને અનુભવનારી વૃત્તિઓની, તેનાં કારણોની, તેના આશ્રયની અને જાણવાના શબ્દ આદિ વિષયોની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સર્વની મુમુક્ષુ પુરુષે સંકલ્પના ક્ષય (સંન્યાસ) દ્વારા આત્યંતિક શાંતિ જ મેળવવી જોઈએ; એટલે કે તેણે છેવટની સાતમી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા વિના વચલી ભૂમિકામાં સંતોષ માની બેસવું જોઈએ નહિ, પણ એ પછીની ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ એવી ભૂમિકાઓ મેળવવામાં પોતાના પ્રયત્નને જરાય શિથિલ કરવો નહિ. હે રામચંદ્રજી! તમે જ્ઞાનબંધુપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ સંસારના ભોગરૂપી રોગોમાં કદી પણ આસક્ત થશો નહિ. આ જગતમાં હિતકર અને માફકસર આહાર મેળવવા માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા શિષ્ટ પુરુષોએ બતાવેલું શુદ્ધ કર્મ કરવું. આહારનો ઉપયોગ પ્રાણને ધારણ કરી રાખવા માટે છે, પ્રાણધારણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા માટે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન ફરીવાર સંસારમાં જન્મ–મરણનું દુ:ખ ન ભોગવવું પડે તેને માટે છે. ૧–૧૦

अत्राहारार्थं कर्म कुर्यादनिंद्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थम्। प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखम् ॥१०॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જ્ઞાનવિચાર' નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

જીવ, જગત અને બ્રહ્મતત્ત્વ

वसिष्ठ उवाच

ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वाद्योऽचित्तं चित्तमेव च। न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: કોઈ પુરુષ જ્ઞાન વડે કેવળ બ્રહ્મને વિષે જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખે છે અને તેમ તે ન ઓળંગી શકાય એવા પ્રારબ્ધકર્મનાં ફળો ભોગવે છે; છતાં તે જાણે છે કે આ શબ્દાદિક વિષયો ચિત્તથી જુદા ભોગ્યરૂપે જોવામાં આવે છે; પણ તે તો સર્વ પ્રકારે તેમ જ કામસંકલ્પ આદિ અનેક વૃત્તિઓરૂપે પરિણામ પામનારું એક ચિત્ત જ છે. વળી તે જાણે છે કે આ ચિત્ત જ્ઞાન થતાંવેંત જ નાશ પામે છે અને તે એક આભાસરૂપ છે પરંતુ સત્ય નથી. આવું જે જાણે છે તે જ્ઞાની છે. શબ્દ આદિ વિષયોનો

× જ્ઞાનબંધુપદની વ્યુત્પત્તિના બે ભેદ બતાવી ટીકાકારે એક અશુભ અને બીજો શુભ, એમ સમર્થન કરેલું છે. જેમ કે ज्ञानेन नाम ज्ञानव्याजेन स्वं परं च अनर्थैर्बध्नाति इति ज्ञानबंधुः। જ્ઞાનના મિષથી પોતાને અને પરને અનર્થોની જાળ વડે બાંધી દે તે જ્ઞાનબંધુ અશુભ ગણાય છે; અને બીજી વ્યુત્પત્તિ अवश्यं ज्ञानेन बध्यते इति ज्ञानबंधुः। ચિત્તશુદ્ધિ થતાં ક્રમે કરી અવશ્ય પોતે જ્ઞાન વડે બંધાઈ જાય છે તે જ્ઞાનબંધુ ઉત્તમ કહેવાય છે.

*આ બાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનીનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે અને પછી યુક્તિઓ વડે જીવ, જગત તથા બ્રહ્મતત્ત્વ આદિ વિષે પ્રસંગને અનુસરી વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઉપભોગ કરનારા અંતઃકરણના ભોગ્યરૂપ વિષયોમાં ચાક્ષુષ તથા શ્રાવણ (જોવું, સાંભળવું) આદિ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. તે તે જ્ઞાનમાં સર્વના સાક્ષીરૂપે રહેલા ચિદરૂપ પરમાત્મા જ સત્ય જાણવા. આમ જે આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુને જ્ઞાન વડે મિથ્યા જાણે છે અને તેને વાસનામાત્રથી રહિત એવા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે જ અનુભવે છે, તે જ્ઞાની કહેવાય છે. પોતાનું આત્મતત્ત્વ તો વસ્તુતઃ સર્વદા સિદ્ધ જ છે; એ આત્મતત્ત્વના લાભથી જે પુરુષ શાંતિ પામ્યો હોય છે, તે યોગ્ય વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય તે છતાં વિવેકી પુરુષો તેનામાં યોગ્ય શીતળતા જુએ છે. આવો પુરુષ તે જ્ઞાની કહેવાય છે. જે બોધ પુનર્જન્મના મૂળરૂપ અજ્ઞાનને છેદી નાખે છે, પુનર્જન્મ થવા દેતો નથી અને મોક્ષ આપે છે, તેને જ જ્ઞાનપદ કહેવામાં આવે છે. તે વિનાની બીજી (બીજાઓને કથાશ્રવણ કરાવી બોધ દેવો એ આદિ) ચતુરાઈ તો શિલ્પકર્મની પેઠે અન્નવસ્ત્ર મેળવવાનો જ—એક જાતનો જીવિકા ચલાવવાનો જ માર્ગ છે. જે પુરુષ આવી પડેલ કાર્યમાં ઈચ્છા અને સંકલ્પથી રહિત રહે છે તેમ જ પોતાના ચિત્તને શરદઋતુના આકાશના જેવું નિર્મળ, અસંગ અને નિર્વિકાર રાખીને વ્યવહાર કરે છે, તે જ્ઞાની કહેવાય છે. જગતના સર્વ પદાર્થો ખરી રીતે છે જ નહિ, તોપણ તેમની સત્તા જાણે હોય તેમ લાગે છે; તેવી જ રીતે તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ કારણ જ નથી; તે છતાં જાણે કોઈ કારણથી તે ઉત્પન્ન થયા હોય તેવા લાગે છે. સર્વનો પ્રલય થઈ જવાને લીધે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કશો કાર્ય-કારણભાવ હતો નહિ; પરંતુ પાછળથી પ્રકટ થવું અને છુપાઈ જવું, ભાવ અને અભાવ તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, એ દ્વારા પદાર્થોમાં કારણના વ્યાપાર ચાલુ થયા અને તેઓ બીજ—અંકુર આદિરૂપે એકબીજામાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. ખરી રીતે તો ઝાંઝવાનું જળ અને સસલાનું શિંગડું વગેરે અસત્ય પદાર્થોને બરાબર તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો સાવ મિથ્યા જ છે, તેનું વળી કારણ જ કેવું હોય? જે પુરુષો સસલાનાં શિંગડાં વગેરે મિથ્યા પદાર્થનું કારણ શોધવા માંડે છે, તેઓ વાંઝણીના પુત્રના પૌત્રની ખાંધ ઉપર બેસે છે, એમ સમજવું. જે કાંઈ (ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે) અસત્યપણાથી માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાય છે, તેનું કારણ એક અજ્ઞાન જ છે. વસ્તુના સ્વરૂપનું સારી રીતે જ્ઞાન થતાં તે અજ્ઞાન (ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિની પેઠે) પળવારમાં જ ક્ષય પામી જાય છે. જીવ પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ એ ત્રણેથી રહિત એક શુદ્ધ ચૈતન્ય જ સમજે છે, તો તે પરમાત્માના જેવો પૂર્ણ અને પરમ આનંદરૂપ થઈ જાય છે. તે જો પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ એ આ આદિરૂપે સમજે, તો તે બ્રહ્મભાવને ન પામતાં અજ્ઞાનમાં ગૂંચવાઈ જઈ જીવરૂપ જ થઈ રહે છે. આંબાનું ઝાડ શિયાળામાં નિર્જીવ જેવું સૂકું લાગે છે, પરંતુ વસંતઋતુમાં તેની અંદર રસ વડે પોષણ થતાં તે પાંદડાં અને મોરવાળું થઈ જાય, ત્યારે તેને માટે 'સહકાર' શબ્દ વપરાય છે; તે જ પ્રમાણે જીવ પણ અજ્ઞાનદશામાં બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ આદિમાં આત્મભાવ માનવાથી શુષ્ક અને નીરસ જેવો હોય છે; પરંતુ જ્ઞાન થતાં પરમાત્મારૂપી રસ વડે પોષણ મળવાથી બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિને આત્મારૂપે નહિ સમજતાં પોતે પરમાત્મારૂપ જ થઈ જાય છે. જો એ જીવ પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિરૂપે સમજે, તો પાછો તે જીવરૂપ જ બન્યો રહે છે અને જીવભાવને લીધે ઊંચીનીચી અનેક પ્રકારની ક્ષણભંગુર યોનિઓમાં જન્મ લઈ ઘસાઈ જાય છે. જેઓ બ્રહ્મદૃષ્ટિને પામ્યા હોય છે, તેમની ક્રિયા બહારના તથા અંદરના વિષયમાં કોઈ જાતનું અભિમાન કરતી નથી. જળ જેમ સ્વાભાવિક રીતે નીચાણના ભાગોમાં જ ઢળે છે, તેમ તે ક્રિયાઓ પણ માત્ર પ્રારબ્ધને જ અનુસરે છે. આમ નિરભિમાનપણાને લીધે એ ક્રિયાઓ સાચી રીતે અક્રિયારૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જેઓ

બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જઈ, દૃશ્ય પ્રપંચની નિરવધિ શોભાને સાક્ષીરૂપે જોયા કરતા હોય છે, તેઓ દગ્ધ પટ (બળેલા લૂગડા)ની પેઠે જ્ઞાન વડે નાશ પામેલા અને આભાસરૂપે જ માત્ર દેખાતા આ દૃશ્યવર્ગને બ્રહ્મરૂપે જ જુએ છે અને તેથી તેમનું એ જોવું વિદ્યમાન છતાં નહિ જેવું છે. જળ જેમ બીજું કશું નહિ જોતાં નીચા પ્રદેશ તરફ સ્વભાવે જ ગતિ કરે છે, તેમ જે પુરુષો પરમ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે, તેમની ક્રિયા બીજા કશા તરફ લક્ષ ન આપતાં માત્ર પ્રારબ્ધને અનુસરવા જેટલી જ હોય છે. આથી તેમનામાં કશો સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેમ તેમનામાં ક્રિયાના સંસ્કારો કે કર્તવ્યનું અભિમાન આદિ કશું પણ હોતું નથી. આથી અહીં લોકદૃષ્ટિમાં જોવામાં આવતી તેમની એ ક્રિયા પણ ખરી રીતે અક્રિયા જેવી જ છે. વિવેકી પુરુષો રૂપ આદિ વિષય સંબંધી બહારની વૃત્તિઓ અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ વડે વીંટાયેલા હોતા નથી. આથી નાથથી છૂટા થયેલા બળદની પેઠે તેઓ બંધનમાત્રથી રહિત હોય છે અને પવન જેમ ઝાડનાં પાંદડાંમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિ કરે છે, તેમ તેઓ પ્રારબ્ધાનુસાર કર્મ કર્યે જાય છે, જેમ નદીના કિનારા ઉપર રહેનાર મનુષ્ય કૂવાની પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ જેઓ પરમપદરૂપ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી સંસારના પારને પામી ગયા હોય છે, તેઓ કર્મની પ્રશંસા કરતા નથી. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જે અજ્ઞાની પુરુષો વાસનામાં બંધાઈ રહી શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલ પોતાના વર્ણાશ્રમને યોગ્ય એવા કર્મનું આચરણ કરી તેની પ્રશંસા કરે છે, તે પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન નહિ થવાને લીધે પોતાનાં કર્મ વડે તે તે કર્મનાં ફળોને ભોગવે છે. ગીધ પક્ષી જેમ માંસના ટુકડા ઉપર ઝડપ મારે છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ અધો-ગતિમાંના હેતુરૂપ એ વિષયો ઉપર ઝડપ મારે છે, માટે વિવેકી પુરુષે ચિત્ત વડે ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી બ્રહ્મપરાયણ થવું. જેમ સોનું કોઈ જાતના ઘાટ વિનાનું નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ જગત વિનાનું નથી; પરંતુ જેની બુદ્ધિ યોગ તથા સદાચાર આદિ વડે યુક્ત છે તે વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિએ તો ખરી રીતે નામ અને રૂપથી રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ જોવામાં આવે છે. પ્રલયકાળમાં સર્વ અંધકારમય જ થઈ જતાં જેમ વિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ એક રસ-બ્રહ્મરૂપ જણાતાં પણ વિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો વ્યવહાર, ખરી રીતે મિથ્યા છતાં સત્યના જેવો જ થયા કરે છે. ચંચળ વાદળાંની અંદર ભ્રાંતિરૂપે જુદા દેખાતા તેના અવયવો વાદળાંથી જુદી ક્રિયાવાળા નથી, તેથી તેઓ ક્રિયાથી રહિત હોય તેવા દેખાય છે. વળી એ અવયવો દિશાઓ તરફ પણ વાદળાં સાથે જ ગતિ કરનારા છે; તેથી કેમ જાણે તે ક્રિયાવાળા હોય તેવા જણાય છે, આમ એ વાદળાંના અવયવોની સાક્ષીસત્તામાં સક્રિયપણું ને નિષ્ક્રિયપણું એ બંને ઊલટા ધર્મ રહેવા લાગે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રલયકાળમાં પણ સ્થૂલદૃષ્ટિએ જીવોનો વ્યવહાર બંધ રહેલો લાગવા છતાં પણ ઈશ્વરી ક્રિયાશકિતને લીધે જીવોમાં પણ ક્રિયાશકિત રહેલી લાગે છે. તળાવ આદિના નિશ્ચળ જળની સાક્ષી સત્તા સ્વભાવે નિશ્ચળ અને એકરૂપ છે, તેમ જ જળના અવયવોરૂપ તરંગો પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી તે રૂપે તે ચંચળતાવાળી અને અનેકરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે શુદ્ધ અને અદ્વિતીય છે, પરંતુ તેની અંદર જળમાં તરંગની પેઠે ભેદ અને અભેદરૂપે ચિદાભાસો રહેલા છે. જેમ નિરવયવ આકાશની અંદર પૂર્વ—પશ્ચિમ આદિ દિશાઓના ભેદરૂપ આકાશના અવયવો અભેદભાવે રહેલા છે, તેમ નિરવયવ પરબ્રહ્મની અંદર અભિન્ન સત્તાએ આ સૃષ્ટિ રહેલી છે. બાકી એ પરબ્રહ્મે પોતાનો આત્મા માયા, અવિદ્યા આદિના યોગે અનેકરૂપે અને વસ્તુતઃ પોતાની શુદ્ધ સ્વરૂપ—સ્થિતિમાં એક—રૂપે પ્રસારી

દીધેલ છે. જગતની અંદર અહંકાર રહેલો છે અને અહંકારની અંદર જગત રહેલું છે. જેમ કેળનાં કોમળ પાંદડાં એકબીજામાં વીંટાઈને રહ્યાં હોય છે તેમ એ બંને પરસ્પર એકબીજામાં વીંટાઈને રહેલ છે. જેમ હિમાલય આદિ પર્વત પોતાનાં છિદ્રોમાંથી જ બહાર નીકળેલા પોતાની અંદરના જળને માનસરોવર આદિ ભિન્નરૂપ પોતાનાથી જુદું જ બહાર દેખે, તેમ અહંકારરૂપ જીવ, રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોને આકારે થઈ રહેલ ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓ દ્વારા અને સંકલ્પવિકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ દ્વારા પોતાની અંદર જ રહેલી સૃષ્ટિને તે તે ઈન્દ્રિયના છિદ્રમાંથી બહાર આવી ઊભી હોય એમ પોતાનાથી જુદી દેખે છે. જેમ પોતાની અંદર પૂર્વે થઈ ગયેલા અને પછી પણ થનારા કટક-કુંડળ આદિ આકારોને સુવર્ણ પોતાનાથી જુદા દેખે, તેમ આ જીવ કારણ વિના જ ભ્રાંતિ માત્રથી પોતાના આત્માને જગતના આકાર પોતાનાથી જુદો દેખે છે; પરંતુ જો તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે, તો જેમ કટક—કુંડળ આદિ સુવર્ણથી જુદાં નથી, તેમ જગતને તે પોતાના આત્માથી જુદું ન ગણે, તો જગત પણ પોતાનાથી જુદું તેના જોવામાં આવતું નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષો બીજાની દૃષ્ટિએ જીવતા છતાં પણ પોતાનામાં કશું અભિમાન ન હોવાથી નહિ જીવતા જેવા જ છે. તેઓ બીજાઓની દૃષ્ટિમાં મરણને શરણ થયેલા દેખાય છે; તોપણ પોતાને કાંઈ અભિમાન ન હોવાથી તેઓ નહિ મરી ગયેલા જેવા જ છે. વળી બીજાઓની દૃષ્ટિમાં તેઓ દેખાતા હોવા છતાં પોતાનામાં અભિમાનના અભાવને લીધે નહિ દેખાતા જેવા જ છે. જેમ કોઈ એક પુરુષનું મન કોઠમાં પડેલા પોતાના હાંડલામાં લાગેલું હોય અને પોતે ઘરમાં બેઠેલો છતાં તે ઘરના કામકાજને દેખતો નથી, તેમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા વિવેકી પુરુષનું મન બ્રહ્મમાં જ ચોંટેલું હોવાથી દેહયાત્રા આદિ સંબંધી કર્મો કર્યા કરતાં છતાં તે કર્મોને દેખતો નથી. જેમ ચંદ્ર વિરાટના જીવરૂપ છે અને વિરાટના હૃદયમાં રહેલો છે, તેમ પ્રત્યેક વ્યષ્ટિદેહમાં જીવ પણ હૃદયની અંદર હિમકણના આકારે વીર્યરૂપે રહેલો છે અને તે વીર્યરૂપે સ્થૂલ દેહમાં રહ્યો છે અને અલ્પદેહમાં અલ્પપણે રહ્યો છે, પિતાના હૃદયમાં વીર્યરૂપે રહેલા એ અહંકાર રૂપ જીવને પિતા વીર્ય દ્વારા માતાના ત્રિકોણ આદિ આકારવાળા ગર્ભાશયમાં સીંચે છે અને તે ગર્ભાશયમાં રહેલા રુધિર સાથે એક થઈ જાય છે. પછી તે ક્રમેક્રમે કલલ અને બુદ્‌બુદ આદિ આકારે પોતાનું શરીર ધારણ કરી ઉત્પન્ન થાય છે. આ શરીર સાવ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું ભાસે છે, પણ શરીરમાં રહેલો જીવ તેને સંકલ્પ દ્વારા પોતારૂપી માની બેસે છે. પોતાની માતાના ત્રિકોણ આદિ આકૃતિવાળા ગર્ભાશયમાં વીર્યના બળને લીધે જ પોતાનો દેહ, હાડકાં, સ્નાયુ વગેરે સ્થિર અવયવવાળો થઈ રહે છે. એ દેહ પોતાનાં કર્મો વડે જ રચાયેલો એક અન્નમયકોશ છે અને કોશેટાનો જીવડો જેમ કોશેટામાં બંધાઈ રહે છે, તેમ તે પોતે તેમાં મમતા રાખી બંધાઈ રહે છે. જેમ ફૂલની અંદર સર્વત્ર સુગંધ રહેલી હોય છે, તેમ એ જીવ આખા દેહમાં અહંકારરૂપે ફેલાઈ રહે છે. જેમ ચંદ્રની ચાંદની આખા બ્રહ્માંડરૂપી મંડપની અંદર ફેલાઈ રહે છે, તેવી રીતે હૃદયમાં રહેલા વીર્યની અંદર 'હું અમુક દેહવાળો છું,' એવા દેહના અભિમાનને ધારણ કરી રહેલ જીવચૈતન્ય નખથી માંડી ઠેઠ શિખા સુધી આખા દેહમાં અહંભાવરૂપે ફેલાઈ જાય છે. ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણરૂપી જળ બાહ્ય અર્થોનું જ્ઞાન થવામાં મુખ્ય સાધન રૂપ છે અને તે ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્રોરૂપી પરનાળ દ્વારા બહાર નીકળે છે. જેમ ધુમાડો મેલરૂપ થઈ જઈ આકાશમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ તે આ ત્રણે લોકના પોતાની નજીક રહેલા બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રસરી જાય છે. જોકે આ આખા દેહમાં બહાર અને અંદર સર્વત્ર જીવ-ચૈતન્ય રહેલું છે, છતાં હૃદયની અંદર રહેલા વીર્ય-મા તેનું વિશેષ અભિમાન હોય છે. જીવનું સ્વરૂપ વિચારવા જઈએ તો તે સંકલ્પમાત્ર જ

છે. તે જે જે સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રથમ હૃદયમાં પેદા થાય છે અને પછી ઈન્દ્રિય દ્વારા બહાર ફેલાઈ જઈ બાહ્ય અર્થરૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્થિર બ્રહ્મ સાથે એકરસ થયેલી, ઘરમાં રહેલા દીવાની પેઠે સ્થિર થઈ ગયેલી અને પોતાના એકસ્વરૂપમાં તલ્લીન રહેલી બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વિના બીજી કોઈ પણ સ્થિતિ વડે અહંકારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થતી નથી. તમારે અહંકારની અત્યંત શાંતિ કરવી હોય, તો મનન—નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા બ્રહ્મવિચારનો અભ્યાસ કરવો, એક પછી એક ભૂમિકામાં ચઢવું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પૂર્ણ દશા પ્રાપ્ત થાય એવા ક્રમથી છેલ્લી ભૂમિકાએ પહોંચવું અને છેવટે આકાશના જેવી અનંગ તથા નિર્વિકાર સ્થિતિ મેળવવી. જ્ઞાની જીવન્મુક્ત પુરુષો દૃશ્યની ભાવનાને મૂકી દઈ, બહાર અને અંદર દૃશ્ય—દર્શન આદિના અભિમાનને પણ છોડી દઈ, મૌનપણે એટલે કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી કે માનસિક સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ વ્યાપારથી રહિત થઈ, લાકડાની પૂતળીની પેઠે નિરભિમાનપણાથી અને સંકલ્પરહિતતાથી વ્યવહાર કર્યે જાય છે. જે પુરુષ બીજા કશાની ભાવના ન કરતાં માત્ર એક બ્રહ્મની જ રાતદિવસ ભાવના કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. તે જીવતાં છતાં આકાશના જેવો અસંગ, નિર્મળ અને નિર્વિકાર થઈ રહીને, કેમ જાણે બેડી વગર બંધનથી છૂટો થઈ ગયેલો હોય, તેમ સંસારની બેડી વડે નહિ બંધાયેલો પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે. જેમ સૂર્યની કાંતિ આખા બ્રહ્માંડની અંદર પ્રસરી જાય, તેમ 'હું' એવા અહંકારરૂપે વીર્યની અંદર પ્રસરી રહેલ જીવચૈતન્ય પગથી માંડી ઠેઠ માથા સુધી આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. તે જોવાને માટે આંખ થઈ જાય છે, સ્વાદ લેવા માટે જીભ થઈ જાય છે. અને સાંભળવાને માટે કાન થઈ જાય છે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો સંબંધી પાંચ જાતની (જોવાની, ખાવાની, સૂંઘવાની, સાંભળવાની અને સ્પર્શ કરવાની) વાસનાઓને ખડી કરી દઈ, તે વડે તે પોતાના આત્માને બંધનમાં નાખી આસક્ત થઈ જાય છે. પૃથ્વીમાં રસ તો સર્વત્ર રહ્યો છે, છતાં વસંતઋતુમાં તે અંકુરરૂપે ઉદય પામે છે. તે જ પ્રમાણે, ચેતનતત્ત્વ સર્વત્ર ભરપૂર છે, છતાં પ્રથમ અજ્ઞાનના આવરણને લીધે તે વિપરીત ભાવના વડે મનરૂપ થઈ જઈ, વીર્યમાં પોતાના અહંભાવને લીધે તેના એક દેશમાં તે તે ઈન્દ્રિયોરૂપે થઈ જાય છે. જે પુરુષ આ સંસારમાં રૂઢ થઈ રહેલા મન-દેહ-અહંકાર-જગત આદિ પદાર્થોમાં તેના અભાવોની ભાવના કરતો નથી, તે મોક્ષને માટે યત્ન કરનારા અજ્ઞાની પુરુષનું જન્મ-જરા-મરણ આદિ અનંત દુઃખ કદી પણ શાંત થતું જ નથી. હરકોઈ મનુષ્યથી વસ્ત્રાદિક વડે ઢંકાયેલો, હરકોઈથી ભોજન કરાવાયેલો અને જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહેનારો, નિઃસ્પૃહ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ મોટા કોઈ મંડળેશ્વરની પેઠે નિરવધિ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મના આકારે પરિણામ પામેલી અથવા બળેલા વસ્ત્રની પેઠે માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાતી સર્વ વાસનાઓ વડે યુક્ત હોવા છતાં પણ ખરી રીતે સર્વ દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો અટલ નિશ્ચય હોવાથી, અંદર વાસનાથી રહિત જ હોય છે. વળી પવનવાળા આકાશની પેઠે તે અંદર શૂન્ય છતાં વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ હોવાથી શૂન્ય હોતો નથી. જવું, બેસવું અને સૂવું વગેરેમાં કશું લક્ષ્ય નહિ હોવા છતાં પ્રારબ્ધના યોગે સ્થિતિ કરી રહેલા, મોક્ષની છેલ્લી દશાને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી મનના સર્વ સંકલ્પમાત્રથી રહિત થઈ ગયેલા અને છઠ્ઠી આદિ ઉત્કૃષ્ટ યોગભૂમિકામાં પહોંચેલા જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ ગાઢ નિદ્રાવાળા પુરુષની પેઠે અનેક યત્નો વડે પણ સમાધિમાંથી જગાડી શકાતો નથી. જીવચૈતન્યનું ખરું સ્વરૂપ તો ચિન્માત્ર જ છે અને તે સર્વત્ર (શરીરમાં) ભરપૂર છે; તોપણ જેમ કમળના કેસરાઓમાં સુગંધ વિશેષ રહે છે, તેમ શરીરના વીર્યરૂપ ભાગમાં એ વિશેષ કરીને રહે છે. જીવચૈતન્ય શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે અને આ જગત તેમાં વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહેલું છે.

એ જગતને ભ્રાંતિરૂપ સમજી કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું એ જ સ્થિતિ સર્વના રહસ્યરૂપ અને ગુરુ—શાસ્ત્ર આદિના ઉપદેશ વડે પ્રાપ્ત કરવાની છે. જેમ સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે અનેક દુઃખદાયી કાર્યો કરવાં પડે છે અને તેમાં હૈયાને વજ્ર જેવું કઠોર કરવું પડે છે, તેમ તમે મોક્ષરૂપ પરમ ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે પણ હૃદયને પથ્થર જેવું કઠણ રાખી વૈભવ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્યવાન થઈ રહો. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! જડ શરીરવાળા પથ્થરનું હૃદયાકાશ જડપણાને લીધે અવકાશ વગરનું (ઘટ્ટ) હોય છે. હવે તમે ચિદ્રૂપ છો અને તમારું હૃદયાકાશ પણ ચિદ્રૂપ છે, તો જડ પદાર્થનો અંદર પ્રવેશ ન થાય એટલા માટે તમે એ હૃદયાકાશને અવકાશ વગરનું અને ચિદાકાશ વડે પૂર્ણ રીતે ભરેલું રાખો. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંનેનાં સર્વ કર્મો ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બંને ધર્મો વડે વ્યાપ્ત રહેલાં છે. તેમાં જ્ઞાની વાસનારહિત હોય છે, એટલું જ માત્ર વિશેષ છે. બાકી તે વિના એ બંનેનાં કર્મોમાં બીજો કશો ભેદ જણાતો નથી. જેમ આંખ ઊઘડતાં જગત દેખાય છે, તેમ ચેતનતત્ત્વની સત્તા જ વાસના વડે વિકસિત થઈ જતાં આ જગતરૂપે થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. જેમ નેત્ર બંધ થઈ જતાં કશું દેખાતું નથી, તેમ વાસના રહિત થવાને લીધે ચિત્સત્તાને (યોગ દ્વારા) સમેટી લેવામાં આવે, તો જગત આદિ બીજું કશું ન દેખાતાં નામરૂપથી રહિત સર્વવ્યાપી એક પરમતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. જે દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નાશ પામી જાય છે અને નાશ પામી જઈ વળી પાછું પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જે નાશ પણ નથી પામતું અને ઉત્પન્ન પણ નથી થતું એ જ તત્ત્વ સત્ય છે અને એ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. ઝાંઝવાના જળની પેઠે આ જગતની ભ્રાંતિ સાવ નિર્મૂળ છે. જ્ઞાન થયા પછી તેની શોધ કરતાં પણ તે જોવામાં આવતી નથી અને ઝાંઝવાનું જળ જેમ અંકુર ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ આભાસરૂપ દેખાતી એ જગતરૂપી ભ્રાંતિ પણ જ્ઞાન વડે (મિથ્યા જણાયાથી) પછી જન્મ—મરણ આદિ સંસારરૂપ અંકુરને પેદા કરી શકતી નથી. સત્ય આત્મસ્વરૂપનો બરાબર અનુભવ થયાથી નષ્ટ થઈ ગયેલી 'હું અમુક દેહ આદિરૂપ છું' એવી અહંકારની ભાવના જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં આભાસરૂપે દેખાય છે, તોપણ જેમ અંદર ભુંજાઈ ગયેલું બીજ ફરી અંકુર પેદા કરવાને સમર્થ થતું નથી, તેમ જ્ઞાન વડે નિર્મૂળ થઈ ગયેલી તે ભાવના જન્મમરણ આદિ સંસારરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો, સંસારરૂપી મહારોગના પંજામાંથી મુક્ત થયેલો, સંકલ્પ આદિ માનસિક ધર્મથી પણ રહિત થયેલો અને અક્ષય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ ભલે કર્મ કરો કે ન કરો, તથાપિ તે નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો હોય છે. જે યોગી પુરુષો હઠયોગના અભ્યાસ વડે શાંતિ મેળવવા મથે છે, તેઓ પણ ચિત્તની શાંતિ થયા પછી જ સારી રીતે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે ભોગોમાં લપટાવનારી તેમની ભોગવાસનાઓ મૂળમાંથી છેદાઈ ગયેલી હોતી નથી. આનું કારણ એ જ છે કે, ચિત્ત એ જ સર્વ વાસનાઓની ખાણરૂપ છે તથા તે એ હઠયોગીઓમાં જ્ઞાન થતાં સુધી કાયમ જ રહે છે. ખરી રીતે જીવ દેહ આદિ આકારથી રહિત છે, ચૈતન્ય છે અને પ્રકાશરૂપ છે. તેની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરવા જઈએ તો તે યોગ્ય જ છે. જો કે તે અનાદિ અવિદ્યાને લીધે જુદા જેવો ભાસે છે, પરંતુ તેનું અંદરનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં તે બ્રહ્મથી જરા પણ જુદો નથી. તે જો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, તો વાદળાં વિનાના પાછલા પહોરના તડકાના જેવો તાપથી રહિત કેવળ પ્રકાશરૂપ અને આવરણથી પણ રહિત થઈ જાય છે. કોઈ પણ એક પ્રદેશમાં રહેલા દેહમાંથી પોતાનાથી ઘણે છેટે રહેલા સૂર્ય—ચંદ્ર આદિ વિષય તરફ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ જાય છે અને વચમાં (દેહથી માંડી ઠેઠ

ચંદ્રમંડળ કે સૂર્યમંડળ સુધી) જે કાંઈ અવર્ણનીય રૂપ (આકાશ જેવું) જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પરમાત્માનું જ પૂર્ણ રૂપ છે. અનંત અને અસ્ફુટરૂપે સર્વ શક્તિરૂપી સુગંધને ધારણ કરી રહેલ મનોહર ચિદાકાશરૂપી કપૂર પોતાની અંદર માયા વડે જે કાંઈ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે તે જ આ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે. એવી રીતે જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગત આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વિનાનું તથા પ્રકાશમય દેખાઈ અનાદર કરાયેલા દીવાની પેઠે પોતાના સ્થૂલરૂપે ઢંકાઈ જઈ અક્ષય બ્રહ્મરૂપે થઈ રહેલું જ ભાસે છે. અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ આદિની વ્યવસ્થા પ્રમાણે અને જીવોની ભોગવાસના અનુસાર જગદીશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થઈને આ આકાશની અંદર ખડું થઈ રહેલું છે એમ ભાસે છે. ૧— ૬૩

गतभवभ्रमभासुरमक्षयं शममुपेतमुपेक्षितदीपवत् । स्थितमपीह जनं जगदीश्वरादनुगतं ननु भाति मुदा च खे । ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સુખયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો.*

મંકિઋષિને તત્ત્વજિજ્ઞાસા

वसिष्ठ उवाच

विरागवासनापास्तसमस्तभववासनः ।
उत्थाय गच्छ प्रकृतेरस्या मंकिरिवांकितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મંકિઋષિની માફક તમે વૈરાગ્યવાસના વડે બીજી સર્વ સંસાર સંબંધી વાસનાને દૂર કરો. સ્વભાવે જ અજ્ઞાન આદિ અનિર્વચનીયરૂપે જોવામાં આવતા આ સંસારમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન વડે જાગ્રત થાઓ અને જીવન્મુક્ત પુરુષોનાં શુભ ચિહ્નો ધારણ કરી મોક્ષરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાઓ.

પૂર્વકાળમાં ઉત્તમ વ્રતવાળો એક મંકિ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે મારા ઉપદેશ વડે શી રીતે મોક્ષને પ્રાપ્ત થયો, એ તમે સાંભળો. પૂર્વે એક દિવસ તમારા પિતામહ અજરાજાના યજ્ઞ જેવા એક કામમાં મને આમંત્રણ આવ્યું હોવાથી હું આકાશમાંથી પૃથ્વી તરફ આવતો હતો. તમારા પિતામહ અજરાજાની અયોધ્યા નગરીમાં જવાની ઇચ્છાથી, સપ્તર્ષિલોકમાંથી ભૂલોકમાં આવ્યો હતો અને એ નગરી તરફ જતો હતો, તેટલામાં હું અતિવિસ્તારવાળા, સખત તડકા વડે તપેલા ધૂળના ગોટાઓથી ભૂખરા થયેલા, તપેલી રેતીથી વ્યાપેલા, છેડા વિનાના, અપાર અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ક્ષુદ્ર ગામડાંવાળા કોઈ એક મોટા જંગલમાં જઈ ચડ્યો. જેવી રીતે બ્રહ્મસત્તા પોતાની અંદર ક્ષોભને નહિ પામેલાં આકાશ, પવન, તડકો, જળ અને પૃથ્વી એ સર્વને (પોતે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી) શાંતિથી ધારણ કરી રાખે છે, સર્વવ્યાપી છે, શૂન્ય છતાં મોટા મોટા આરંભવાળી છે અને નિર્મળ છે; તે જ પ્રમાણે એ અરણ્ય પણ પોતાની અંદર ક્ષોભને નહિ પામેલાં આકાશ, પવન (વાયુની ઝડી), તડકો, જળ (ઝાંઝવાનું જળ) અને પૃથ્વી (તપેલી જમીન) એ સર્વને શાંતિથી ધારણ કરી રહ્યું હતું. તે ચોતરફ આકાશથી વ્યાપેલું હતું, શૂન્ય છતાં બહુ વિષમ હોવાથી વટેમાર્ગુઓ દુઃખે પસાર થાય તેવા અનેક મોટા પ્રયત્નોવાળું હતું અને નિર્મળ (ગારા વિનાનું) હતું. વળી એ અરણ્ય કેમ જાણે મૂર્તિમાન અવિદ્યા જ હોય, તેમ મોહને ઉપજાવનારાં ઝાંઝવાનાં જળોવાળું હતું અને ભ્રાંતિને લીધે કેમ જાણે સાવ જડ થઈ રહેલું હોય તેવું દેખાતું હતું. તે ખૂબ લાંબું ફેલાયેલું હતું, શૂન્ય હતું અને દિશાઓને ભુલાવી દે એવા પ્રબળ ઝાકળ વડે ઘેરાઈને રહેલું હતું. હું એ મોટા જંગલની અંદર જતો હતો

---

*આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં મરુ (નિર્જળ) દેશમાં કોઈ એક જંગલની અંદર મંકિ નામના બ્રાહ્મણનો વસિષ્ઠની સાથે સમાગમ થયાની વાત આવશે; અને વૈરાગ્યને લીધે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જાણી વસિષ્ઠ તેને ઉપદેશ કરશે એ કહેવામાં આવશે.

તેટલામાં મારી આગળ થાકથી હાંફતો હાંફતો એક મુસાફર મને કંઈ અસ્પષ્ટ વાણીથી આ પ્રમાણે કહેતો હતો. 'હાય! સખત તડકા વડે તાપ આપનારો આ સૂર્ય, પાપી દુર્જનોના સમાગમની જેમ મને ખેદ ઉપજાવે છે. મારાં મર્મસ્થાનો જાણે (બરફની પેઠે) ગળી જતાં હોય તેવાં થઈ જાય છે અને કેમ જાણે આ તડકામાં અગ્નિ ઝરતો હોય તેવી લૂ લાગે છે, આ વનરાઈઓના શિખરભાગમાં પાંદડાં ચિમળાઈ ગયાં છે અને એ વનપંક્તિઓ પણ સૂર્યના સખત તાપથી દાઝી ગઈ છે. માટે હું હાલ પ્રથમ આ પાસે રહેલા ગામડામાં જાઉં અને ત્યાં થાક ઉતારી કરી, પછી પાછો તરત ઉતાવળો ચાલીને રસ્તે પડું.' એવો વિચાર કરી એ વટેમાર્ગુ પાસે રહેતા ભીલલોકોના ગામમાં જવાની ઈચ્છા કરતો હતો, તેટલામાં મેં તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

'દરિદ્ર મનુષ્યો સુદ્ધાંને સુગમ એવા માર્ગને ન જાણનારા, સુંદર આકૃતિવાળા અને નિર્જળ માર્ગના મહારણ્યમાં જતા ઓ વટેમાર્ગુ! હે મિત્ર! તું ભલે અહીં આવ્યો.* પૃથ્વી સંબંધી નીચેના માર્ગમાં ચાલનારા હે મુસાફર! તું પ્રથમ મનુષ્યવાળા દેશમાં ગયો હોઈશ અને ત્યાં તને ખાનપાન મળવાથી તને આરામ થયો હશે. પરંતુ હવે આગળ આ માર્ગે ક્ષુદ્ર ગામો આવે છે, તેમાં અતિથિસત્કાર કરે એવા સજ્જનો નથી અને ત્યાં તને કોઈ જગ્યાએ આરામ મળશે નહિ. જે ગામ પામર+ પુરુષોના નિવાસરૂપ હોય તેમાં (તેમનાં કડવાં વાક્ય વડે ચિત્તને તાપ થવાથી) કદી પણ આરામ મળતો નથી; પરંતુ જેમ ખારું પાણી પીવાથી તરસ ઓછી થવાને બદલે વધે જ છે, તેમ પામર પુરુષોના ગામમાં પણ તાપની શાંતિ થવાને બદલે ઊલટો વિશેષ તાપ થાય તેવું હોય છે. આ ભીલ લોકો માત્ર પોતાના ગામમાં* પડ્યા રહે છે અને પોતે જંગલી હોવાથી તેઓ મૃગલાની પેઠે બીજા મનુષ્યોના અવરજવરથી બહુ ભડકનારા છે તેમ જ અશાસ્ત્રીય માર્ગે ચાલનારા છે. તેઓ વિચારમાં કશી ચાલાકીવાળા નથી, પોતાના અનુભવમાં જ મગરૂર રહે છે ને પોતે દુરાચરણવાળા હોવાથી યંત્ર વડે બનાવેલી પથ્થરની પૂતળીઓની પેઠે કશાથી બીતા નથી. કામ, અર્થ, વિષયવાસના અને દ્વેષ વગેરેથી જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી રહેલી એ લોકોની બુદ્ધિઓ ઉપર ઉપરથી મધુર દેખાતા કર્મમાં= જ આનંદ માની લે છે. જેમ મેઘની પંક્તિ મારવાડ આદિ નિર્જળ પ્રદેશમાં રહેતી નથી, તેમ માતૃપક્ષ ને પિતૃપક્ષ, એ બંને વિશુદ્ધ હોવાથી કુલીનતાવાળી, ઉદાર, શીતળ તથા રસજ્ઞ (ચતુર) પુરુષની બુદ્ધિ અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ કરતી નથી. અંધકાર વડે વીંટાયેલી કોઈ ગુફાની અંદર અજગર થઈ રહેવું સારું, શિલાની (બખોલની) અંદર કીડો થઈ રહેવું સારું અને મારવાડ જેવા નિર્જળ પ્રદેશમાં લૂલાપાંગળા મૃગરૂપે અવતરવું સારું, પરંતુ

*અહીં શ્લેષ વડે એવો અર્થ બતાવ્યો છે કે હે જ્ઞાનથી નીચી કોટિના કર્મ—ઉપાસના સંબંધી માર્ગમાં ચાલનાર દુનિયાના મુસાફર! કર્મ—ઉપાસના વડે મળનારા આ દક્ષિણાયન—ઉત્તરાયણરૂપ માર્ગમાં પ્રથમ તને સ્વર્ગ આદિ લોકોમાં વિશ્રાંતિ મળી હશે; પરંતુ તેમાં મોક્ષમાર્ગની પેઠે પાછી પુનર્જન્મના સમૂહને ન થવા દેનારી અખંડ વિશ્રાંતિ મળતી નથી.

+અહીં શ્લેષથી એવું અર્થાંતર સૂચવ્યું છે કે જીવ અને ઇન્દ્રિયોના સમૂહ આદિના આશ્રયરૂપ દેવ-મનુષ્ય આદિ દેહ કે જે કામ—દ્વેષ આદિ પામર વિકારોના નિવાસરૂપ છે તેમાં કદી પણ વિવેકી પુરુષને આરામ મળતો નથી. કેમ કે એ દેહમાં વિષયો ભોગવાતાં છતાં પણ જેમાં ખારું પાણી પીવાથી તરસ ઓછી થવાને બદલે વધ્યે જ જાય છે તેમ ભોગો વડે કામ-વાસના શાંત ન થતાં ઊલટી બળવાન થતી જાય છે.

*અહીં બીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, દેહરૂપી ગામમાં રહેનાર આ કામ—દ્વેષાદિક વિકારો કે જે પલ્લવની પેઠે જ સ્નેહ—સુંદરતા—રાગ આદિ વડે યુક્ત છે તે વિવેકનો પગરવ સાંભળી હરિણીની પેઠે ભડકનારા છે અને અશાસ્ત્રીય (નિષિદ્ધ) માર્ગે જ ચાલનારા છે.

= જ્ઞાનપક્ષ સંબંધી અર્થાંતરમાં કર્મપદથી કર્મમાર્ગ જ સૂચિત હોય એમ ભાસે છે.

ગ્રામ્યલોકોનો સમાગમ થવો તો સારો જ નહિ. ગ્રામ્યવિષયો કે ગામડિયા લોકો મધમાં મળી ગયેલાં વિષબિંદુઓની પેઠે એક પળવારમાં જ સ્વાદ આપી મધુરતા બતાવનારા હોય છે; બાકી બીજી ક્ષણમાં જ તે વ્યથા વડે વૈરાગ્ય (અપ્રીતિ) ઉત્પન્ન કરી દે છે અને માત્ર મારવામાં જ કુશળ હોય છે. ધૂળ ઊડવાથી ભૂખરા થઈ ગયેલા તૂટીફૂટી ઝૂંપડીઓમાં જ વૃદ્ધ થઈ ગયેલા, ઘાસ અને પાંદડાંનાં જંગલોમાં ભટકતા એવા આ અધાર્મિક ગામડિયાલોકરૂપી પ્રચંડ પવનો હાલ વાયા કરે છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! મેં એ મંકિઋષિને ઉપર પ્રમાણે કહ્યાથી, મારાં વચનો વડે કેમ જાણે અમૃતજળમાં સ્નાન કરી એ શીતળ થઈ ગયો હોય, તેમ પરમસંતોષને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને મને પાછું તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

મુસાફર બોલ્યો : હે ભગવન્! આપ કોણ છો? આપ કોઈ મહાત્મા જણાઓ છો, આપનો આત્મા જ્ઞાન વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે. જેમ વટેમાર્ગુ પોતાની વાટમાં આવતાં ગામોના વ્યવહારોને જુદો રહી જોયા કરે, તેમ તમે ધૈર્યવાન રહી, કશાથી વ્યાકુળ નહિ થતાં સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી શી રીતે આ લોકને જોયા કરો છો? શું તમે અમૃતપાન કરેલું છે? અથવા શું તમે કોઈ ચક્રવર્તી રાજા છો? અથવા શું તમે સાક્ષાત્ વિરાટપુરુષ છો? જોકે તમે અકિંચન હોવાથી સર્વ અર્થથી રહિત છો, છતાં તમે સંપૂર્ણ ચંદ્રમાના જેવા અને કેમ જાણે સર્વ અર્થથી પરિપૂર્ણ હો તેવા શોભો છો. વળી તમે સંસાર—સંબંધી રાગદ્વેષ આદિ દોષોથી અને દુઃખોથી રહિત છો, નિરતિશય આનંદ વડે અને જીવન્મુક્ત પુરુષોના ઉત્તમ ગુણો વડે પરિપૂર્ણ છો, મદોન્મત્ત પુરુષની પેઠે (આત્માકારવૃત્તિ હોવાથી) દેહાદિકના ભાનથી રહિત છો અને કેમ જાણે કેવળ પરમાર્થમાં જ સ્થિર થઈને રહ્યા છો તેવા દેખાઓ છો. સમષ્ટિરૂપ જોઈએ તો તમે જ સર્વરૂપ છો અને તેની અપવાદ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તમે એ સર્વરૂપ નથી. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં તમે કશારૂપ નથી અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં કાંઈક અમુક દેહ આદિરૂપે તમે જોવામાં આવો છો. હે મહારાજ! આપનું રૂપ શાંતિવાળું, મનોહર, કાંતિમાન, નિર્વિકાર, નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલું અને આનંદ વડે પૂર્ણતાવાળું કેમ દેખાય છે? તમે જોકે પૃથ્વીમાં રહ્યા છો, તોપણ જાણે સર્વ લોકની ઉપર આકાશમાં રહ્યા હો તેવા જણાઓ છો. સર્વ ક્ષણભંગુર જણાયાથી તમે આસક્તિમાત્રથી રહિત છો; પરંતુ મારા જેવા દીન પુરુષોના ઉદ્ધાર માટે તમે જાણે સખત યત્ન કરતા હો તેવા લાગો છો. તમે સ્વભાવે જ શુદ્ધ છો, તમારું મન શુદ્ધ ચંદ્ર જેવું અમૃતમય છે. તમારું ચિત્ત ચંદ્રમાનાં કિરણોની પેઠે કોઈ પદાર્થમાં ફેલાઈ જતું નથી. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ઔષધિ, વનસ્પતિ અને અન્ન આદિ પદાર્થરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તમારું ચિત્ત કોઈ પદાર્થમાં લોલુપ થતું નથી; વળી સદાકાળ તે પૂર્ણ જ રહે છે, તેથી કેટલીક વાતે તમે ચંદ્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છો. તમે પૂર્ણચંદ્રની પેઠે સર્વ કળાઓ વડે ભરપૂર છો, અંદર નિષ્કલંક છો, શીતળ છો, પ્રકાશવાળા છો, સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિથી વર્તનારા છો અને જાણે અનેક રસાયણો વડે ભરપૂર હો તેવા દીપી નીકળો છો. જેમ અંકુરની અંદર પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ સહિત આખું વૃક્ષ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલ હોય, તેમ સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા આદિ ગુણો વડે યુક્ત એવા તમારા આત્મામાં આ આખું સંસારમંડળ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલ છે. હું ધારું છું કે, તેનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પણ તમારી ઈચ્છાને અધીન છે. હે મહાભાગ! હું શાંડિલ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો મંકિ નામનો બ્રાહ્મણ છું. તીર્થયાત્રા માટે મેં ઘણે દૂર સુધીનો પંથ કાપ્યો છે. સર્વ તીર્થો જોઈ આવી હમણાં ઘણે લાંબે કાળે હું મારે પોતાને ઘેર જવા ધારતો હતો; પરંતુ આ જગતની અંદર સર્વ પ્રાણીઓને વીજળીના ઝબકારાના જેવાં ક્ષણભંગુર જોઈને મારા મનમાં વૈરાગ્ય આવી ગયો છે; તેથી હું

ઘર તરફ જવાનો યત્ન કરતો નથી. હે મહારાજ! આપ કૃપા કરી મને સત્ય આત્માનો* (નામ—ગોત્ર આદિ વડે એટલે કોણ છો, કયા ગોત્રના છો વગેરે) નિર્દેશ કરી કહી બતાવો; કેમ કે આપ જેવા મહાત્મા પુરુષોનાં હૃદયોરૂપી સરોવરો હમેશાં ગંભીર અને પ્રસન્ન હોય છે. દર્શનમાત્રથી જ મિત્રતાનો ભાવ બતાવનારા મહાત્માની પુરુષોની પાસે પ્રાણીમાત્ર કમળની પેઠે ખીલી ઊઠે છે અને શાંતિ મેળવે છે. આ મારું ચિત્ત કાંઈક વિવેકવાળું છતાં પણ મોહને લીધે સંસારરૂપી ભ્રાંતિથી થતા દુઃખને પૂરેપૂરું નિર્મૂળ કરવાને (ગુરુના ઉપદેશ વિના) સમર્થ થઈ શકતું નથી, એમ મેં ઘણો વખત મનન કરી નિશ્ચય કર્યો છે. માટે આપ જ ઉપદેશ દેવારૂપી કૃપાદૃષ્ટિ વડે મારું એ ચિત્ત મોહથી નિવૃત્ત થઈ જઈ દુઃખનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય તેવું કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી! હું આકાશમાં વસનારો વસિષ્ઠ નામનો ઋષિ છું અને એ જ રાજાના યજ્ઞ આદિ કાંઈ પ્રયોજનને લીધે આ માર્ગે આવી ચડયો છું. તમે રખે કાંઈ ખેદ કરતા, કેમ કે તમે બુદ્ધિમાન વિવેકી પુરુષોના માર્ગ ઉપર આવી ચૂકયા છો અને ઘણું કરીને સંસારસાગરને ગોલે પાર પહોંચી ચૂકયા જેવા જ છો. જે પુરુષ મહાત્મા નથી હોતો (એટલે જ્ઞાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાનું જેનું ભાગ્ય નથી હોતું) તે મંદભાગી પુરુષની વૈરાગ્યના વૈભવ વડે ઉદારતાવાળી આવી (તમારા જેવી) ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય નહિ, તેની આવી જાતની ઉત્તમ વાકયરચના હોય નહિ અને તેની આવી શાંતરૂપ આકૃતિ પણ કદી હોય જ નહિ. મણિ જેમ સરાણ પર ધીમે ધીમે ઘસાવાથી નિર્મળ અને તેજદાર થાય છે, તેમ ચિત્તના રાગદ્વેષ આદિ દોષો પાકી જવાથી તે વિવેકી થઈ જાય છે. તમે શું જાણવાને ઇચ્છો છો? તમે શા માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છો છો? હું ધારું છું કે શિષ્ય આદિ જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થને વારંવાર અભ્યાસ વડે અનુભવમાં લઈ પાછો પ્રશ્ન નિશ્ચય આદિ કર્મ વડે ફળ સુધી સિદ્ધિ કરી લે છે, માટે જે તમારા જાણવામાં બહાર હોય અને જે વિષયની જિજ્ઞાસા હોય તે તમે કહો. જે શિષ્ય રાગ—દ્વેષ આદિ મેલ વિનાની શુદ્ધ વાસનાવાળો હોય, વૈરાગ્ય આદિ સાધનથી સંપન્ન હોય, ઉત્તમ ચિત્ત વડે સુશોભિત હોય, નિત્ય તથા અનિત્ય, સાર અને અસાર ઇત્યાદિ વિવેકવાળી બુદ્ધિવાળો હોય, તે જ ગુરુજનના ઉપદેશની જ્યોતિ વડે શોકરહિત એવા આત્મતત્ત્વરૂપી પરમપદને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે. આથી તમે જન્મ—જરા—મરણ આદિ સર્વ દુઃખોને તરી જવાની ઇચ્છાવાળી બુદ્ધિને ધારણ કરી રહ્યા છો, તેની સંભાષણ દ્વારા પરીક્ષા કરી લઈ તમને મારા તરફથી આ સર્વ કહેવામાં આવે છે. ૧-૪૩

विमलवासन उत्तममानसः परिविविक्तमतिर्जनतेजसा। पदमशोकमलं खलु युज्यते जनितितीर्षुमतेरिदमुच्यते ॥ ४३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મંકિઋષિને તત્ત્વજિજ્ઞાસા' નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

મંકિઋષિએ કરેલું દોષવર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इत्युक्तवतो मंकिर्विनिपत्य स पादयोः। उवाचानंदपूर्णाक्षिरिदं मार्गे व्रजन् वचः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો તેટલામાં એ મંકિઋષિએ મારા પગમાં પડી નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી મારી સાથે માર્ગમાં ચાલતાં મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

મંકિઋષિ બોલ્યા : હે ભગવન્! જેમ

---

* અહીં સત્ય પરમાત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાનું શ્લેષ વડે સૂચવ્યું છે.

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં દેહદોષ, ઇન્દ્રિયદોષ, મનોદોષ અને બુદ્ધિદોષ ઇત્યાદિ સહિત મંકિઋષિ સંસાર સંબંધી પોતાના દુઃખસમૂહનું વર્ણન કરી બતાવશે. સ. સા.

આંખ ઘણીવાર સર્વ દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કરે છે, તેમ મેં પણ ઘણીવાર દશે દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કર્યું છે; છતાં મારા સંશયોની નિવૃત્તિ કરી શકે એવો કોઈ મહાત્મા મને આજ સુધી મળ્યો નથી. બ્રાહ્મણનો દેહ દેવ—અસુર—પશુ—પક્ષી આદિ દેહોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; તેમાં પણ મારો દેહ તો જ્ઞાનનો અધિકારી હોવાથી વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, તેનું ખરેખરું ફળ આજે મને આપનો સમાગમ થતાં મળ્યું છે. હે ભગવન્ ! સંસાર સંબંધી અનેક દોષોને આપવાવાળી વિવિધ પ્રકારની દશાઓ જોઈને હું બહુ ખેદ પામ્યો છુ. જન્મ અને મરણ એ બંને વારંવાર થયા કરે છે, સુખ—દુઃખની ભ્રાંતિ સદા લાગેલી જ છે અને સર્વ સુખો પણ પરિણામે અવશ્ય થનારાં દુઃખો વડે ઘેરાયેલાં હોવાથી અતિ દુઃખરૂપ છે. હે મહારાજ! એવાં સુખો કરતાં તો દુઃખોની સતત પરંપરા જ (અભ્યાસ વડે જેમ જળજંતુ શીતળતાને સહન કરી લે છે, તેમ નિરંતરના અભ્યાસ વડે સહી શકાવાથી) વધારે સારી છે. પરિણામમાં સખત દુઃખ આવવાથી સુખો પણ (વિવેકને લીધે) મનદુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સુખો પરિણામે અસહ્ય દુઃખ પેદા કરવાથી એવાં તો દુઃખકારક ભાસે છે કે, તેના કરતાં દુઃખ જ (અભ્યાસ વડે સહી શકાવાથી) સુખરૂપ લાગે છે. મારું આ આખું વય દાંત, રુવાંટાં અને આંતરડાં સહિત હાલી ગયેલું છે. એક પછી એક ઉત્તમ ભોગો મળે એવા સ્થાનમાં અભિલાષા રાખી રહેલી બુદ્ધિ, પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના સાધનમાં નિશ્ચયવાળી થતી નથી. વળી ચિત્ત પણ એક પછી એક વધતા જતા રાગરૂપી પાંદડાંથી ફાલેલું છે ને તે અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોને લીધે વિવેક પણ પેસી ન શકે તેવું ગહન છે. આથી તે પોતાના શુદ્ધ સાક્ષીના વિવેકમાં પ્રકાશવાળું થતું નથી. પપીળા આદિ વૃક્ષોનાં ખરી જઈ નીચે પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાંના ઢગલા વગેરેને લીધે કોઈ ક્ષુદ્ર ગામમાં જેમતેમ કરીને પણ પેસી શકાય નહિ, તેમ અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોના ઢગલાઓને લીધે એ મનમાં વિવેક સુદ્ધાં મહાકષ્ટે પણ પ્રવેશી શકતો નથી. નાના પ્રકારના ભોગોની વાસનાઓરૂપી દુર્ગંધને પોતાના અંગમાં ધારણ કરી રહેલી અને ગીધપક્ષીની પેઠે પોતાના ભક્ષ્ય (વિષય) તરફ ટાંપી રહેલી ઇન્દ્રિયોને લીધે જીવિકા પણ ખરાબ ગામમાં કરેલા નિવાસની પેઠે નિરંતર અનેક પાપ ઉપજાવનારી છે. બુદ્ધિ પણ કરંજ આદિ કંટક વૃક્ષની વેલની પેઠે કરાલ અને કુટિલ છે. ગાઢ અંધકારવાળી રાત્રિ જોવામાં પરિશ્રમ આપે છે. અને દીપક વગેરેની સહાયતા વિના આંખ કશું કામ કરવાને નિષ્ફળ જાય છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારવાળી તથા નિત્ય વહન કરનારી વિષય ચિંતા પરિશ્રમ આપે છે અને આયુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને પ્રાપ્ત નહિ થતાં પોતાનું પરમપુરુષાર્થરૂપી કાર્ય કરી શકતું નથી—તે નિષ્ફળ ચાલ્યું ગયું છે. અમારી આ તૃષ્ણા સુકાયેલી લતાની પેઠે જરા પણ વિવેકરૂપી રસને લઈ શકતી નથી. વારંવાર નિષ્ફળ થવાથી તે જો કે નાશને પામી હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ તે કદી પણ નિર્મૂળ થતી નથી કે ફળવાળી અથવા ફૂલવાળી પણ થતી નથી. જે કાંઈ નિત્ય-નૈમિત્તિક આદિ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે તો બીજા જન્મોમાં સંચિત કરેલાં અનેક દુષ્કર્મોના ઢગલાઓમાંથી થોડાએક ભાગને દૂર કરી પોતે પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વાસનારૂપી બીજ તો એક પછી એક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારાં કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મમાં જ પ્રવર્તાવે છે. આખું જીવન સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્ર-ભૃત્ય ઇત્યાદિ લોકોમાં આસક્તિ વડે જ પસાર થઈ ગયું. સંસારરૂપી સમુદ્ર તરી શકાયો નહિ. પ્રતિદિન ભય ઉત્પન્ન કરનારી ભોગોની આશા પ્રબળ થવા માંડી. કોઈ વખત પુત્ર, મિત્ર, પશુ તથા ધન ઇત્યાદિ વડે પૂર્ણતાવાળા, તો કોઈ વખત તેથી અપૂર્ણ એવા ઘરમાં કોઈ એક ખાડામાં પેદા થયેલા બાવળની પેઠે પડયા રહીને મેં લક્ષ્મી મેળવવા માટે ચિંતારૂપી જ્વર વડે વિકારવાળી મોટી મોટી આપદાઓ સહન કરી છે. અંદર

રહેલા સર્પોના મસ્તકના મણિ વડે પ્રકાશમય થઈ રહેલી કોઈ અંધારી ગુફાની અંદર સર્પો નહિ દેખાવામાં આવવાથી, રત્ન લેવાની ઈચ્છા કરનાર પુરુષને ગુફાની અંદર પ્રવેશ કરાવી, સર્પદંશ આદિ દ્વારા તે છેતરે છે, તે જ રીતે લક્ષ્મી પણ પુરુષને ગમે તેવો અખૂટ બલ વગેરે સાધનોવાળો હોય અને શસ્ત્ર આદિ વડે જરા પણ ઘવાયેલો ન હોય, તોપણ તેને વારંવાર લાલચમાં નાખી દૂર ખેંચી લઈ, શત્રુઓ-ચોરો વગેરેના કબજામાં સોંપી દઈ સર્વ સમૃદ્ધિનો નાશ અને શસ્ત્રઘાત આદિ દુઃખ પણ પેદા કરી છેવટે છેતરે છે, એવી તે અતિ ક્રૂર છે. મારું ચિત્ત આશાઓરૂપી અનેક તરંગોથી ડહોળાયેલું છે અને ચોતરફ દોડ્યા કરે છે, તોપણ કશા અર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી તે સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રની પેઠે કદી ન પુરાય તેવું હોવાથી મહાઅભાગિયું છે. આથી હું એ ચિત્તને પરવશ થઈ ગયો છું અને કેવળ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ લંપટ થઈ રહેલો છું, તેથી વિવેકી પુરુષો મારી ઉપેક્ષા કરે છે. જેમ ગૂંદાનું ઝાડ અપવિત્ર જગ્યામાં રહેલું હોય અને કાંટાવાળું હોય, તેમ આ ચિત્ત પણ મળ, મૂત્ર, રક્ત, માંસ આદિથી મહા અપવિત્ર એવા દેહમાં રહેલું છે અને દુર્ગુણોરૂપી અનેક કાંટાઓવાળું છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો તે સાવ મિથ્યા જ છે, છતાં તે મોટાં મોટાં કર્મોના આરંભો કરી રહેલું છે. ધનંજય નામનો વાયુ જેમ નિરંતર દેહમાં ફર્યા કરે છે, તેમ એ ચિત્ત પણ પોતે ચંચળતાને લીધે નિરંતર ભ્રમણ કર્યા કરે છે. હું વારંવાર દેહ પડવાથી મરણ પામું છું, છતાં પણ મરણને નહિ પામેલું અને ઈચ્છેલો પદાર્થ નહિ મળવાથી શૂન્ય ચેષ્ટાવાળું એ ચિત્ત તો કેવળ દુઃખ ઉપજાવવા માટે જ ચોતરફ દોડ્યા કરે છે. શાસ્ત્રવિચાર અને સત્સંગતિરૂપી ચંદ્રમા તથા તારાઓને ધારણ કરી રહેલી અને અહંકારરૂપી યક્ષવાળી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ હજી સુધી ઓસરી ગઈ નથી. હાથીના જેવા મહા મદોન્મત્ત એ અંધકારરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ કરવામાં સિંહના જેવો, કર્મરૂપ ઘાસને બાળી નાખવામાં અગ્નિના જેવો અને વાસનારૂપી રાત્રિનો ક્ષય કરી નાખે એવો વિવેકરૂપી સૂર્ય હજી (મારા ચિત્તમાં) ઉદય પામ્યો નથી. દૃશ્ય આદિ જે અવસ્તુ છે, તેને મેં વસ્તુરૂપે જાણેલ છે. મારો ચિત્તરૂપી હાથી મહા મદોન્મત્ત છે. ઈન્દ્રિયો મારા કલેજાને કોતરી ખાય છે. આગળ ઉપર મારી શી ગતિ થશે એ કશું મારા જાણવામાં આવી શકતું નથી. શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પ્રથમ સાધનદશામાં ઉપયોગી છે અને છેવટ સંસાર તરી જવા માટે અસંગ અને ઉદાસીન થઈ રહેલા તથા વિધિનિષેધને ઉલ્લંઘી ગયેલા પંડિત પુરુષો કેવળ એનો આશ્રય પકડતા નથી. એ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પણ મને તો વાસનાનો આવેશ ઉત્પન્ન કરી દઈ અંધાપાની પેઠે આંધળો બનાવી દે છે. હું અતિ દારુણ મહામોહમાં ડૂબી ગયેલ છું. તો એ મહામોહ તરી જવાને અને ઉત્તરકાળમાં મોક્ષ મેળવવા માટે મારે જે કાંઈ કરવા લાયક હોય તે આપને પૂછું છું; માટે હે મહારાજ! આપ મને કૃપા કરીને કહો. હે ભગવન્! શરદકાળની પેઠે જ્યારે કોઈ વિવેક આદિ શુભ ગુણવાળો મહાત્મા ગુરુ મળી જાય, ત્યારે આકાશની પેઠે શિષ્યનું મોહરૂપી ઝાકળ શમી જાય છે અને દિશાઓની પેઠે સર્વ મનોરથો નિર્મળ (રાગ-દ્વેષ આદિ મેલથી રહિત) થઈ જાય છે. આમ જે વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને જેને મહાત્માઓ પણ કહે છે, તે વાત આપે મને કરેલા સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર બોધ વડે (મારું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપી) યથાર્થ થાઓ.

शाम्यंति मोहमिहिकाः शरदीव साधौ
प्राप्ते भवंति विमलाश्च तथाखिलाशाः।
सत्येति वागभवतु साधुजनोपगीता
मद्बोधनेन भवता भवशांतिदेन ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભક્તિવૈરાગ્ય' નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત